

LA TRADUCCIÓ CATALANA MEDIEVAL DE LES *DÈCADES*
DE TITUS LIVI. EDICIÓ DEL LLIBRE I

Montserrat Ferrer Santanach

Tesi doctoral dirigida pel
Dr. Josep Pujol Gómez

Universitat Autònoma de Barcelona
Departament de Filologia Catalana
Juny del 2010

PREFACI

Titus Livi és un dels grans autors clàssics redescoberts per l'Humanisme al segle XIV. Aviat van aparèixer traduccions de la seva obra històrica a diverses llengües romàniques, que contribuïren a ampliar-ne el públic i, per tant, a difondre l'obra. Pierre Bersuire la traduí al francès a mitjans de segle, i la seva versió, que adaptava el text clàssic per a un públic contemporani, va tenir molt d'èxit fins ben entrat el segle XV. La traducció catalana es basa en aquesta versió francesa, en comptes de fer-ho en l'obra llatina original: és la traducció d'una traducció. S'ha conservat anònima, sense data i incompleta. Tot i així, aquesta traducció és una peça important en la història de la recepció dels autors clàssics a la Corona d'Aragó.

Aquesta tesi comprèn dues parts: l'estudi de la traducció catalana de Livi i l'edició del llibre I. L'estudi es divideix alhora en dos blocs. El primer està dedicat a resseguir la presència de Livi a la Corona d'Aragó, en quin ambient circulava i de quina manera es llegia, i a situar la traducció catalana històricament en un entorn i en un moment determinats. El segon bloc se centra en l'estudi textual, des de la transmissió manuscrita de la versió francesa de Bersuire fins a l'únic testimoni conservat del Livi català. L'estudi textual ha estat fonamental no tan sols per a l'edició crítica, sinó també per a la contextualització històrica de la traducció. L'edició es limita al llibre I (dels set que s'han conservat). Aquest llibre és peculiar, diferent dels altres: el text conté una immensa quantitat d'errors que provenen de la font francesa i que dificulten la lectura. Aquests errors plantegen uns problemes específics a l'hora de fixar el text i d'establir els criteris d'edició. En canvi, els llibres II-VII no presenten els mateixos problemes perquè el text és millor. Una edició d'aquests llibres requeriria, doncs, una metodologia diferent a la utilitzada en el llibre I.

Aquesta tesi és el resultat d'uns quants anys de feina, durant els quals he rebut l'ajuda i l'estímul de diverses persones. Dec un bocí de tesi a cadascuna d'elles. Agraïxo a Josep Pujol, la dedicació, la confiança i estones de moltes reflexions. A Lluís Cabré, l'orientació, el rigor i l'atenció. A Sadurní Martí, els consells a la lectura del treball de recerca. A Lola Badia, la possibilitat de tenir una beca que m'ha permès fer aquesta tesi. A Jaume Riera, observacions valuoses. A Marta Marfany, el tros de camí que vam recórrer juntes. Al personal del Warburg Institute, el bon acolliment. A Marta Erola, les excursions alliberadores. Agraïxo a Núria Ferrer, Maria Teresa Santanach i Josep Ferrer, a qui dec més que a ningú, el suport imprescindible i que hi siguin sempre.

ESTUDI

I. ESTUDI HISTÒRIC

1. TITUS LIVI AL SEGLE XIV

1.1. *De Roma a Avinyó*

Ciceró va escriure que una obra històrica havia de respectar la veritat, ser escrita amb eloqüència i ordre, i tenir una funció educativa.¹ Des de l'època d'August, la historiografia romana ja no havia de ser escrita necessàriament per un cap militar o un polític que es valia de l'experiència, sinó per algú que, amb experiència o sense, tenia la formació retòrica adient per donar forma literària a uns esdeveniments passats veritables; no bastava una llista o una descripció simple dels fets.² L'autor per excel·lència d'aquesta nova concepció de la historiografia impulsada per Ciceró és Titus Livi (64/59 aC – 12/17 dC). No tenia cap mena d'experiència política ni militar, no va ocupar mai cap càrrec públic i gairebé no va viatjar. La seva història de Roma es basa en fonts documentals i en les obres dels historiadors que el precediren. Livi s'ha valorat al llarg dels temps sobretot per la seva eloqüència: l'elegància de la prosa amb què narra els esdeveniments —inflüida per Ciceró—, l'encadenament dels fets, els discursos retòrics en boca dels personatges que intercala enmig de la narració, els episodis dramàtics, la presentació psicològica i moral dels personatges.

L'única obra coneguda de Livi, titulada *Ab urbe condita libri*, abastava des dels orígens de Roma (s. VIII aC) fins al 9 dC (l'any de la mort de Drusus, el fillastre d'August), i es componia de 142 llibres agrupats en pèntades i dècades. S'anava publicant per blocs a

---

¹ *De oratore* II, 51-64. Ciceró s'emmirallava en el model dels historiadors grecs (Ernst Breisach, *Historiography. Ancient, Medieval and Modern* (Chicago – Londres: The University of Chicago Press, 2007 [1983]), pp. 56-59).

² Per a la tradició historiogràfica romana, vegeu P. G. Walsh, *Livy. His Historical Aims and Methods* (Cambridge: University Press, 1970), pp. 20-45.

mesura que Livi l'escrivia, i segurament és incompleta. L'èxit de l'obra fou immediat, tant per la popularitat de Livi a la cort d'August com pel contingut històric i la lectura moral, pròpia de la historiografia de l'època i molt seductora per al públic aristocràtic.³ L'*Ab urbe condita* va esdevenir, a més d'un model retòric molt apreciat pels humanistes, una font d'informació històrica important per als historiadors i els cronistes posteriors, tot i els errors històrics que conté, les imprecisions i les contradiccions, resultants d'una dependència excessiva de les fonts.⁴

L'obra de Livi no es va transmetre mai completa a causa de la seva extraordinària extensió. De seguida es va disgregar i es van anar perdent bona part dels llibres. Al segle IV encara sobreviuen tots. Avui es conserven únicament els llibres I-X (primera dècada), XXI-XLV (tercera i quarta dècades, i els primers cinc llibres de la cinquena) i un fragment del llibre XCI.⁵ Durant l'edat mitjana, només es coneixien la primera, la tercera i la quarta dècades —aquesta última molt poc—, les quals es copiaven per separat i duïen títols diferents: *Ab urbe condita*, *De bello punico* i *De bello macedonico*. La primera i la tercera van sobreviure i es van seguir copiant perquè contenen episodis molt famosos de la història de Roma: els orígens i la segona guerra púnica. Les còpies són més abundants als segles IX-X i

---

³ És famosa l'amistat de Livi amb August i la seva família. Malgrat aquesta relació estreta amb l'emperador, Livi era més aviat partidari de la república. Per a la biografia i l'obra de Livi, vegeu el complet estudi de Walsh, *Livy. His Historical Aims and Methods*.

⁴ Walsh, *Livy. His Historical Aims and Methods*, pp. 138-172. Ho matisa Richard E. Mitchell, «Historical development in Livy», dins David F. Bright & Edwin S. Ramage (eds.), *Classical Texts and their Traditions. Studies in Honor of C. R. Trabman* (Chico, California: Scholars Press, 1984), pp. 179-199, que creu que Livi pot ser més fiable del que tradicionalment s'havia considerat.

⁵ A més d'un altre petit fragment d'unes quaranta paraules del llibre XI (Michael D. Reeve, «The *Vetus Carnotensis* of Livy unmasked», dins J. Diggle, J. B. Hall & H. D. Jocelyn (eds.), *Studies in Latin Literature and its Tradition in Honour of C. O. Brink* (Cambridge: The Cambridge Philological Society, 1989), pp. 97-112; i G. Liberman, «Un Fragment présumé de Tite-Live, livre XI», dins R. Chevallier & R. Poignault (eds.), *Présence de Tite-Live. Hommage au Professeur P. Jal* (Tours: Centre de Recherches A. Piganiol, 1994), pp. 21-25). La transmissió manuscrita de l'obra de Livi es troba ben resumida a L. D. Reynolds (ed.), *Texts ant Transmission. A Survey of the Latin Classics* (Oxford: Clarendon Press, 1983), pp. 205-214.

XII.⁶ La quarta va tenir molt poca fortuna fins al segle XIV: era pràcticament desconeguda i hi faltaven el llibre XXXIII i el final del XI; va desaparèixer del tot a partir del segle XII. D'altra banda, el coneixement de l'obra de Livi en època medieval, com el de moltes obres d'autors clàssics, es deu en bona mesura als epítoms, que tenien una difusió molt més ràpida que les obres originals. Hi ha constància d'epítoms de l'obra de Livi des del segle I. Aquests epítoms permetien consultar amb més facilitat una obra tan extensa als qui hi tenien un interès purament històric, però suprimien el valor més important de l'obra de Livi, la retòrica.⁷ Molts dels autors antics i medievals que citen Livi abans del segle XIV només el coneixien a través dels epítoms.⁸ El més divulgat són les *Periochae*, un resum llibre per llibre compost segurament al segle IV. Es conserva gairebé complet; només hi manca el resum corresponent als llibres CXXXVI i CXXXVII. Les *Periochae* permeten conèixer el contingut de cada un dels llibres perduts, excepte aquests dos, i l'estructura original de l'obra.⁹ La gran llargada de l'*Ab urbe condita* també és la raó per la qual mai va formar part del currículum escolar.¹⁰

---

⁶ Birger Munk Olsen, *I classici nel canone scolastico altomedievale* (Spoleto: Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 1991), especialment p. 119.

⁷ Ronald Syme, «Livy and August», *Harvard Studies in Classical Philology*, 64 (1959), pp. 27-87. La transmissió manuscrita dels epítoms livians és complexa perquè no tots parteixen de l'obra original sinó d'epítoms anteriors i perquè uns interfereixen en els altres (Luigi Bessone, *La tradizione liviana* (Bolonya: Patron, 1977), pp. 191-269).

⁸ Per exemple, Eutropi (*Breviarium historiae romanae*, segle IV), Orosi (*Historiae adversum paganos*, principis del segle V) o possiblement Florus (*Epitome de Tito Livio bellorum omnium*, posterior a l'any 117).

⁹ Michael D. Reeve, «The Transmission of Florus' *Epitoma de Tito Livio* and the *Periochae*», *Classical Quarterly*, 38 (1988), pp. 477-491. El contingut dels llibres perduts també es coneix parcialment per les referències d'autors llatins com Servi o Priscia (A. H. McDonald, «Livius, Titus», dins Paul Oskar Kristeller & F. Edward Cranz (eds.), *Catalogus Translationum et Commentatorum: Mediaeval and Renaissance Latin Translation and Commentaries*, 8 vols. (Washington DC: The Catholic University of America Press, 1971), II, pp. 331-348).

¹⁰ Livi no forma part del corpus d'autors clàssics que es llegien a l'escola, ni acostuma a trobar-se en reculls de textos per aprendre a escriure (Robert Black, *Humanism and Education in Medieval and Renaissance Italy: Tradition and Innovation in Latin Schools from the Twelfth to the Fifteenth Century* (Cambridge: University Press, 2001); Eva

En la supervivència de la primera, la tercera i la quarta dècades fins al segle XIV, hi va jugar un paper essencial la biblioteca papal.¹¹ Des del final de l'imperi romà, la biblioteca de la cúria havia conservat còpies dels textos clàssics i n'havia distribuït a les biblioteques de monestirs i catedrals europees. En el cas de Livi, aquest paper de conservació i divulgació és especialment important. Durant els segles XI i XII, exemplars de la primera i la tercera dècades copiats de nou a partir dels còdexs antics que custodiava la biblioteca pontifícia i corregits van ser portats a monestirs, catedrals i esglésies d'Itàlia i França. Entre aquestes còpies, s'hi troben els principals manuscrits de les tres dècades conservats: l'arquetip de la branca més estesa de la tradició manuscrita de la tercera dècada (Puteanus: París, BNF Lat. 5730, segle V) i l'arquetip d'una segona branca de la tercera dècada, independent del Puteanus i limitada als llibres XXVI-XXX, que és transmesa junt amb la quarta dècada. Els pocs manuscrits de la quarta dècada que van començar a circular a partir del segle XIV eren còpies, procedents també de Roma, que havien quedat enterrades a les biblioteques de Chartres i Pomposa. A més, els papes tenien el costum d'obsequiar emperadors i reis que visitaven la cúria amb un llibre de Livi, una altra via a través de la qual la biblioteca papal va contribuir a distribuir exemplars de l'*Ab urbe condita* a Europa.¹²

La renovació de l'interès per Livi i la consegüent difusió de l'obra començà a Pàdua a finals del segle XIII. Lovato Lovati aconseguí aplegar per primera vegada les tres

---

Matthews Sanford, «The Use of Classical Latin Authors in the *Libri Manuales*», *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 55 (1924), pp. 190-248). Vegeu també I.3.2.

¹¹ Ho explica Giuseppe Billanovich, «La biblioteca papale salvò le storie de Livio», *Studi Petrarceschi*, 3 (1986), pp. 1-115, i «The Role of the Papal Library in Saving Livy's *Historiae*», dins Aldo S. Bernardo & Saul Levin (eds.), *The Classics in the Middle Ages: Papers on the Twentieth Annual Conference of the Center for Medieval & Early Renaissance Studies* (Binghamton – New York: Center for Medieval & Early Renaissance Studies, 1990), pp. 79-94.

¹² Per exemple, Carlemany va rebre el Puteanus i una primera dècada segurament de Lleó III amb motiu de la seva coronació l'any 800; Gregori V va regalar una quarta dècada a Otó III el 996 (Billanovich, «The Role of the Papal Library»).

dècades:¹³ va trobar un manuscrit de la quarta dècada a la biblioteca de la catedral de Pomposa, i el va portar a Pàdua, on liderava un grup d'intel·lectuals i poetes, els anomenats «prehumanistes paduans», que es dedicaven a buscar textos d'autors clàssics en biblioteques antigues, a restaurar-los i a estudiar-los.¹⁴ Són els primers que s'interessen per Livi des del punt de vista filològic. Per a aquest grup, Livi tenia un interès especial perquè havia nascut a Pàdua. En aquell moment, les ciutats italianes estaven immerses en un moviment de promoció dels seus herois locals, que acostumava a tenir implicacions polítiques.¹⁵ L'interès pel text de Livi coincideix amb la troballa, entre 1318 i 1324, a l'església de Santa Justina a Pàdua d'un epitafi d'un llibert que es deia Titus Livius Halys, que Lovato i el seu grup van atribuir a Livi amb tot el convenciment.¹⁶ La notícia es va difondre ràpidament i va alimentar encara més l'interès naixent per Livi.

La feina dels paduans amb el text de Livi, però, no va tenir difusió i la quarta dècada va continuar essent desconeguda fora de Pàdua. És a Avinyó, a principis del segle XIV, on tornarà a aparèixer i des d'on es divulgarà definitivament juntament amb la resta del text. Amb el trasllat de la seu papal a Avinyó, aquesta ciutat va esdevenir un important centre cultural, que reunia la cort del papa i les de cardenals, arquebisbes i bisbes, totes amb les respectives biblioteques. Aquest ambient atreïa intel·lectuals d'arreu. El pontificat de Joan

---

¹³ Giuseppe Billanovich, «Le tre Decadi di Lovato e i libri di Pomposa», dins *La tradizione del testo di Livio e le origini dell'umanesimo* (Pàdua: Antenore, 1981), I, pp. 282-334.

¹⁴ Giuseppe Billanovich, «Il preumanesimo padovano», dins G. Arnaldi & M. Pastore Stocchi (eds.), *Storia della cultura veneta*, 6 vols. (Vicenza: Neri Pozza, 1976), II, pp. 19-110. Per a la situació cultural i el paper de Pàdua en aquest primer humanisme, vegeu Ronald G. Witt, «Padua and the Origins of Humanism», dins *In the Footsteps of the Ancients: The Origins of Humanism from Lovato to Bruni* (Leiden – Boston – Köln: Brill, 2000), pp. 81-116.

¹⁵ Són casos paral·lels, per exemple, la valoració de Virgília a Màntua, i de Catul a Verona (Giulio Bodon, «L'immagine di Tito Livio a Padova nella tradizione artistica rinascimentale», *Bolletino del Museo civico di Padova*, 78 (1989), pp. 69-92).

¹⁶ B. L. Ullman, «The Post-Mortem Adventures of Livy», dins *Studies in the Italian Renaissance* (Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 1973), pp. 53-77 (pp. 53-55).

XXII (1316-1334) va ser especialment important en aquest sentit, ja que el pontífex va aplegar molts intel·lectuals a la cúria, organitzà un escriptori de copistes i va augmentar considerablement el volum de llibres de la seva biblioteca.¹⁷

Va ser Joan XXII precisament qui va encarregar el comentari de l'*Ab urbe condita* a Nicolau Trevet. Aquest frare dominicà, conegut pels seus comentaris al *Gènesi*, a la *Ciutat de Déu* de Sant Agustí, a la *Consolació de la Filosofia* de Boeci i a les *Tragèdies* de Sèneca, entre altres, acabà el comentari a Livi probablement entre 1316 i 1319 (en tot cas, abans de 1334).¹⁸ No hi ha constància que hagués existit cap comentari sistemàtic de l'*Ab urbe condita* abans del de Trevet. Sí que existiren, però, manuscrits de l'obra que contenien anotacions i glosses interpolades, sovint ocasionals i sense gaire difusió posterior.¹⁹ El comentari de Trevet s'aplica a la primera i la tercera dècades i té un caràcter propi del mètode escolàstic: divideix el text en parts i es dedica a parafrasejar-lo (defineix paraules, posa sinònims i reordena els mots de les frases), a comentar-lo històricament i a comparar certs episodis amb les versions d'altres historiadors.²⁰ Humanistes instal·lats a Avinyó com Petrarca i Landolfo Colonna coneixien el comentari de Trevet i alguns el van tenir en compte per anotar els seus exemplars de Livi;²¹ Pierre Bersuire el farà servir en la seva traducció de Livi al francès (vegeu més avall, I.1.2).²² Fora d'Avinyó, però, no va tenir gaire difusió ni al segle XIV ni després. Només se'n conserva un exemplar complet (Lisboa, Biblioteca Nacional,

¹⁷ Franco Simone, *Il Rinascimento francese: studi e ricerche* ([Torí]: Società editrice internazionale, 1961), pp. 12-17.

¹⁸ Data l'obra R. J. Dean, «The Earliest Known Commentary on Livy is by Nicholas Trevet», *Medievalia et Humanistica*, 3 (1945), pp. 89-98 (pp. 91-94).

¹⁹ Destaquen els comentaris que el bisbe de Verona Raterius va fer al seu exemplar de Livi (Florència, Laur. 63,19, segle X), o les glosses als llibres VI-X de Llop de Ferrières (París, BNF Lat. 5726, s. IX) (McDonald, «Livius, Titus»).

²⁰ Dean, «The Earliest Known Commentary on Livy», pp. 89, 94-96.

²¹ G. Crevatin, «Leggere Tito Livio: Nicola Trevet, Landolfo Colonna, Francesco Petrarca», *Incontri triestini di filologia classica*, 6 (2006-2007), pp. 67-79. El comentari no consta als inventaris de la biblioteca papal d'Avinyó fins al 1373 (Simone, *Il Rinascimento francese*, p. 23).

²² D'ara endavant remeto a les seccions de l'estudi present indicant-ne la numeració entre parèntesis.

llum. 134-135, primera meitat del segle XV) i un altre amb la part corresponent a la primera dècada (París, BNF, Lat. 5745, segle XIV), i no va conèixer la impremta.

Pocs anys després, Petrarca s'instal·là a Avinyó i començà a treballar amb el text de Livi. La seva tasca determina decisivament la tradició textual de l'obra, com ha demostrat Giuseppe Billanovich, a qui devem l'aclariment de la tradició i la transmissió de Livi, abans i després de Petrarca, i la identificació de manuscrits. Petrarca admirava Livi especialment per la retòrica: «Opus ipsa mole mirabile stupendumque, presertim quia in eo nichil raptim et tumultario, ut aiunt, stilo ... sed tanta maiestate sententiarum tantaque verborum modestia complevit omnia, ut ab arce eloquentie non multum abesse videatur» (*Rerum memorandum*, I, 18).²³ A partir de 1326, Petrarca començà a treballar en la restauració i l'edició de l'*Ab urbe condita*.²⁴ Adquirí un exemplar de la tercera dècada del segle XII, i hi afegí una còpia de la primera dècada que acabà de copiar ell mateix. Mentre Petrarca treballava amb les dècades primera i tercera, la quarta dècada va arribar per primer cop a Avinyó. El 1328 Landolfo Colonna hi va portar una còpia dels llibres XXVI-XL (la segona pèntada de la tercera dècada i la quarta), que havia fet copiar d'un manuscrit antic de la biblioteca de Chartres. Colonna havia estat canonge de la catedral de Chartres durant trenta anys. Petrarca, molt relacionat amb la família dels Colonna,²⁵ va aprofitar la troballa. En primer lloc, va fer copiar la quarta dècada del manuscrit que Landolfo Colonna havia portat de Chartres i la va adjuntar al seu exemplar. Així, va reunir tota l'obra de Livi coneguda en aquell moment en un sol volum (actualment és el manuscrit Harley 2493 de la British

---

²³ Petrarca adreçà una carta a Livi (*Familiars*, XXIV, 8) en la qual diu que desitjaria haver-lo conegut, lamenta la pèrdua de la major part dels llibres i elogia l'obra.

²⁴ Per a la tasca de Petrarca amb Livi, són fonamentals els següents treballs de Billanovich: «Petrarch and the Textual Tradition of Livy», *Journal of the Warburg and Courtauld Institute*, 14 (1951), pp. 137-208; *La tradizione del testo di Livio e le origini dell'umanesimo*, 2 vols. (Pàdua: Antenore, 1981); «Il testo di Livio. Da Roma a Padova, a Avignone, a Oxford», *Italia Medioevale e Umanistica*, 32 (1989), pp. 53-99.

²⁵ Vegeu Prospero Colonna, *I Colonna. Dalle origini all'inizio del secolo XIX* (Roma: Istituto Nazionale Medico Farmacologico Serono, 1927), pp. 49-52.

Library). En segon lloc, va col·lacionar els llibres XXVI-XXX de Chartres amb el seu exemplar i en va obtenir correccions importants: el manuscrit de Colonna pertanyia a una branca nova de la tradició manuscrita de la tercera dècada, i això permetia completar llacunes existents en la tradició més comuna (la derivada del Puteanus) i esmenar els nombrosos errors que conté. Petrarca també va aprofitar altres còpies de Livi que van arribar més tard a Avinyó per fixar el text de l'obra i seleccionar les variants bones: va col·lacionar la seva quarta dècada amb l'exemplar de Simone d'Arezzo, i la primera dècada, amb una còpia del manuscrit que havia pertangut al bisbe Raterius.²⁶ En els fragments on no li servia la col·lació amb altres exemplars (especialment en els llibres XXI-XXV), Petrarca va corregir hàbilment *ope ingenii*. Després de restaurar el text i corregir-lo sistemàticament, va anotar-lo. La tasca de Petrarca amb Livi es va allargar encara. L'estudi de les *Periochae*, dut a terme als anys quaranta, li va permetre adonar-se de què tenia i de què li faltava, i així va poder assignar el número correcte a cada llibre. El 1351 va comprar l'exemplar de Landolfo Colonna (ara el manuscrit Lat. 5690 de la Bibliothèque Nationale de París), que aquest havia completat i anotat al marge amb l'ajuda de Petrarca.

L'edició de Petrarca de l'*Ab urbe condita* es va difondre de seguida i va fer créixer de manera extraordinària el coneixement de Livi i l'interès per la seva obra. A partir d'aquest moment és habitual, doncs, trobar les tres dècades copiades juntes com una mateixa obra, que s'anomenava les *Dècades*. L'edició de Petrarca també va tenir una gran influència en els humanistes del segle XV, sobretot en Lorenzo Valla, que van continuar el treball filològic de Petrarca i valoraven Livi per la qualitat de la seva prosa. Diversos grups d'intel·lectuals es dedicaren a esmenar el text de Livi: Lorenzo Valla, el que féu les correccions més bones, va escriure les *Emendationes in T. Livium* i va fer esmenes sobre el manuscrit de Petrarca (Harley

---

²⁶ Giuseppe Billanovich, «Dal Livio di Raterio (Laur. 63,19) al Livio del Petrarca (B. M., Harl. 2493)», *Italia Medioevale e Umanistica*, 2 (1959), pp. 103-178.

2493); Antonio Beccadelli i el seu grup treballaven a la cort d'Alfons el Magnànim a Nàpols sobre un dels còdexs del rei (II.3.2); un altre grup treballava en el text cap a 1435 a Florència a l'entorn del cardenal Prospero Colonna.²⁷ Les correccions i conjectures de Petrarca van ser integrades en l'*editio princeps* de l'obra, feta a Roma el 1469.

La creixent divulgació de les *Dècades* va motivar l'aparició de diverses vides de Livi en llatí, que s'incorporaven en alguns manuscrits de l'obra. Aquestes vides ja expliquen, per exemple, la troballa de l'epitafi a Pàdua, no sempre amb el convenciment que l'atribució era certa. Una de les vides que dubta de l'autenticitat de l'epitafi fou escrita per Boccaccio.²⁸ Lovato Lovati en va escriure una altra.²⁹ La vida de Livi també va començar a ser incorporada en compilacions de vides d'homes il·lustres escrites al segle XIV, com el *Liber de vita et moribus philosophorum* (1317-1320) atribuït a Walter Burley o el *De viris illustribus* (a. 1332) de Giovanni Colonna. Aquest interès per la figura de l'historiador romà revifà antigues llegendes que pretenien explicar la pèrdua de la major part de l'obra, a les quals se sumaren falses notícies sobre persones que asseguraven la localització dels llibres perduts o haver-los vist en biblioteques.³⁰ Alhora que es divulgaven aquestes vides més o menys llegendàries, en alguns manuscrits la llacuna del llibre XXXIII es completà amb la inserció, entre els llibres XXXII i XXXIV, del resum corresponent extret dels epítoms (per exemple,

---

²⁷ Mariangela Regogliosi, «'Divinatio' e 'collatio': il restauro di Livio operato dal Valla», dins L. Belloni, G. Milanese & A. Porro (eds.), *Studia classica Iobanni Tarditi oblata*, 2 vols. (Milà: Vita e pensiero, 1995), II, pp. 1299-1310; i *Laurentii Valle. Antidotum in Facium* (Pàdua: Antenore, 1981), pp. XIII-LXXXIV.

²⁸ Attilio Hortis, *Cenni de Giovanni Boccaccio intorno a Tito Livio* (Trieste: Tipografia del Lloyd Autro-Ungarico, 1877), que estudia i edita aquesta vida de Boccaccio. L'atribució a Boccaccio prové d'un manuscrit de la tercera dècada que copia aquesta vida (p. 26).

²⁹ Les principals fonts per a les vides de Livi són Eusebi, Marcial i sant Jeroni. Vegeu nota anterior.

³⁰ Ullman, «The Post-Mortem Adventures of Livy», pp. 61-63; Remigio Sabbadini, *La scoperta dei codici latini e greci né secoli XIV e XV* (Florència: G. C. Sansoni Editore, 1967 [1905-1914]), pp. 47-50. Suetoni havia explicat, per exemple, que l'emperador Calígula havia fet destruir els llibres perduts de Livi (*De vita Caesarum*, Caligula, 34). Petrarca recollí aquesta història al *De rerum memorandum*, I, 2. També corria el rumor que el papa Gregori I havia fet cremar els llibres perquè feien la competència a la literatura religiosa.

al manuscrit Burn. 198 de la British Library, del segle XIV). També per suplir la pèrdua de la segona dècada, Leonardo Bruni va compondre el *De primo bello punico* (ca. 1420). Alguns manuscrits copien juntes les dues obres (per exemple, el manuscrit Lat. 2018 de la Biblioteca Vaticana, del segle XV, que conté el text de Bruni i la tercera dècada de Livi).³¹

1.2. *Les traduccions de Livi a les llengües romàniques. La versió de Pierre Bersuire*

La dedicació de Petrarca i dels primers humanistes italians a les *Dècades* de Livi havia fet emergir l'obra i havia elevat el prestigi de l'autor. Les *Dècades* es van difondre aviat fora dels cercles humanístics i trobaren molt bona acollida a les corts nobiliàries. Una obra històrica, que acabava d'aparèixer, havia d'atreure per força reis, prínceps i nobles. És en aquest ambient, i per a aquest públic, que les *Dècades* editades per Petrarca es van traduir de seguida a les llengües romàniques.

Es conserven traduccions medievals de les *Dècades* a l'italià, el francès, el català i el castellà. Totes van ser realitzades durant la segona meitat del segle XIV i depenen textualment de l'edició de Petrarca, excepte una: la traducció italiana de la primera dècada es féu aviat, el 1323, i segons el colofó d'un dels manuscrits està feta a partir d'una traducció francesa de la qual no n'hauria quedat cap rastre.³² Les tres dècades de Livi es van

³¹ *Codices Vaticani Latini*, 3 vols. (Roma: Typis Polyglottis Vaticanis, 1912), III, p. 409.

³² El traductor és Filippo della Santa Croce, un notari d'Andria del qual es coneix poc més que el nom i la professió. L'autoria i la data de la traducció provenen del mateix colofó. El manuscrit, copiat el 1348, es conserva a la Biblioteca Universitària de Wroclaw. Vegeu Charles Samaran & Jacques Monfrin, *Pierre Bersuire, prieur de Saint-Éloi de Paris (1290 ? – 1362)* (París: Imprimerie Nationale, 1962), pp. 105-106; Francesco Maggini, *I primi volgarizzamenti dai classici latini* (Florència: Casa Editrice F. Le Monnier, 1952), pp. 54-89; Jacques Monfrin, «La Plus Ancienne Traduction française de Tite-Live», *Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France*, s.n. (1958), pp. 82-85; i Giuseppe Billanovich, «Il Boccaccio, il Petrarca e le più antiche traduzioni in italiano delle *Decadi* di Tito Livio», *Giornale storico della letteratura italiana*, 130 (1953), pp. 311-337 (p. 334, n. 1), que no està del tot d'acord amb la procedència francesa de la traducció. L'única edició moderna és la de Claudio Dalmazzo, *La prima deca di Tito Livio. Volgarizzamento del buon secolo* (Torí: Stamperia Reale, 1845).

traduir independentment a l'italià. La traducció italiana de la quarta dècada, que s'ha atribuït a Boccaccio, va ser acabada el 1346. De la mateixa època és la traducció italiana de la tercera dècada, que alguns historiadors consideren també obra de Boccaccio.³³ Billanovich va demostrar la dependència d'aquestes dues traduccions italianes respecte a l'edició de Petrarca.³⁴ Pierre Bersuire traduï les *Dècades* en francès entre 1354 i 1358. En el pròleg es considera el primer traductor de l'obra al francès.³⁵ La de Bersuire és la primera traducció completa de Livi, i prova que les tres dècades ja circulaven juntes com una sola obra. La filiació de la versió de Bersuire amb el text llatí està per fer, però és clar que disposà de les novetats de la feina de Petrarca i Landolfo Colonna: conté la quarta dècada, encara molt poc divulgada, incorpora algunes de les noves variants dels llibres XXVI-XXX que aportava el manuscrit de Chartres i conté lliçons que depenen de les conjectures i les correccions de Petrarca a l'obra.³⁶ La versió francesa de Bersuire va servir de base a les traduccions catalana i castellana. La catalana és probablement de finals del segle XIV (I.2.3). La castellana, completa, és obra de Pero López de Ayala, canceller major del regne, que la va acabar el 1401.³⁷

---

³³ Maggini, *I primi volgarizzamenti dai classici latini*, pp. 54-89; Maria Teresa Casella, «Nuovi appunti attorno al Boccaccio traduttore di Livio», *Italia Medioevale e Humanistica*, 4 (1961), pp. 77-129. Giuliano Tanturli, però, considera que la tercera dècada no és de Boccaccio i que en els manuscrits conservats s'hi poden distingir dues traduccions diferents («Volgarizzamenti e ricostruzione dell'antico», *Studi medievali*, 27 (1986), pp. 811-888).

³⁴ Billanovich, «Il Boccaccio, il Petrarca e le più antiche traduzioni in italiano».

³⁵ «Si prieront pour vous [i.e. Joan II] touz ceulz qui voudront savoir l'art de chevalerie ... quant ilz verront que par vostre ordonnance cestui livre, qui oncques mais n'avoit esté touchié, est venu en lumiere», pròleg de Bersuire, ratlles 31-34 de l'edició que segueix el present estudi.

³⁶ Billanovich, «Il Boccaccio, il Petrarca e le più antiche traduzioni», p. 337; Samaran & Monfrin, *Pierre Bersuire*, pp. 111-113; Marie-Hélène Tesnière, «À propos de la traduction de Tite-Live par Pierre Bersuire. Le manuscrit Oxford, Bibliothèque Bodléienne, Rawlinson C 447», *Romania*, 118 (2000), pp. 449-498 (pp. 479-480).

³⁷ Curt J. Wittlin (ed.). Pero López de Ayala, *Las Décadas de Tito Livio*, 2 vols. (Barcelona: Puvill, 1982). Edita els tres primers llibres de la traducció; Nelson Cartagena, *La contribución de España a la teoría de la traducción*.

Les traduccions romàniques van sorgir a la cort i estaven destinades al públic cortesà. Tots els dedicataris coneguts són reis, o grans senyors en el cas d'Itàlia: la traducció francesa va ser un encàrrec de Joan II de França (1350-1364); la traducció italiana de la quarta dècada està dedicada al senyor de Ravenna Ostagio da Polenta; el rei de Castella Enric III (1390-1406) va encarregar la traducció castellana. Una bona part dels manuscrits que es conserven pertanyien a membres de les famílies reials i a personatges del seu entorn immediat, els primers consumidors d'aquestes traduccions.³⁸

Pierre Bersuire (ca. 1290 – 1362), monjo benedictí, va arribar a Avinyó entre 1320 i 1325 acompanyant Geoffrey Povereau, l'abat del monestir de Maillezais (on havia viscut fins llavors), i hi va romandre fins al 1350 o al 1351. Bersuire va mantenir sempre bones relacions amb la jerarquia eclesiàstica d'Avinyó.³⁹ Aviat va aconseguir un influent protector, el cardenal Pierre des Prés, i va obtenir diversos beneficis dels successius papes, alguns gràcies a la intervenció del cardenal, que li proporcionaven una retribució econòmica: el 1332 Joan XXII li concedí el priorat de la Fosse-de-Tingé, el 1336 Benet XII li concedí el de Bruyères-le-Châtel, més ben retribuït que l'anterior, i el 1342 Climent VI el de la Trinité de Clisson. El 1349, també a petició del cardenal, fou nomenat cambrer del monestir de Notre-Dame de Coulombs, a la diòcesi de Chartres, prop de París, a canvi del priorat de Clisson.

Introducción al estudio y antología de textos de los siglos XIV y XV (Madrid – Frankfurt am Main: Iberoamericana – Vervuert, 2009), pp. 25-28.

³⁸ Per exemple, es conserven manuscrits de la versió de Bersuire que havien pertangut al rei Carles V, als ducs Joan de Berry i Felip el Bo de Borgonya, a Joana de Navarra (germana de Carles V), al conseller de Carles VII Jean de Hangest, entre d'altres (Apèndix 1). De la traducció castellana, es conserva un manuscrit del Marquès de Santillana, un altre del comte Pedro Fernández de Velasco, cambrer del rei Joan II, i probablement l'exemplar de presentació d'Enric III (Wittlin, *Las Décadas de Tito Livio*, I, pp. 183-188). Un dels manuscrits italians pertanyia a la família dels Visconti (vegeu I.3.2, nota 141).

³⁹ L'estudi més complet sobre la vida i l'obra de Bersuire és Samaran & Monfrin, *Pierre Bersuire*.

A Avinyó, Bersuire va escriure el *Reductorium morale* i el *Repertorium morale*, dues grans obres enciclopèdiques adreçades a proporcionar recursos als predicadors: la primera explica des del punt de vista moral tot el món visible i l'invisible (des de Déu, els àngels, els homes, els animals i les plantes fins a la terra, els mars o els colors); la segona és un repertori de milers de paraules de la Bíblia comentades també des del punt de vista moral i ordenades alfabèticament.⁴⁰ Foren acabades durant els anys quaranta i dedicades totes dues a Pierre des Prés. El cardenal havia reunit una gran biblioteca a Avinyó i l'oferí a Bersuire perquè pogués consultar els llibres que necessitava. Aquestes dues obres van convertir Bersuire en un personatge molt conegut a la cort papal d'Avinyó.

Bersuire va ser a Avinyó si fa o no fa els mateixos anys que Petrarca, i més endavant tornaran a coincidir a la cort reial de París. Eren amics. Petrarca el considerava un «vir insignis religione et litteris» (*Seniles* XVI, 7). Fou un dels intel·lectuals que el 1338 visità Petrarca a la seva residència de Valclusa,⁴¹ i el destinatari de dues cartes de Petrarca (*Familiares* XXII, 13 i 14), de 1361 i 1362 respectivament.

A finals de 1350 o a principis de 1351, mentre era cambrer de Notre-Dame de Coulombs, Bersuire es va veure involucrat en un procés judicial enrevessat. L'abat de Coulombs, gens satisfet amb el nomenament de Bersuire com a cambrer de l'abadia, aconseguí que un seu cosí rebés les rendes que anaven amb el càrrec. Això devia enfurismar Bersuire, que va acusar l'abat de nepotisme davant la cúria papal. Poc després l'abat va denunciar-lo per heretgia —per practicar ciències prohibides— i Bersuire va ser cridat a París per respondre de les acusacions davant d'un tribunal. Va ser reclòs a la presó episcopal i els seus béns foren requisats. El procés va aixecar un gran rebombori a la

---

⁴⁰ Vegeu Samaran & Monfrin, *Pierre Bersuire*, pp. 43-100. Bersuire va escriure dues obres més, segons ell mateix diu al pròleg de la traducció de les *Décades*: un «Breviarium» i un «Mapamonde». No s'han conservat, però ja les citen els primers biògrafs de Bersuire, del segle XV. També se li han atribuït falsament altres obres (vegeu J. Engels, «Les Pseudo-Bersuires», *Vivarium*, 3 (1965), pp. 128-148).

⁴¹ Samaran & Monfrin, *Pierre Bersuire*, p. 9.

capital, ja que Bersuire era aleshores estudiant de teologia a París i un personatge conegut. El març de 1351 va ser finalment exculpat: el rei Joan II havia intercedit a favor seu, i també ho feren la universitat de París i els enviats del papa (la qual cosa demostra les bones relacions de Bersuire a la cort d'Avinyó). Bersuire va ser posat en llibertat i se li restituïren els béns confiscats.⁴² Després d'aquest tràngol, Bersuire abandonà Avinyó i es traslladà a París definitivament. El rei Joan va esdevenir el seu nou protector. El 1354 Bersuire va ser nomenat prior de Saint-Éloi, un convent molt proper al palau reial de París que tenia terres fora i dins de la ciutat.⁴³ Des de llavors freqüentà la cort reial, tant la del seu protector, Joan II, com la del delfí Carles mentre el rei estava empresonat a Anglaterra (1456-1460), però mai, que se sàpiga, va ocupar cap càrrec a la cort.⁴⁴

Bersuire era a la cort celebrant el retorn del rei Joan II del seu captiveri. També hi havia Petrarca, que arribà a París el gener de 1361 com a ambaixador del senyor de Milà, Galeazzo Visconti, per donar la benvinguda al rei i retornar-li un anell que havia perdut (o li havien robat) a la batalla de Poitiers. Allà es reuní amb els seus vells amics Bersuire i Philippe de Vitry i amb altres intel·lectuals de la cort, amb qui va mantenir converses sobre

---

⁴² Expliquen l'episodi amb detalls Samaran & Monfrin, *Pierre Bersuire*, pp. 22-28.

⁴³ Es va intercanviar el càrrec de cambrer de Coulombs amb l'antic prior de Saint-Éloi (vegeu nota anterior).

⁴⁴ Es desconeix quin paper va tenir Bersuire en la revolta de la burgesia parisenc de 1358. Després que Anglaterra derrotés França a Poitiers el 1356 i el rei Joan fos capturat i empresonat, el delfí Carles va assumir la regència del regne fins al 1360. El delfí es va haver d'enfrontar a la greu crisi social i econòmica i al malestar de la burgesia de París per la mala gestió del govern i la corrupció dels consellers del rei. El 22 de febrer de 1358, més de tres mil homes armats dirigits per Étienne Marcel es reuniren a l'església de Saint-Éloi per assaltar el palau reial. Els revoltats es feren amos de la ciutat i instauraren el terror entre els partidaris del delfí fins que Carles aconseguí restablir l'autoritat reial el juny de 1358 (Georges Duby (dir.), *Histoire de la France. Des origines à nos jours*, 3 vols. (París: Larousse, 1971), II, pp. 9-18). Els revoltats es reuniren al convent de Saint-Éloi, cosa que podria fer pensar que Bersuire sentia simpatia per la causa, però d'altra banda va mantenir molt bones relacions amb la cort i amb el delfí durant i després de la revolta (Samaran & Monfrin, *Pierre Bersuire*, pp. 38-39).

la fortuna motivades pel discurs que féu durant el lliurament dels anells al rei.⁴⁵ El contacte entre Petrarca i Bersuire a Avinyó i a París fa pensar que Petrarca mateix li podria haver facilitat un exemplar de les *Dècades* en llatí per a la seva traducció al francès. De fet, ja li havia deixat un fragment de l'*Àfrica* per a la redacció del llibre XV del *Reductorium morale* (conegut com a *Ovidius moralizatus*).⁴⁶

Bersuire va traduir les *Dècades* de Livi mentre era prior de Saint-Éloi de París entre 1354 i 1358 per encàrrec de Joan II.⁴⁷ És evident que la traducció, l'únic treball en francès de Bersuire i d'una temàtica ben diferent a la resta de les seves obres, està relacionada amb els fets de Coulombs i el mecenatge del rei, que sempre va mostrar un gran interès pels llibres. Se'n feia comprar i copiar, en manllevava, posseïa volums luxosos i tenia un taller amb un equip d'il·luminadors treballant per ell. Durant el seu regnat i ja abans, va promoure traduccions al francès d'obres llatines que l'interessaven. A instàncies seves Jean de Sy va començar una traducció de la Bíblia amb comentaris (a. 1355), que va deixar inacabada, i Jean de Vignay va traduir el *Liber de moribus hominum et de officiis nobilium super*

---

⁴⁵ Vegeu A. Barbeau du Rocher, «L'Ambassade de Pétrarque auprès du roi Jean le Bon», dins *Mémoires présentés par divers savants à l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* (París: Imprimerie Impériale, 1854), pp. 172-228; i Roland Delachenal, *Histoire de Charles V* (París: A. Picard, 1909-1931), II, pp. 270-272. El discurs de Petrarca, sobre la inconstància de la fortuna, es pot llegir a: Antonietta Bufano (ed.), Francesco Petrarca, *Opere latine*, 2 vols. (Torí: Unione Tipografico – Editrice Torinese, 1975), II, pp. 1287-1309. Petrarca entrà al servei dels Visconti el 1353. Galeazzo Visconti, que es feia comprar joies i pedres precioses a Itàlia, hauria trobat així l'anell perdut de Joan II. Els Visconti eren aliats del rei de França, però no tenien gaire importància a la cort francesa. Per això, Galeazzo va veure l'oportunitat de millorar-hi la seva situació quan Joan II no disposava dels diners necessaris per pagar el seu rescat i la burgesia parisenc no volia prestar-n'hi: els hi dóna a canvi del casament de la filla del rei, Isabel, amb el seu fill, Joan Galeazzo. Vegeu I.2.3, nota 141.

⁴⁶ Petrarca li va deixar l'*Àfrica* després de 1343, quan no l'havia donat encara per acabada (Simone, *Il Rinascimento francese*, p. 14; Samaran & Monfrin, *Pierre Bersuire*, p. 81).

⁴⁷ «A prince de tressouverainne excellence Jehan, roy de France par grace divine, frere Pierre Berceure, son petit serviteur, prieur a present de Saint-Eloy de Paris», pròleg de Bersuire, ratlles 3-5. Monfrin creu que Bersuire va traduir les *Dècades* abans que Joan II fos fet presoner d'Anglaterra (Samaran & Monfrin *Pierre Bersuire*, p. 105). El 1358 és la data del manuscrit més antic conservat (París, BNF, Nouv. acq. fr. 27401; vegeu Apèndix 1).

ludum scacchorum de Jaume de Cèssulis (1332-1350). La traducció de Livi és la més ambiciosa del seu regnat.⁴⁸ Tot i així, no va ser fins al del seu fill Carles que les *Dècades* de Bersuire es van divulgar àmpliament. Les còpies es multiplicaren en aquests anys. Carles V i tots els seus germans tenien exemplars del Livi de Bersuire a les seves biblioteques o n'havien agafat de la biblioteca reial: Carles V en tenia almenys tres, l'inventari de Joan de Berry en registra cinc i el de Felip de Borgonya un (el seu fill ja n'hi té quatre); Lluís d'Anjou va agafar en préstec dos dels Livis de la biblioteca de Carles V el 1380, un d'aquests encara no un mes després de la mort del rei i l'altre ja el tenia des del març. Maria de Bar, germana de Carles V, tenia una còpia directa de l'exemplar de Joan II.⁴⁹

Bersuire va traduir les dècades primera, tercera i quarta —tot el que es coneixia en aquell moment—, però les anomenà *première, seconde i tierce*, i numerà correlativament els nou llibres de la quarta dècada (la *tierce* al text), sense indicar, així, la manca de la segona dècada i del tercer llibre de la quarta —cosa que el text de Petrarca sí que indicava—. Les *Dècades* en francès no es copien mai juntament amb altres obres: el text és molt llarg i sovint ocupa més d'un volum. Però un grup reduït de manuscrits de la segona meitat del segle XV copia les *Dècades* juntament amb la traducció francesa del *De primo bello punico* (1418-1419) de Leonardo Bruni que féu Jean le Bégue el 1445 per a Carles VII; el text de Le Bégue s'intercala entre la primera dècada de Bersuire i la tercera per suplir la pèrdua de la segona.⁵⁰

---

⁴⁸ Jacques Monfrin, «Les Traducteurs et leur public en France au Moyen Age», *Journal des savants*, s/n (1964), pp. 5-20. Per a l'interès de Joan II pels llibres, vegeu Léopold Delisle, *Recherches sur la librairie de Charles V* (París: Honoré Champion, 1907), I, pp. 326-336.

⁴⁹ Per als exemplars de Carles V i Joan de Berry, vegeu I.2.2, notes 88 i 93. Per als Livis de Borgonya, vegeu I.3.2, nota 183. Per als exemplars de Lluís d'Anjou, vegeu Delisle, *Recherches*, II, pp. 160-161. Per al de Maria de Bar, vegeu Delisle, *Recherches*, I, pp. 327-328. De l'exemplar de Maria, se'n conservava una còpia feta el 1440 que avui és il·localitzable (*olim* Cheltenham 266).

⁵⁰ Són manuscrits que pertanyen a la branca F^b de la tradició francesa (es recullen a l'Apèndix 1; per a les diverses branques, vegeu II.1.1). En el pròleg a la traducció, Le Bégue remet a Bersuire: «moy ... ay de grant desir et volontairement emprins le hardement de ce faire [i.e. la traducció], en moy conformant a mon pouoir a la maniere de la translacion de frere Pierre Berchoire, jadis prieur de Saint Eloy de Paris, lequel ... translata

Bersuire complementà la traducció de les *Décades* amb materials que tenien la funció de facilitar la comprensió d'un text d'història antiga al públic cortesà del segle XIV: un glossari entre el pròleg i l'inici de la traducció, i una sèrie de glosses intercalades al text. El glossari inicial, que porta la rúbrica «Desclaration des mos qui n'ont point de propre françois», és un recull de glosses lèxiques: conté el significat de setanta-una paraules específiques sobre la civilització romana (vocabulari militar, polític i religiós), que no tenien un mot corresponent en francès i que són freqüents a l'obra. Bersuire traduï a aquestes paraules literalment, calcant la forma llatina, i les definí al glossari per evitar la repetició de glosses cada vegada que aquestes paraules apareixien al text i per mantenir alhora una terminologia pròpia de l'obra de Livi. El glossari de Bersuire segueix el model dels glossaris i diccionaris llatins i, tot i que no és el primer escrit en una llengua romànica, és el primer glossari sistemàtic, desenvolupat i ordenat alfabèticament. Gràcies a l'àmplia difusió que va tenir la traducció, serví de model a glossaris medievals posteriors.⁵¹

Les glosses que complementen la traducció expliquen el significat d'un mot, comenten un passatge i afegeixen explicacions culturals o descripcions de personatges. Es distribueixen de manera irregular al llarg del text: n'hi ha moltes als primers llibres i poques més endavant. L'atribució de la major part d'aquestes glosses a Bersuire sembla clara,⁵² però

---

de mot a mot du latin en françois les trois decades du dit Titulive» (Jacques Monfrin (ed.), «La Connaissance de l'Antiquité et le problème de l'Humanisme en langue vulgaire dans la France du XVe siècle», dins G. Verbeke & J. Ijsewijn (eds.), *The Late Middle Ages and the Dawn of Humanism outside Italy* (Leuven – La Haya: University Press – Martinus Nijhoff, 1972), p. 165). Jean le Bégue era secretari de la cancelleria reial de Carles VII.

⁵¹ Per a les fonts del glossari de Bersuire, vegeu Tesnière, «À propos de la traduction de Tite-Live», pp. 468-480. Per a la tradició que el precedeix, vegeu Frédéric Duval, «Le Glossaire de traduction, instrument privilégié de la transmission du savoir: Les *Décades* de Tite-Live par Pierre Bersuire», dins Pierre Nobel (ed.), *La Transmission des savoirs au Moyen Âge et à la Renaissance*, 2 vols. (Besançon: Presses universitaires de Franche-Comté, 2005), I, pp. 43-64.

⁵² Tesnière, «À propos de la traduction de Tite-Live», p. 479; i Samaran & Monfrin, *Pierre Bersuire*, p. 128.

durant la transmissió se n'hi van afegir, algunes van canviar de lloc i d'altres es van perdre.⁵³ En la majoria de manuscrits, aquestes glosses van precedides de l'etiqueta *incident* (així és com les anomenaré a partir d'ara).⁵⁴ En un estadi primitiu de la transmissió manuscrita, els incidents anaven col·locats als marges. Així els porta el manuscrit O (Oxford, Bodleian, Rawlinson C 447), un dels dos més antics de la primera dècada. La col·locació primitiva dels incidents als marges explica que P21 (BNF, Nouv. acq. fr. 27401) i P12 (BNF, Fr. 34), dos manuscrits propers a O, no en portin cap. Posteriorment els incidents van ser incorporats al text. En la resta de manuscrits conservats són copiats dins la caixa d'escriptura: la columna es divideix en dues parts per encabir-hi la glossa (que se separa del text amb una barra) o bé el text s'interromp, es copia la glossa tot seguit en vermell i es reprèn després el text.

Per a la traducció de les dues primeres dècades, Bersuire se serví del comentari que Nicolau Trevet havia escrit a Avinyó entre els anys 1316 i 1319.⁵⁵ Bersuire traduï algunes lliçons directament del comentari en comptes de les de Livi, però en general l'utilitzà de suport per interpretar passatges dificultosos, no pas per incorporar-lo directament dins la traducció: en definitiva, el comentari l'ajudà a traduir d'una manera o d'una altra. Aquesta és la font del segon terme de molts doblets sinonímics, de glosses que aclareixen frases confuses, i de bona part dels incidents.⁵⁶

---

⁵³ Per exemple, l'incident del capítol 8 es va desplaçar al capítol següent en bona part de la tradició (vegeu la nota 7 a l'edició del capítol 9 del llibre I de la traducció catalana).

⁵⁴ En la resta, s'anomenen *declaration*, *exposition* o *incidence*. Per exemple, en els manuscrits Fr. 276 de la Bibliothèque Nationale de France i Reg. Lat. 719 de la Biblioteca Apostolica Vaticana.

⁵⁵ La manera com Bersuire s'ajudà del comentari de Trevet no s'ha estudiat sistemàticament. Tot i així, aïllen casos i en posen exemples Samaran & Monfrin (*Pierre Bersuire*, pp. 113, 120-123 i 127-130) i Wittlin («Tite-Live, Trevet, Bersuire: Un exemple de l'importance des commentaires médiévaux pour les premiers traducteurs», *Revue de l'Association des Humanités*, 28 (1977), pp. 217-231).

⁵⁶ Montserrat Ferrer, «Les traduccions francesa i catalana de Titus Livi i el comentari llatí de Nicolau Trevet», dins *Actas del V Congreso Internacional de Latín Medieval Hispánico (7-10 septiembre 2009)*, en premsa.

La versió de Bersuire va ser el canal a través del qual l'obra de Livi es va divulgar a la cort francesa, però també a les corts de la Corona d'Aragó i de Castella. Tant el traductor català com Pero López de Ayala van traduir directament la versió de Bersuire en lloc de l'obra llatina original. És ben possible que Ayala obtingués fàcilment un exemplar de Bersuire en algun dels seus viatges a Avinyó o a París mateix.⁵⁷ A més a més, sembla que Ayala consultava en alguns punts el text llatí de Livi per perfilar la seva traducció o completar-la.⁵⁸ Anotem, encara, que les *Dècades* de Bersuire van servir de base a una altra traducció molt posterior: John Bellenden, arxidiaca de Moray, va traduir les *Dècades* de Bersuire a l'anglès per al rei d'Escòcia Jaume V el 1533. El rei mateix li havia encomanat la traducció. Bellenden va traduir només els cinc primers llibres de l'obra.⁵⁹ La traducció anglesa de Bellenden és més lliure que les altres traduccions de les *Dècades* i tendeix a amplificar lleugerament el text.

---

⁵⁷ El manuscrit francès que utilitzà Ayala per a la traducció castellana pot ser proper als manuscrits Fr. 20313-20314 (P10) i Fr. 276 (P14) de la Bibliothèque Nationale de France. Comparteixen errors com: «dos sabinos ... an llegada ya fasta la meytad de la villa» (Wittlin (ed.), *Las Décadas de Tito Livio*, I, p. 269), on el text francès diu «valey», però P10 i P14 porten «ville». En canvi, no comparteixen d'altres errors com: «esto es agora en aquel mesmo lugar do es agora la figura de Rómulus» (Wittlin (ed.), *Las Décadas de Tito Livio*, I, p. 250), on el text francès diu «figuier»/«fier» ('figuera'), però N3 porta l'error «figures», i P10 i P14 porten l'error «tombe»: aquí el text castellà coincideix amb N3 (British Library, Lands. 1178). He col·locat aquests llocs amb quaranta-un manuscrits francesos (vegeu-ne la llista a l'Apèndix 1). És clar que la traducció castellana no pertany ni a la branca F^a ni a les branques F^o i F^r del text francès (per a les diverses branques de la tradició francesa, vegeu II.1.1).

⁵⁸ Segons Wittlin, *Las Décadas de Tito Livio*, p. 91, 95-99.

⁵⁹ Friedrich Baumann, *Livius, Bersuire und Bellenden. Vergleichende Studien zu Bellenden's Liviusübersetzung: Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde bei der hohen philosophischen Fakultät der Universität Leipzig* (Leipzig – Reudniz: Druck von August Hoffmann, 1905). L'edició del text a: W. A. Craigie (ed.). John Bellenden, *Livy's History of Rome. The First Five Books*, 2 vols. (Edinburgh: William Blackwood and Sons, 1901-1903). Bellenden, que va entrar al servei de Jaume V en tornar a Escòcia del seu viatge d'estudis a París, també va traduir per al rei la *Historia Scotorum* d'Hector Boece, que acabà el 1532.

2. LA TRADUCCIÓ CATALANA DE LES «DÈCADES»

2.1. *Estat de la qüestió*

La traducció catalana de les *Décades* de Bersuire és copiada al manuscrit Harley 4893 de la British Library, datable a finals del segle XIV o principis del XV.⁶⁰ Va ser identificada per Paul Meyer el 1866.⁶¹ Fins llavors figurava com a exemplar de les *Décades* en francès.⁶² El text s'ha transmès anònim i sense pròleg del traductor ni data. Només conté set llibres de la primera dècada, però el manuscrit és acabat.

Les circumstàncies de la transmissió i l'anonimat de la traducció han plantejat interrogants sobre l'origen del text. Quan es van traduir les *Décades*? Qui ho va fer, i per qui? La traducció era completa o només se'n va traduir la part conservada avui? Quin original francès va manejar el traductor, i d'on el va treure? Antoni Rubió i Lluch suggerí que les *Décades* es van traduir durant el regnat de Joan I (1387-1396). Des de 1380 fins a l'any de la seva mort, el 1396, Joan d'Aragó havia escrit cartes repetidament demanant exemplars de Livi a França, a Itàlia i a la Corona d'Aragó mateix, la qual cosa evidencia un interès especial per Livi: «Amb tots aquests antecedents, no seria infundat atribuir al seu regnat la traducció catalana anònima que s'és conservada en el British Museum».⁶³ Pel que fa a l'autor de la traducció, Martí de Riquer va proposar que podria haver estat Guillem de Copons, cavallerís de Joan i escuder de la seva muller Violant, i que la traducció s'hauria

---

⁶⁰ Vegeu la descripció del manuscrit a l'apartat II.2.1.

⁶¹ Paul Meyer, «Rapport sur une mission littéraire en Angleterre», *Archive des Missions scientifiques et littéraires*, 2a sèrie, 3 (1866), pp. 278 i 327.

⁶² Així consta al catàleg del fons Harley de la British Library: *A Catalogue of the Harleian Manuscripts in the British Museum* (Londres: The British Museum, 1808-1812), III, p. 217. Aquest és encara el catàleg de referència per als manuscrits d'aquest fons.

⁶³ Antoni Rubió i Lluch, «Joan I humanista i el primer període de l'humanisme català», *Estudis universitaris catalans*, 10 (1917-1918), pp. 1-117 (p. 67).

pogut fer cap a 1383:⁶⁴ aquell any Joan, encara infant, envià Copons al duc de Berry amb una carta en què li agraiïa una *Cintat de Déu* en francès i una Bíblia que el duc li havia regalat —Copons mateix havia traguinat els dos llibres des de la cort del duc de Berry — i aprofitava per demanar-li un Livi també en francès, que Copons havia de recollir. Riquer va llegir en aquesta carta l'encàrrec de fer una còpia del Livi *in situ*, i va suggerir que Copons hauria pogut traduir directament el text, en lloc de copiar-lo. Curt Wittlin, però, va creure que la conjectura de Riquer sobre l'autoria de la traducció no era possible basant-se en percentatges sobre el grau de literalitat de la traducció de les *Dècades* i de la traducció que féu Copons del *Llibre del tresor* de Brunetto Latini.⁶⁵ L'article de Wittlin, el primer treball específic sobre les *Dècades* catalanes, analitza l'estil i la qualitat de la traducció comparant-la amb el manuscrit francès que pertanyia a Carles V (París, Bibliothèque de Sainte-Geneviève, ms. 777), però apunta que ho hauria hagut de fer amb un dels manuscrits de la biblioteca del duc de Berry (Ginebra, Bibliothèque Publique, ms. 77). Seguint aquest fil, Lambert Ferreres col·locà el glossari català amb els dos manuscrits francesos, i hi trobà prou lliçons discordants —especialment amb el manuscrit de Ginebra— per concloure que la font de la traducció no era propera a cap d'aquests dos testimonis.⁶⁶

Per aclarir quan es van traduir les *Dècades* al català i com, és essencial tractar una qüestió prèvia: per quines raons interessava Livi en aquesta època, quin coneixement se'n

---

⁶⁴ Martí de Riquer, *L'humanisme català (1388-1494)* (Barcelona: Barcino, 1934), p. 94; i *Història de la literatura. Part antiga* (Barcelona: Ariel, 1964), II, p. 462.

⁶⁵ Curt J. Wittlin, «La traducció catalana anònima de les *Històries romanes* I-VII de Titus Livi», *Estudis Romànics*, 13 (1963-1968), pp. 277-315 (pp. 285-286). Els càlculs de Wittlin són un argument poc sòlid: es fonamenten en el nombre de paraules traduïdes literalment en un parell de fragments dels textos, i conclouen que la traducció de Copons és una mica més literal que la de les *Dècades*. Al final de l'article, Wittlin edita els capítols 11 i 12 del primer llibre, junt amb el fragment corresponent del text de Livi en llatí, del comentari de Nicolau Trevet, de la versió de Bersuire i de la traducció castellana de Pero López de Ayala.

⁶⁶ Lambert Ferreres, «El ms. Fr. 77 de la B.P.U. de Ginebra i la traducció catalana anònima de Titus Livi», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 31 (1990-1991), pp. 23-29. Ferreres edità el glossari en un altre article: «La 'declaració dels mots' de la traducció catalana anònima de Titus Livi», *Annari de filologia*, 14.2 (1991), pp. 25-41.

tenia a la Corona d'Aragó i per quines vies hi arribaven els manuscrits de l'obra. Ho ha tractat Francisco Rico.⁶⁷ Aprofundiré primer en l'interès i el coneixement de Livi a la Corona d'Aragó en aquesta època (I.2.2), i reservo per a l'epígraf següent (I.2.3) la qüestió de la datació i l'extensió original de la traducció catalana.

2.2. *El coneixement de Livi a la Corona d'Aragó i l'interès per l'obra*

Titus Livi era conegut a la cort aragonesa almenys des del regnat de Jaume II. El 1315, el rei va encomanar al seu conseller Tomàs de Procida que li comprés de totes totes un exemplar de Livi que es venia a Nàpols per cent florins d'or:

scire vos volumus quod venerabilis et dilectus consiliarius noster Johannes Burgundi, sacrista Maioricensis, rediens de partibus Neapolis ad nos pridem retulit nobis quod viderit in civitate Neapoli in posse cuiusdam venditoris librorum quendam librum venalem intitulum *Titus Livius* in quo tractatur de bona et grata materia quam audire et scire vellemus, et quod requirebantur pro precio ipsius libri floreni auri centum. Cumque nos librum ipsum desideremus habere, volumus et vos rogamus quatenus dictum librum in civitate predicta perquiratis et faciatis perquiri, ipsumque ematis et emptum ad nos mitatis eundem per nuncium securum.⁶⁸

El llibre intrigava Jaume II perquè tractava de «bona et grata materia», però per la manera com en parla («quam audire et scire vellemus») només el devia conèixer de nom. A més, el preu que se'n demanava havia d'influir per força en l'interès del rei. Sembla que aquest Livi

---

⁶⁷ Francisco Rico, «Nobiltà nel medioevo, noviltà nell'umanesimo», dins Claudio Leonardi (ed.), *Gli Umanesimi medievali. Atti del II Congresso dell'Internationale Mittellateinerkomitee (Firenze, Certosa del Galluzzo, 11-15 settembre 1993)* (Florència: Sismel – Edizioni del Galluzzo, 1998), pp. 559-566; i «Petarca y el 'humanismo catalán'», dins Giuseppe Tavani & Jordi Pinell (eds.), *Actes del VI Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes* (Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1983), pp. 257-291.

⁶⁸ Antoni Rubió i Lluch, *Documents per l'història de la cultura catalana mig-aval*, 2 vols. (Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2000 [1908-1921]), I, p. 64. La carta fou emesa a Lleida el 19 de febrer.

napolità no va arribar mai a mans de Jaume II.⁶⁹ Sí que devia rebre, en canvi, l'exemplar que va demanar anys més tard, el 1322, a Pere Fernández d'Híjar per treure'n una còpia: «...quendam librum Istoriarum Romanarum quem habetis ... Et quia volumus inde habere copiam, rogamus vos quatenus dictum librum Istoriarum nobis per latorem presencium transmitatis».⁷⁰ Si acceptem que el llibre «de les històries romanes» és l'obra de Livi, aquest n'és el primer exemplar que es pot documentar a la cort aragonesa. És versemblant que l'ordre reial es complís.

No es coneix cap més esment de Livi o d'exemplars de l'obra que circulessin a la cort fins als anys vuitanta del segle XIV. Pere III tenia amb seguretat un exemplar de Livi poc abans de la seva mort. La notícia no és per referència directa. A principis de gener del 1387, l'infant Joan escrivia al seu germà Martí per demanar-li els llibres de Livi i Valeri Màxim i altres pertinences del rei:

vos pregam que si'l senyor rey era passat d'esta vida, que'ns trametats Perdico, cambrer del dit senyor, e que aport tots los anells que'l dit senyor rey tenia en ses mans e la pedra appellada betzar e los llibres intitols *Titus Livius* e *Valerius Maximus*, e axí matex tots los stalabres e quadrans que havia el senyor rey e totes les altres robes de la guarda-roba... ítem vos pregam, molt car frare, que'ns enviets los falcons de mossèn Bernat de Fortià... e lo podench del senyor rey appellat Cordero...⁷¹

---

⁶⁹ Rico, «Petrarca y el 'humanismo catalán'», p. 257-258, i «Nobiltà nel medioevo, noviltà nell'umanesimo», p. 560.

⁷⁰ La carta de Jaume II fou publicada pel pare Martí de Barcelona a «La cultura catalana durant el regnat de Jaume II», *Estudios franciscanos*, 91 (1990), pp. 213-295, i 92 (1991), pp. 127-245 i 383-492 (p. 423), i es destaca a Lluís Cabré, «British Influence in Medieval Catalan Writing: an Overview», dins María Bullón-Fernández (ed.), *England and Iberia in the Middle Ages, 12th – 15th Century: Cultural, Literary, and Political Exchanges* (Nova York: Palgrave Macmillan, 2007), pp. 29-46 (p. 42, n. 21). El pare de Pere Fernández d'Híjar, primer senyor d'Híjar, era fill de Jaume I i Berenguela Fernández de Castella, una de les conegudes amistançades del rei.

⁷¹ Rubió i Lluch, *Documents*, I, p. 349, n. 1.

Fa tot l'efecte que l'infant s'està vestint de rei. Els objectes que reclama són valuosos (els anells reials, llibres, robes, animals de caça, instruments astrològics) i indicatius de les activitats a les quals era tan aficionat, la caça i l'astrologia.⁷² El Livi de Pere III amb tota probabilitat era en llatí. No sabem des de quan el tenia (podria ser el mateix Livi de Jaume II o no) ni hi ha cap altre rastre d'un interès de Pere III per aquest autor en concret.

Les notícies sobre exemplars de Livi, demanats o rebuts, s'acumulen a l'entorn de Joan I, abans i després d'esdevenir rei. No hi ha motiu per creure que Joan I no va rebre el Livi i el Valeri Màxim del seu pare quan aquest va morir. És segur que el 1393 posseïa un Livi en llatí, el mateix o un altre. El 23 d'agost d'aquest any, escriu una carta a la reina Violant perquè faci per manera que ningú impedeixi que un criminal jueu sigui portat «ben ferrat e ab bones guardes» a Tortosa, on sojorna el rei, i l'ensabona dient que d'aquesta feta n'obtindrà «gran fortuna de moneda de la qual vos offerem de fer tal part que us en porets tenir per contenta». Al final de la carta afegeix: «Noresmenys volem que digats al prior de Monserrat, o lui scrivats si'n serets partida, que'ns envii i monge o altra persona o [sic] trametrem-li nostre *Titu Livi* en llatí».⁷³ Joan I també tenia un «Titus Livius en paper e en lenguatge sicilià» guardat a l'arxiu de Palau, que es fa portar el 1390.⁷⁴ És fàcil identificar aquest Livi amb l'exemplar enregistrat a l'inventari dels llibres que Martí I tenia al Palau Major de Barcelona (1410): un «libre appellat *De Titu* scrit en paper ... lo qual comença 'Jo non soye bene al tuto' e faneix 'Excelentissimo auctore'».⁷⁵ Aquest llibre és sens dubte la traducció italiana de la primera dècada feta el 1323 per Filippo della Santa Croce, que

---

⁷² Rubió i Lluch, «Joan I humanista», pp. 13-18, per a l'astrologia; i Josep Maria Roca, *Johan I d'Aragó* (Barcelona: Institució Patxot, 1929), pp. 277-313, per a la caça.

⁷³ Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria, Reg. 1960, f. 106r-v. Ja esmentava la carta Roca, *Johan I d'Aragó*, p. 239.

⁷⁴ Rubió i Lluch, *Documents*, I, p. 363.

⁷⁵ J. Massó Torrents, «Inventari dels béns mobles del rey Martí d'Aragó», *Revue Hispanique*, 12 (1962 [1905]), pp. 413-455 (p. 440, ítem. 189).

comença «Io non so bene certamente se farò alcuna utilidade scrivendo le istorie del popolo di Roma» (corresponent al prefaci de l'*Ab urbe condita*), amb les variants «al tutto ben certamente» i «al tutto contare bene» en lloc de «bene certamente» en alguns manuscrits.⁷⁶

Aquests són els exemplars segurs de Livi que tenien els monarques catalans. Però Joan I en va sol·licitar molts d'altres, i fou l'únic que en buscà en francès —o sigui, que buscà la versió de Bersuire, font de la traducció catalana—. La presència de les *Dècades* a la cort ja abans que Joan I les demanés permet concloure que el rei Joan no buscava un text conegut d'oïdes i que no tenia, sinó que la seva recerca havia de respondre a una altra intenció. Els indicis fan pensar que Joan I va rebre alguns dels Livis que demanava, encara que no n'hagi quedat constància en la documentació. En demana en francès el 1380 a Carles V de França, el 1383 al duc Joan de Berry, i el 1386 al senyor de Milà Joan Galeazzo Visconti (a aquest últim, en francès o en llatí). Dues vegades més el 1386 torna a demanar Livis, sense especificar-ne la llengua, al seu vicecanceller Domènec Mascó⁷⁷ i al senyor de Verona Antonio della Scala. L'última petició és del març de 1396: Joan I exigeix un Livi i altres llibres d'història del Mestre Joan Fernández de Heredia, que acabava de morir.⁷⁸ El coneixement que Joan I tenia de l'obra de Livi era molt més ampli que el que devien tenir Jaume II i Pere III. El mercat literari havia canviat des que Petrarca i els humanistes del seu entorn havien recuperat i posat en circulació obres que, com l'*Ab urbe condita*, eren poc divulgades o havien romàs quasi oblidades fins llavors.⁷⁹ Però a més Joan I està ben assabentat de les novetats literàries del moment perquè gaudeix de contacte directe amb la

---

⁷⁶ Dalmazzo, *La prima deca di Tito Livio*. Edita el text italià amb els manuscrits 1554, 1555, 1557 i 1517 de la Biblioteca Riccardiana de Florència, i variants d'altres manuscrits de biblioteques italianes i de París. L'èxipit de l'exemplar de Martí deu correspondre a un colofó.

⁷⁷ Vegeu I.2.3, nota 142: el nom de Domènec Mascó és afegit al document posteriorment i podria no ser, doncs, el destinatari real de la carta de l'infant Joan, tal com informa Jaume Riera.

⁷⁸ Tots aquests documents es detallen a l'epígraf següent, I.2.3.

⁷⁹ Vegeu Rico, «Petrarca y el 'humanismo catalán'», p. 290.

cort reial francesa, on el Livi en francès —o sigui, la versió de Pierre Bersuire— encapçalava la llista de les obres que tenien més èxit. Aturem-nos un moment en aquest contacte.

Des del regnat de Jaume II, la cultura catalana va rebre la influència de la cultura francesa —en la literatura, la música, la pintura i la resta de disciplines artístiques—, a través d'artistes de França que feien estades a la cort aragonesa (sobretot en ocasió dels casaments de Jaume II i Pere III amb nobles emparentades amb la família reial francesa, que no arribaven soles ni sense les seves pertinences) i dels catalans que viatjaven a França. Aquesta influència va augmentar de manera molt notable el 1380 amb el casament de l'infant Joan i Violant de Bar, neboda de Carles V de França.⁸⁰ L'infant Joan sempre havia tingut debilitat per la cultura i l'estil de vida de les corts franceses, i amb Violant, que s'havia criat a la cort de Bar, freqüentada per artistes, músics i escriptors, es va envoltar d'un ambient ple de luxes i entregat a la cultura que recorda el de les corts franceses.⁸¹

El matrimoni de Joan amb Violant donà via directa a la cort reial francesa, les relacions entre el casal d'Aragó i els Valois s'enfortiren, i a partir d'aquest moment arriben llibres directament de la cort reial de París.⁸² De llibres procedents de França, n'havien

---

⁸⁰ Vegeu Francisco de Bofarull y Sans, «Apuntes bibliográficos y noticia de los manuscritos, impresos y diplomas de la exposición universal de Barcelona en 1888», dins *Conferencias dadas en el Ateneo Barcelonés relativas a la Exposición Universal de Barcelona* (Barcelona: Tipo-litografía de Busquets y Vidal, 1890), pp. 459-538; Rubió i Lluch, «Joan I humanista» (especialment pp. 2-10, 51); Jordi Rubió i Balaguer, «Literatura catalana», dins Guillermo Díaz-Plaja (dir.), *Historia general de las literaturas hispánicas*, 6 vols. (Barcelona: Barna, [1949-1958]), III, pp. 730-734. Per a la influència de França en l'art català del segle XIV, vegeu Francesca Espanyol Bertran, «Artistas y obras entre la Corona de Aragón y el reino de Francia», dins María Concepción Cosmen Alonso, María Victoria Herraiz & María Pellón Gómez-Calcerrada (eds.), *El intercambio artístico entre los reinos hispanos y las cortes europeas en la Baja Edad Media* (Lleó: Universidad de León, 2009), pp. 253-294.

⁸¹ Rubió i Lluch, «Joan I humanista», pp. 2 i 8; i Roca, *Johan I d'Aragó*, pp. 335-361. Espanyol, «Artistas y obras», pp. 267-268, dóna exemples concrets de com Joan I imitava actituds de la cort francesa.

⁸² Aquesta qüestió s'explica amb detall a Lluís Cabré & Montserrat Ferrer, «Els llibres de França i la cort de Joan d'Aragó i Violant de Bar», dins Anna Alberni, Lola Badia, Lluís Cifuentes & Alexander Fidora (eds.), *Actes del Congrés Ciència i societat a la Corona d'Aragó: la vernacularització del saber i la configuració de les identitats lingüístiques europees a l'època de Lluís i Eiximenis* (Barcelona, 20-22 d'octubre de 2009) (Barcelona: Publicacions de

arribat en temps de Jaume II i de Pere III.⁸³ Però és el 1380, després del casament, que per primera vegada un membre de la família reial s'adreça al rei de França amb l'única finalitat de demanar-li llibres, i certament és la primera vegada que es fa ostentació del domini de la llengua francesa. L'infant Joan escriu a Carles V el 13 d'agost per demanar tres llibres en francès, i un d'aquests llibres és precisament l'obra de Livi:

Molt car avoncle: nós nos delitam molt en legir e axí pròpiament en francès com en nostra lengua mateixa, per què us pregam que'ns vullats enviar tres libres escrits en lenguatge francès, ço és les *Canòniques de França*, *Titus Livius* e *Mendievila*, e regraciar-ho hem molt a la vostra serenitat. E si a vós, avoncle molt car, plau res que nós façam, escrivets-nos-en e farem-ho de bon grat.⁸⁴

La cort de Carles V (1364-1380) era un model de cultura cortesana i influïa en els gustos literaris de la noblesa del seu entorn. La rica biblioteca que el rei havia fundat el 1368 al castell del Louvre contenia més de nou-cents llibres el 1380. Alguns procedien de l'herència familiar —sobretot la del pare, Joan II—, però la majoria van ser adquirits per Carles V o executats pel seu equip de copistes i il·luminadors expressament per proveir la biblioteca. Carles V l'havia fundada amb la intenció que no fos una biblioteca personal, sinó d'utilitat pública, un centre de difusió de coneixement a disposició de la família reial, dels seus consellers i dels membres de la cort, i un llegat per a les generacions futures.⁸⁵ Els llibres estaven ordenats metòdicament en tres sales equipades per treballar-hi amb

---

l'Abadia de Montserrat, en premsa): en concret, l'arribada de llibres de la cort reial francesa des del casament de Joan d'Aragó i Violant de Bar, i la ràpida influència d'aquests llibres en obres catalanes.

⁸³ Vegeu-ne exemples a Cabré & Ferrer, «Els llibres de França».

⁸⁴ Rubió i Lluch, *Documents*, II, p. 221.

⁸⁵ Per a la biblioteca de Carles V, vegeu Delisle, *Recherches*, i François Avril & Jean Lafavrie, *La Librairie de Charles V* (París: Bibliothèque Nationale de France, 1968).

comoditat, i el rei havia imposat una cura en el manteniment dels llibres, la majoria molt luxosos: un bibliotecari fix, Gilles Malet, s'encarregava d'administrar la biblioteca i de controlar els llibres que es deixaven en préstec.⁸⁶ La major part dels llibres que omplien els prestatges del Louvre eren en francès. Això responia a la política de traduccions i mecenatge de Carles V. Aquesta política estava orientada a proveir els membres de la cort i els seus successors d'obres de diverses disciplines traduïdes al francès per tal que les poguessin entendre bé.⁸⁷ Per això Carles V tenia un equip d'intel·lectuals, molts amb càrrecs a la cort o a la Universitat de París, que traduïen al seu servei, com Raoul de Presles, Nicole Oresme, Simon de Hesdin, Jean Daudin o Denis Foulechat. De la biblioteca del Louvre, en van sortir nombrosos llibres agafats en préstec per membres de la família reial i de la cort —ho sabem perquè Gilles Malet ho anotava als inventaris— i es van fer nombroses còpies dels manuscrits del Louvre. La política cultural de Carles V va quedar interrompuda amb la mort del rei el 1380, i la biblioteca es va començar a disgregar immediatament. Els germans de Carles V, especialment els ducs Joan de Berry, Lluís d'Anjou i Felip de Borgonya, es van emportar grans quantitats de llibres de la biblioteca del Louvre després de la mort del rei. Carles VI, que no havia complert encara els dotze anys quan es va asseure al tron, no va poder evitar que els seus oncles expoliessin la biblioteca, ni va tenir-ne mai la mateixa cura que el seu pare —ni tan sols ell mateix retornava els llibres que s'enduia a les seves estances o de viatge—. Tot i que durant el regnat de Carles VI van entrar llibres nous a la biblioteca, en van desaparèixer molts i la biblioteca va deixar de tenir la funció que havia ideat Carles V.

---

⁸⁶ La cura pels llibres també era material. Disposaven d'un arsenal de materials (cobertures, estoigs o fermalls d'or) per protegir els volums més luxosos.

⁸⁷ Per a la política cultural i lingüística de Carles V, vegeu Jean-Patrice Boudet, «Le Bel Automne de la culture médiévale (XIVe-XVe siècle)», dins Jean-Pierre Rioux & Jean-François Sirinelli (dir.), *Histoire culturelle de la France*, 4 vols. (París: Éditions du Seuil, 1997), I (*Le Moyen Âge*), pp. 261-409 (pp. 320-324).

En la carta de 1380 a Carles V, l'infant Joan demanava el Livi de Bersuire, les *Cròniques de França* i un Mandeville. No és una petició qualsevol. Aquestes tres obres, en especial les dues primeres, eren obres cabdals del regnat de Carles V. Bersuire traduï les *Dècades* de Livi per encàrrec de Joan II, però la traducció es va divulgar de manera extraordinària en temps de Carles V, que en tenia diversos exemplars. L'inventari de la biblioteca del Louvre en registra sis, dos en francès i la resta sense indicació de llengua.⁸⁸ Gairebé cada exemplar és un «grant volume», «bien escript» i «bien ystorié et enluminé». Cap a 1370 Carles V se'n va fer fer un exemplar molt luxós (París, Bibliothèque de Sainte Geneviève, ms. 777), que no consta en cap dels inventaris. La traducció estava tan difosa a la cort que Christine de Pisan, quan en el *Livre des fais du sage roy Charles* (1404) enumera les traduccions que havia promogut Carles V, hi inclogué la de Livi.⁸⁹ Tots els germans de Carles V posseïen exemplars del Livi de Bersuire, copiats o presos de la biblioteca del Louvre, i Maria de Bar, la mare de Violant, tenia una còpia directa de l'exemplar de Joan II (I.1.2). També les *Cròniques de França* eren una de les obres importants de Carles V. El nucli original de les *Cròniques*, acabat el 1274, es va anar ampliant i actualitzant en diverses etapes. Carles V les va fer posar al dia afegint-hi el seu regnat i el del seu pare. L'autor de la continuació fou el seu secretari Pierre d'Orgemont, que la va acabar el 1375. L'infant Joan no trigà a demanar-les.⁹⁰ Pel que fa als viatges de Mandeville, finalment, tinguem present que era un dels llibres de viatges que més apreciaven, i que es troba en totes les biblioteques cortesanes, sovint en exemplars de molt preu. Observem, en conclusió que aquestes tres obres no sols eren

---

⁸⁸ Delisle, *Recherches*, II, pp. 160-161, ítems 975-979 i 981. L'ítem 980 és un Livi en francès que segurament va entrar a la biblioteca en temps de Carles VI. Segons les anotacions de Gilles Malet en els diversos inventaris de la biblioteca, el rei es va endur «au Boys» (el castell de Vincennes) dos dels Livis del Louvre (ítems 977 i 979).

⁸⁹ S. Solente (ed.). Christine de Pisan, *Le Livre des fais et bonnes meurs du sage roy Charles V*, 2 vols. (París: H. Champion, 1936-1940), II, p. 44. És el capítol 12 de la tercera part de l'obra, segons l'edició de Solente. En el *Livre de paix* (1413), Christine de Pisan ja no repeteix l'error.

⁹⁰ Vegeu Cabré & Ferrer, «Els llibres de França».

importants a la cort de Carles V, sinó també molt recents: és evident que Joan, a jutjar per la carta de 1380, estava al dia dels gustos literaris de la cort francesa i quan escriu a l'oncle de Violant sap molt bé què demana.

Carles V, però, va morir el 16 de setembre de 1380, un mes després de la carta de l'infant Joan. Això fa pensar que no hi va haver prou temps perquè s'atengués la petició. Aquesta suposició pot explicar que el 6 de març de 1383 l'infant torni a demanar el Livi al duc Joan de Berry:

E agraphim-vos molt, car frare, de la VÍblia e del libre *De civitate Dei* que·ns havets trameses per lo dit Guillem de Copons, car fort nos en havets fet grant plaer; pregant-vos, car frare, axí con pus affectuosament podem, que·ns vullats trametre l'altra part de la VÍblia e un libre qui s'apella *Titu Livius* ...⁹¹

No ha de sorprendre que Joan recorrés al duc de Berry si no havia rebut, com hem suposat, el Livi francès de Carles V. Des del casament amb Violant, el duc de Berry era el membre de la família reial francesa amb qui l'infant mantenia més contacte. Es conserva moltíssima correspondència entre Joan de Berry i Joan d'Aragó, però el que marca més l'estreta relació són les cartes personals, en què consta que s'intercanvien llibres, animals de caça i altres regals. Amb la mort de Joan I, les relacions entre la Corona d'Aragó i el duc de Berry, que va morir el 1416, esdevindran molt menys freqüents i relacionades exclusivament amb assumptes oficials.⁹² La biblioteca del duc de Berry era una de les més

⁹¹ Rubió i Lluch, *Documents*, I, pp. 307-308. Els dos llibres que el duc ha enviat a l'infant, la *Cintat de Déu* i la Bíblia, són les traduccions franceses que en féu Raoul de Presles, conseller de Carles V.

⁹² Sobre les relacions entre Joan I i Joan de Berry, vegeu Rubió i Lluch, «Joan I humanista», pp. 8-9; Francisco de Bofarull y Sans, «Antiguos y nuevos datos referentes al bibliófilo francés Juan de Francia, duque de Berry», *Revista de ciencias históricas*, 5.3 (1887), pp. 22-60 (pp. 25-27); François Lehoux, *Jean de France, duc de Berry. Sa vie.*

riques de França, junt amb la de Carles V, la dels ducs de Borgonya i la biblioteca papal d'Avinyó: comptava amb uns tres-cents llibres i destacava pel luxe de gran part dels manuscrits de la col·lecció. El duc posseïa cinc còpies de Livi, si no més: quatre enregistrades a l'inventari de la seva biblioteca, de 1416, i una altra que no hi figura i avui es conserva a Ginebra.⁹³ Tots els exemplars són en francès, així com la majoria de llibres d'autors clàssics que el duc de Berry té a la biblioteca. És important observar que el 1373 agafà en préstec un exemplar de Carles V descrit com «l'original de Titus Livius en françois, la première translation qui en fu faite».⁹⁴

La carta de l'infant Joan al duc de Berry és del 6 de març. Una setmana més tard, l'infant torna a escriure la mateixa carta al duc amb dos llibres més a la comanda, dos breus tractats en llatí poc difosos de Raoul de Presles: el *Compendium morale de re publica* i la *Musa*.⁹⁵ Potser aquesta segona carta substituïa l'anterior. Sigui com sigui, en aquests pocs dies l'infant va saber que existien les dues obretes de Presles i es va afanyar a demanar-les amb la resta de llibres que volia aconseguir aprofitant el viatge de Copons. Algú que sabia que

---

Son action politique (1340-1416) (París: Éditions A. et J. Picard & Cie., 1968), I. El duc de Berry era un ferm partidari del matrimoni de l'infant Joan amb Violant en contra de les altres candidates possibles.

⁹³ Delisle, *Recherches*, II, p. 261, ítems 233-236bis. El llibre de Ginebra és el ms. 77 de la Bibliothèque Publique.

⁹⁴ Segons les anotacions de Gilles Malet a l'inventari del Louvre de 1373 (Delisle, *Recherches*, II, p. 160, ítem 975). El llibre va ser prestat al duc de Berry, i després al duc de Borbó (1392). A partir de llavors, no torna a aparèixer en els inventaris posteriors de la biblioteca. Per a Delisle, el préstec demostra la voluntat del duc de posseir un Livi amb el text correcte (*Recherches*, II, p. 310). Aquesta suposició, però, depèn de com s'interpreti la descripció de l'exemplar. Per a Delisle, i també per a Tesnière («À propos de la traduction de Tite-Live»), aquesta «première translation» es refereix al manuscrit original de Bersuire; per a Samaran & Monfrin, en canvi, era un exemplar de la suposada primera traducció francesa perduda que hauria servit de base a la traducció italiana de 1323 (*Pierre Bersuire*, p. 106-107) (I.1.2). El més versemblant és que, com creia Delisle, aquest exemplar de l'inventari de Carles V fos l'original de la versió de Bersuire o una primera còpia en net. Deixant a banda que una traducció tan antiga de Livi seria un fet extraordinari, seria difícil creure que Bersuire no la coneixia si va existir i va arribar a mans de Carles V (recordem que Bersuire es considerava el primer traductor de Livi).

⁹⁵ Rubió i Lluch, *Documents*, I, pp. 308-309.

aquestes obres circulaven a la cort francesa va informar l'infant.⁹⁶ L'informant podia ser Copons: viatjava sovint a la cort de Berry com a ambaixador de Joan I o de Violant (I.2.3) i devia conèixer bé aquella cort i els llibres que hi reunia el duc, i precisament el 1383 n'acabava de tornar (amb la Bíblia i la *Ciutat de Déu*). Totes les obres citades en les cartes de 1383 que Joan rep o demana són molt recents, com les de la carta de 1380, i amb gran presència a les corts de Carles V i del duc de Berry.⁹⁷ Té bona informació, doncs, i la possibilitat d'obtenir els llibres directament de les biblioteques de la família reial francesa.⁹⁸

Amb aquestes dades podem concloure que Joan d'Aragó està tan interessat en Livi per la fama que té a la cort francesa la traducció de Bersuire. Comença buscant l'obra en francès, i insisteix a demanar-la en aquesta llengua. Però hi ha un altre motiu que també explica el seu interès per les *Dècades*: el contingut històric de l'obra. Joan d'Aragó compartia el gust per la història amb Jaume II, que ja cercava les *Dècades* setanta anys abans, però la diferència és que Joan I busca a més una obra *moderna*, que està de moda entre l'aristocràcia, en particular a França.

Convé il·lustrar una mica aquest interès per la història —i concretament per la història clàssica— de la reialesa medieval en general i de la monarquia aragonesa en particular, perquè està relacionat amb l'abundància de traduccions d'aquest tipus d'obres. Els reis i els prínceps medievals llegien aquests llibres com la història dels seus avantpassats, una història

---

⁹⁶ Segons l'itinerari del duc de Berry, de febrer a juliol del 1383 passà la major part del temps a París (Lehoux, *Jean de France*, III, pp. 423-513).

⁹⁷ Raoul de Presles va traduir la *Ciutat de Déu* de Sant Agustí el 1375, i la Bíblia el 1377. El *Compendium* és de 1363, i la *Musa* de 1364. Presles dedicà la *Ciutat de Déu* i la *Musa* a Carles V.

⁹⁸ A Cabré & Ferrer, «Els llibres de França», es donen proves del contacte directe, dels possibles informants i de com els llibres arribaven de la cort francesa i de seguida influïen en obres catalanes o es traduïen al català.

de família de la qual formaven part.⁹⁹ Hi trobaven ensenyances sobre política i sobre la guerra —en definitiva, sobre com fer la seva feina—, i també un model de comportament moral, amb exemples de governants virtuoses a emular i de governants viciosos a evitar. L'obra de Livi, com la de Valeri Màxim, anava molt bé perquè la lectura moral ja la duia l'obra original, i Livi en particular passava per un excel·lent manual d'instrucció militar i política. Els traductors de Livi al francès i al castellà el presenten així en les seves traduccions. Bersuire, per exemple, considera que el poble romà és entre tots els pobles del món el millor i el més eficaç, i que per aquest motiu «a leurs fais merveilleux pevent tous princes prendre exemples notables». Bersuire ha traduït Livi per «faire proufit a touz ceulz qui par moy l'entendront et orront» i per a tots els que «voudront savoir l'art de chevalerie et prendre exemple aux vertus anciennes».¹⁰⁰ López de Ayala presenta la seva traducció a Enric III de Castella i li prega que «este libro de Titus Livius, do se ponen e cuentan las ordenanças que los príncipes e cavalleros guardaron en sus batallas ... que sea traydo agora en público porque los príncipes e los cavalleros que lo oyeren tomen buen enxemplo e buena experiència e esfuerço en sy».¹⁰¹ La necessitat de difondre la traducció del llibre per al bé comú ja era present en Bersuire. L'ús educatiu de les *Dècades* per als prínceps és molt clar en un dels tractats de Jean Gerson, canceller de la Universitat de París, escrit el 1409 per a Jean d'Arsonval, el preceptor del delfí Lluís de Guyenne (fill de Carles VI). Gerson hi proposa una llista de vint-i-dues obres que hauria de llegir un jove príncep. La història hi té un lloc destacat, perquè un príncep ha de conèixer els seus predecessors i seguir l'exemple. Livi i Sal·lusti són dos dels autors recomanats.¹⁰² L'interès dels monarques per la història es

---

⁹⁹ Vegeu Rico, «Nobiltà nel medioevo, nobiltà nell'umanesimo», per a l'interès dels reis de la Corona d'Aragó per la història i per Livi en particular.

¹⁰⁰ Les cites del text de Bersuire són de la present edició.

¹⁰¹ Wittlin (ed.), *Las Décadas de Tito Livio*, p. 217.

¹⁰² Antoine Thomas, *Jean de Gerson et l'éducation des dauphins de France: étude critique* (París: E. Droz, 1930), pp. 48-51.

concentra en els historiadors antics amb la redescoberta dels textos clàssics per part de Petrarca i els humanistes del segle XIV. Hi ha més obres disponibles (o almenys més fàcils d'obtenir) i la novetat sempre atreu. És natural que de la nova oferta de llibres que apareixien els reis es fixessin en les obres històriques. A més, Livi ja anava precedit de fama des de Petrarca. El públic cortesà es va poder aprofitar de la feina feta pels humanistes, però continuà llegint els clàssics històrics igual que els seus avantpassats.¹⁰³

L'interès de la família reial aragonesa per la història està molt documentat en època de Pere III i de Joan I. El repertori documental publicat per Antoni Rubió i Lluch aplega nombroses cartes de Pere III demanant obres històriques, encarregant-ne còpies i ordenant-ne traduccions a personal del seu servei. És emblemàtica d'aquest deler per la història la composició de la crònica del seu regnat, dirigida i controlada de prop pel rei en persona.¹⁰⁴ El seu primogènit mostrà el mateix interès pels llibres d'història o més, com hem vist amb el cas de les *Dècades* de Livi. Ell mateix confessà a Fernández de Heredia que «nos adelitamos en libros ystoriales mas que en otros», i en una altra ocasió que «in legendis celeberrimis romanorum ystoriiis et grecorum potius quam aliis antiquorum gestis et libentius delectamus».¹⁰⁵ Demana contínuament llibres d'història de tota mena, en compra i en fa fer còpies. De fet, la majoria dels llibres que demana en la correspondència exhumada pels historiadors són de matèria històrica. Li agraden especialment les *Històries troianes* i la *Gran crònica d'Espanya* d'Heredia. També es deleix per saber notícies dels viatgers que tornen de terres llunyanes i pels llibres de viatges.¹⁰⁶ Ara bé, les obres que Pere III demana són històries i cròniques medievals: el *Speculum historiale* de Vicent de Beauvais, les *Cròniques de*

¹⁰³ Rico, «Petrarca y el 'humanismo catalán'», pp. 288-291. Ja ho deia Rubió i Lluch, «Joan I humanista», p. 52.

¹⁰⁴ Antoni Rubió i Lluch, «La cultura catalana en el regnat de Pere III», *Estudis universitaris catalans*, 8 (1914), pp. 219-245 (pp. 221-224).

¹⁰⁵ Rubió i Lluch, *Documents*, I, p. 334 i p. 339 respectivament.

¹⁰⁶ Per exemple, de seguida que sabé que un mallorquí havia viatjat a Tartària ordenà que acudís en presència seva amb el primer vaixell que sortís (Rubió i Lluch, *Documents*, I, p. 382).

Sicília, les diverses cròniques catalanes, les *Cròniques de França*. En poquíssims casos s'interessa per la història clàssica, o per les obres dels autors clàssics en general: sabem pel seu fill que tenia un Livi i un Valeri Màxim el 1387, i només demana els *Strategemata* de Frontí.¹⁰⁷ En canvi, Joan I busca moltíssimes obres d'història d'autors clàssics, tantes com en devia conèixer: Livi, Plutarc i Trogus Pompeu són els seus preferits, després Valeri Màxim, Flavi Josep i Vegeci. Livi és, amb diferència, l'autor clàssic que més vegades demana Joan I. Tot i que malauradament no es conserva cap inventari dels llibres que tenia el rei, per mitjà de les seves cartes es pot fer la nòmina dels títols que amb seguretat havia adquirit, heretat, o pres d'altri. Quant als llibres d'història clàssica, a més dels Livis que posseïa, el 1384 va rebre de Fernández de Heredia un exemplar del *De bello Judaico* de Flavi Josep, però no està segur de si l'exemplar era complet o no,¹⁰⁸ podem suposar que també va tenir un exemplar de l'epítom de Trogus Pompeu fet per Justí perquè el 1386 n'havia encarregat la traducció;¹⁰⁹ el 1387, el mateix any en què demana el Valeri Màxim de Pere III, en va rebre una altra còpia, valorada en vint-i-cinc florins d'or, de Pere Corts, que la tenia com a penyora de Pere Boïl,¹¹⁰ el 1389 pagà cent florins d'or per un Plutarc,¹¹¹ el 1391 es va emportar sense permís del castell de Casp un Vegeci propietat de Fernández de Heredia perquè no en tenia cap.¹¹² És un bon repertori d'historiadors clàssics. A diferència del seu

---

¹⁰⁷ Ho fa el 1369: demana a Jaume Domènec la seva còpia del llibre de Frontí «qui tracte del fet de cavallaria». Pere III no sap si l'obra està traduïda o no, i demana que, si la còpia de Domènec és en llatí, que s'ocupi de fer-la traduir i enviar-li la traducció (Rubió i Lluch, *Documents*, I, p. 219).

¹⁰⁸ Rubió i Lluch, *Documents*, I, p. 320. El 26 de desembre de 1388 Joan I retorna a Fernández de Heredia un «Josephus» (potser un altre) perquè «es ya acabado de translatar» (Rubió i Lluch, *Documents*, I, pp. 355-356).

¹⁰⁹ Rubió i Lluch, *Documents*, I, pp. 334-335.

¹¹⁰ Rubió i Lluch, *Documents*, I, pp. 348-349.

¹¹¹ Rubió i Lluch, *Documents*, I, p. 356.

¹¹² Rubió i Lluch, *Documents*, I, p. 366.

germà, Martí I no acostuma a buscar ni a demanar llibres d'història; la majoria de peticions que fa són de llibres religiosos (bíblies, breviaris, homilies i vides de Crist).¹¹³

Aquesta *biblioteca* de Joan I i el coneixement d'historiadors clàssics que demostra en les seves demandes de llibres encaixen amb el paper de Joan I en l'entrada dels autors clàssics a la Corona d'Aragó. Els grans clàssics llatins redescoberts per l'humanisme es comencen a documentar en època de Joan I i Martí I, i durant els seus regnats se'n fan moltes traduccions, en gran part gràcies a l'estímul dels dos reis, que les encarreguen a oficials de la cort.¹¹⁴ Jordi Rubió i Balaguer relacionà l'arribada dels autors clàssics llatins a la Corona d'Aragó (i Livi n'és un de primerenc) i les traduccions consegüents amb el contacte de la cort aragonesa amb la cort reial francesa a partir del 1380: els grans clàssics van arribar a través de França.¹¹⁵ Algunes de les traduccions parteixen fins i tot de versions franceses prèvies (les *Dècades*, el *Rei militar* de Vegeti, una de les traduccions de les *Epístoles a Lucil·li* de Sèneca).¹¹⁶ Pere III ja havia impulsat moltes traduccions durant el seu regnat, en

---

¹¹³ Tenia un Valeri Màxim de pergami que es guardava a l'arxiu reial i que va regalar al seu fill, Martí de Sicília, el 1399 (Rubió i Lluç, *Documents*, I, p. 413). Aquest Valeri Màxim que Martí I regalà al seu fill podria ser el mateix exemplar de Joan I, que ja havia estat de Pere III: una herència familiar. En el seu inventari de llibres de 1410 hi figuren, a més del Livi en italià, un Valeri Màxim en castellà i un Justí en català (Massó Torrents, «Inventari dels béns mobles», pp. 437, 440 i 449). També sabem que Martí I es feia continuar unes cròniques, cosa que no és estrany en un rei (Rubió i Lluç, *Documents*, I, pp. 399-400: Martí I demana informació sobre què passa a Sicília per afegir-la a les cròniques).

¹¹⁴ Rubió i Lluç, «Joan I humanista», pp. 47-57, i Lola Badia, «Traduccions al català dels segles XIV-XV i innovació cultural i literària», *Estudi General*, 11 (1991), pp. 31-50 (pp. 40-43).

¹¹⁵ Jordi Rubió i Balaguer, «Literatura catalana», p. 734.

¹¹⁶ Per a la font francesa de Vegeti, vegeu Lola Badia, «Frontí i Vegeti, mestres de cavalleria en català als segles XIV i XV», *Boletín de la Real Academia de las Buenas Letras de Barcelona*, 39 (1983-1984), pp. 191-215. Per al cas de Sèneca, vegeu Andrea Zinato, «La vulgarización al catalán de las *Epistulae morales ad Lucilium* de L. A. Seneca», *Annali di Ca' Foscari*, 32 (1993), pp. 377-394. Hi podem afegir la traducció de la *Ciutat de Déu* de Sant Agustí, obra molt estudiada per Petrarca i que el públic cortesà llegia pel seu contingut històric; la traducció catalana es basa en la versió francesa que Raoul de Presles féu el 1375 a partir del comentari de Thomas Waleys (Curt J. Wittlin, «Traductions et commentaires médiévaux de la *Cité de Dieu* de saint Augustin», *Travaux de linguistique et de littérature*, 16 (1978), pp. 531-555).

particular d'obres històriques (per exemple, les *Partidas* d'Alfons el Savi o el *Speculum historiale* de Vicent de Beauvais), però les traduccions d'historiadors clàssics —malgrat que en pocs casos es poden datar amb exactitud— se solen trobar relacionades amb Joan I.¹¹⁷ De totes les obres històriques clàssiques que demana en les seves cartes, n'hi ha traducció al català (excepte de les *Vides paral·leles* de Plutarc, que no es van traduir al català però sí a l'aragonès), i les de *De bello judaico* de Flavi Josep i l'*Epítom* de Justí les va encarregar ell mateix.

L'obra de Livi interessa, doncs, perquè és història i perquè entre els historiadors Livi és el que està de moda en els cercles cortesans a l'època. Però hem d'afegir encara un altre motiu pel qual les *Dècades* interessaven tant el públic reial, i que pot explicar per què els nobles que el cerquen no es conformen amb un exemplar de l'obra un cop el tenen. Carles V en tenia tres en francès com a mínim i més en llatí, el duc de Berry cinc, Joan de Borgonya quatre més. Joan I, per la seva part, en tenia més d'un en diverses llengües. Una possible explicació apunta que els llibres interessaven pel seu valor material, per la bellesa. Livi n'és un cas paradigmàtic: les còpies pertanyents a l'alta noblesa solien ser manuscrits luxosos i il·luminats, tant els francesos com els llatins. Eren objectes de col·leccionista. Els inventaris de les biblioteques cortesanes franceses descriuen Livis de gran format, ben escrits, ricament decorats i amb miniatures. Els manuscrits del Livi de Bersuire que es conserven són pràcticament tots belles còpies de pergami molt luxoses, amb miniatures esplèndides, inicials ornamentades i copiats amb una lletra bona. També els manuscrits de

---

¹¹⁷ Un cas molt clar: Joan I i Violant de Bar s'interessen en diverses ocasions entre 1389 i 1390 per rebre la traducció amb glosses de les *Heroides* d'Ovidi que féu Guillem Nicolau (Josep Pujol, «Les glosses de Guillem Nicolau a la seva traducció de les *Heroides* d'Ovidi (1390): una proposta d'identificació», *Caplletra*, 39 (2005), pp. 199-229 (pp. 202-203)). Per a les traduccions al català durant els regnats de Pere III i els seus fills, i per a un panorama general de les traduccions al català en època medieval, vegeu Josep Pujol, «Traducciones y cambio cultural entre los siglos XIII y XV», dins Francisco Lafarga & Luis Pegenaute (eds.), *Historia de la traducción en España* (Salamanca: Ambos Mundos, 2004), pp. 623-650 (pp. 629-641).

la traducció castellana de López de Ayala són luxosos.¹¹⁸ I el manuscrit de la traducció catalana, si bé no porta miniatures, és decorat ricament amb grans caplletres filigranades (II.2.1). Els preus que es pagaven per aquests exemplars eren elevats. Jaume II estava disposat a pagar cent florins d'or el 1315 pel Livi que es venia a Nàpols. El duc Lluís d'Orleans, fill de Carles V, pagà tres-cents francs d'or el 1393 per un Livi en francès copiat en dos volums que comprà a Gilles Malet, el bibliotecari del Louvre.¹¹⁹ Més endavant, Alfons IV gastarà cent divuit sous per un «Titus Livius» que li fou enviat des de València a Itàlia.¹²⁰ Com a objectes de preu, eren utilitzats per regalar. Els manuscrits livians ja havien estat objectes de regal en segles anteriors: els papes regalaven l'obra als seus visitants reials (I.1.1). Però a partir de mitjan segle XIV i durant el XV es regala molt entre l'alta noblesa, sobretot, és clar, el Livi en francès de Bersuire. Per exemple, Felip de Borgonya va rebre del seu conseller Dine Raponde una còpia del Livi de Bersuire il·luminat i luxosament relligat.¹²¹ El seu fill, el duc Joan de Borgonya, que tenia quatre Livis en francès a la biblioteca, va fer preparar el 1417 un estoig de cuir per guardar un Livi que volia regalar al cardenal d'Ursinis.¹²² El 1427, Jean Plantagenet, duc de Bedford, que després de la mort de Carles VI va comprar tot el que quedava de la biblioteca del Louvre, va enviar un Livi

---

¹¹⁸ Les descripcions dels manuscrits castellans a Wittlin, *Las Décadas de Tito Livio*, I, pp. 183-88, 192-97, 199-201.

¹¹⁹ Delisle, *Recherches*, II, pp. 362-364. Giles Malet era «maître d'ostel» de la duquessa d'Orleans en aquells anys, càrrec que compaginava amb el servei a Carles VI. Lluís d'Orleans ordena pagar, a més dels tres-cents francs pel llibre, dos-cents francs més per als bons serveis prestats, que Malet rep l'any següent.

¹²⁰ Ramon d'Alòs, «Documenti per la storia della biblioteca d'Alfonso il Magnanimo», dins *Miscellanea Francesco Ebrle. Scritti di storia e paleografia*, 5 vols. (Roma: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1924), V, pp. 390-422 (pp. 418-419, doc. 25).

¹²¹ Georges Doutrepoint, *La Littérature française a la cour des Ducs de Bourgogne: Philippe le Hardi, Jean sans Peur, Philippe le Bon, Charles le Téméraire* (Ginebra: Slatkine Reprints, 1970), p. 121.

¹²² Doutrepoint, *La Littérature française a la cour des Ducs de Bourgogne*, p. 124.

també en francès i molt luxós al seu germà, el duc Humphrey de Gloucester.¹²³ I al seu torn el duc de Gloucester va regalar un altre Livi en francès el 1445 a Alfons IV, el qual ja havia rebut també del duc de Medici un còdex esplèndid l'any abans (I.3.2). Joan II d'Aragó demanava el 1461 un Livi francès per obsequiar un ambaixador del duc de Borgonya.¹²⁴ A part de l'interès que tenen els llibres per la bellesa, en algunes ocasions els llibres eren buscats per completar exemplars incomplets.¹²⁵ L'obra de Livi s'acostumava a copiar en dos o tres volums per la llargada que tenia (els inventaris solen dir si un exemplar té més d'un volum, i quina part de l'obra conté). Per això és possible que els monarques busquessin Livis amb aquesta intenció, però no hi ha cap document que ho indiqui explícitament.

La lectura que els monarques fan de Livi i la fama que aquest autor té a la cort influeixen en la manera com els escriptors que escriuen per al públic cortesà l'utilitzen. És molt clar en *Lo Crestià* de Francesc Eiximenis, obra impulsada per Pere III. El *Dotzè* del *Crestià* (1387), un tractat de govern dedicat a Alfons marquès de Villena (fill de l'infant Pere d'Aragó, primer comte de Dènia, després marquès de Villena i finalment duc de Gandia des de 1399), conté moltes remissions a Livi. L'historiador romà hi és utilitzat bàsicament com a font d'*exempla* del bon comportament i bon govern d'un príncep, i també com a autoritat d'algunes sentències. En alguns capítols, l'exemple s'estén molt i introdueix narracions senceres suposadament procedents de Livi, com la història del rei Filoni d'Acaya, un home poruc però assenyat, que va aconseguir fer-se tenir per un home valent per no perdre la

---

¹²³ Monfrin, «Les Traducteurs et leur public», pp. 13-14. Monfrin creu que el Livi que el duc de Bedford regalà al seu germà era el manuscrit de Carles V conservat a Sainte-Geneviève. Doutrepoint afirma que el duc Felip de Borgonya va comprar el manuscrit després de la mort del duc de Gloucester (*La Littérature française a la cour des Ducs de Bourgogne*, p. 126).

¹²⁴ Albert Hauf (ed.). Joanot Martorell & Martí Joan de Galba, *Tirant lo Blanc*, 2 vols. (València: Tirant lo Blanch, 2004), I, p. XV-XVI.

¹²⁵ Vegeu exemples de Joan I i Violant de Bar buscant llibres per completar els seus exemplars a Cabré & Ferrer, «Els llibres de França».

companyia i el respecte dels seus súbdits (capítol 576).¹²⁶ Eiximenis atribueix a Livi moltes històries de governants i sentències sobre com han d'actuar que no es troben en les *Dècades* i algunes obres que no són de Livi. Per exemple, explica una anècdota protagonitzada per Juli Cèsar (cap. 576), però Livi parla de Cèsar en els últims llibres de les *Dècades*, que no es conservaven ni quan Eiximenis escrivia ni actualment. Atribueix a Livi una obra anomenada *Eportatoria* (cap. 518), unes *Opere minori* (cap. 701) i alguna carta (cap. 717, cap. 830).¹²⁷ Llevat de les falses atribucions, quasi mai no dóna una referència concreta de l'obra, sinó «Diu Titus Livius» o «Recompta Titus Livius»; en una ocasió escriu «són alguns, diu aquell Titus Livius, *libro quarto*, qui són axí molls e luny de tota fortalea e de tota virtut, e qui han lo cor axí efeminat, que lurs consells valen aytant com consells de infants» (cap. 728), que sembla referir-se al quart llibre de la primera dècada. Tot això fa pensar, per una banda, que Eiximenis utilitzava Livi de segona mà¹²⁸ i, per l'altra, que li atribueix falsament dits i *exempla* pel prestigi que aquest autor tenia entre el públic que llegia el *Dotzè*.

Antoni Canals també manipula el nom de Titus Livi condicionat pel públic. Totes les seves traduccions estan adreçades al públic cortesà. L'*Escipió e Aníbal* (1399-1410) és una traducció de dos fragments del setè llibre de l'*Àfrica* de Petrarca (vv. 93-449 i 740-1130).¹²⁹ Però al pròleg a l'obra, que Canals diu haver fet per manament d'Alfons duc de Gandia, el

¹²⁶ Segons l'edició: Curt Wittlin *et al.* (eds.). Francesc Eiximenis, *Dotzè llibre del Crestià* (Girona: Universitat de Girona – Diputació de Girona, 1986-1987), II.1 i II.2.

¹²⁷ En dóna alguns exemples més Curt J. Wittlin, «Francesc Eiximenis i les seves fonts», *Llengua & Literatura*, 11 (2000), pp. 41-108 (p. 84).

¹²⁸ Una possibilitat és que obtingui les sentències de florilegis. N'existien en llatí amb sentències extretes de Livi, com el del manuscrit 981 de Montserrat, que recull sentències procedents de la primera dècada i les classifica per llibres (ff. 30r-40v).

¹²⁹ Francisco Rico, «Antoni Canals i Petrarca. Para la fecha y las fuentes del *Scipio e Anibals*», dins *Miscel·lània Sanchis Guarnier I* (València: Universitat de València, 1984), pp. 285-288. Vegeu també Josep Pujol, «El *Escipió e Aníbal* de Antoni Canals y la traducción romance de las tragedias de Séneca en la *Crónica sarracina* de Pedro del Corral», *Boletín de la Real Academia Española*, 82 (2002), pp. 275-307.

qual frisava per tenir «lo parlament de Scipió e de Aníbal, e la batayla sagüent»¹³⁰ (o sigui, la batalla de Zama), diu que ha «aromansat» el text basant-se en Titus Livi d'una banda i en l'*Àfrica* de l'altra. Canals coneixia l'obra de Livi —segurament molt millor que Eiximenis—, i també sabia què significava per als lectors de la cort el nom de Livi i com els agradaven les històries que narren les *Dècades*. Livi era molt més llaminer per al duc de Gandia que no pas Petrarca.¹³¹ Posar-lo en primer terme era una estratègia per guanyar-se el públic d'antuvi.¹³²

La pràctica de falsejar les fonts per donar fiabilitat o versemblança a un text és antiga. Les manipulacions d'Eiximenis i de Canals no són un cas excepcional. Però són significatives dels gustos de la monarquia catalana i de la seva cort durant els temps de Joan I i Martí I, i de fins a quin punt pesava l'estímul i la influència que exercien els monarques en la difusió de certs autors.

2.3. Sobre la datació i l'extensió original de la traducció catalana

Un cop recollides les dades sobre el coneixement de Livi a la Corona d'Aragó i analitzades les raons per les quals aquest autor interessava, podem reprendre els grans interrogants que planteja la traducció catalana de les *Dècades*: l'origen i la datació del text per una banda, i fins on es va traduir per l'altra.

---

¹³⁰ Martí de Riquer (ed.). Antoni Canals, *Scipió e Aníbal. De providència. De arra de ànima* (Barcelona: Barcino, 1935), p. 31.

¹³¹ Livi és alhora un model fonamental de l'*Àfrica*, tant retòric com de contingut.

¹³² Anys abans, en la seva traducció de Valeri Màxim (1391), que dedica al cardenal Jaume d'Aragó, germà del duc de Gandia, topa altre cop amb Livi. Canals amplia la traducció de Valeri Màxim amb interpolacions procedents del comentari d'un cert Fra Luca, que Tomàs Martínez identificà amb Luca Mannelli («Sobre la intencionalitat del *Valeri Màxim* d'Antoni Canals», dins Tomàs Martínez & Roxana Recio (eds.), *Eastern Crossroads. Essays on Medieval Christian Legacy* (Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2007), pp. 251-268 (p. 251)). En un parell d'aquestes interpolacions, Canals diu que ha tret la informació de Livi; segurament, però, ja la va treure del comentari.

Riquer havia proposat que la traducció catalana s'hauria pogut fer cap a 1383, després que l'infant Joan d'Aragó demanés el llibre al duc de Berry, i que Guillem de Copons, el missatger, hauria pogut ser-ne el traductor (I.2.1). L'opinió de Riquer és bona. Ara tenim més indicis per afirmar que Joan d'Aragó va rebre del duc de Berry un exemplar de les *Dècades* en francès el 1383 i que la traducció catalana es va fer a partir d'aquest exemplar. Vegem les dades que sabem i que permeten donar aquesta datació i situar la traducció a l'entorn de Joan d'Aragó:

(i) La traducció catalana de les *Dècades* ha de ser anterior a 1425. Una crònica catalana d'aquest any, coneguda tradicionalment com a *Crònica universal de 1425*, aprofita passatges del primer llibre de les *Dècades*, i és clar que l'autor disposava del text en català: algunes lliçons de la crònica de 1425 només s'expliquen si l'autor llegia les *Dècades* en català (les proves a I.3.1).

(ii) El manuscrit de la traducció catalana data de finals del segle XIV o molt a principis del XV, la qual cosa escurça encara més el període en què es va traduir el text. El tipus de lletra és propi d'aquest període de temps, però l'ornamentació de les caplletres que hi ha a l'inici de cada llibre és arcaica; es troba en manuscrits que daten del segle XIV. Aquest component arcaic implica que el model del qual es va copiar el manuscrit conservat era més antic (el manuscrit es descriu a II.2.1).

(iii) El primer interès pel Livi no llatí és el 1380, quan Joan d'Aragó demana la versió de Bersuire a Carles V. Com que el rei francès va morir poc després que Joan li fes la comanda, l'infant no devia rebre el llibre en aquell moment i dos anys i mig després el tornà a demanar al duc de Berry.

No és estrany que sigui Joan d'Aragó el primer a demanar el Livi en francès. En l'epígraf anterior (I.2.2), hem vist les relacions amb la reialesa francesa des del seu casament amb Violant de Bar, l'interès per obtenir els llibres que eren novetat a la cort francesa i la voluntat d'emular la seva cultura. A més, convé tenir present la seva afició per la història clàssica i la promoció que fa de traduccions històriques.

(iv) La lectura de la correspondència de Joan I demostra que té un interès especial per Livi, un interès molt més alt que el que expressa per altres autors. Cap altre membre de la família reial aragonesa mostra aquesta passió per Livi (fins a Alfons IV, que és més tardà; I.3.2). El gran interès de Joan d'Aragó per Livi s'ha atribuït a la ignorància de l'obra original, al fet que no en tenia cap exemplar.¹³³ Però no és així. Hem vist que Joan d'Aragó tenia diversos exemplars de les *Dècades*, i que l'obra ja es troba a la cort almenys des del regnat de Jaume II. A més, en les seves peticions demana explícitament Livis en diverses llengües: en francès i en llatí, potser també en italià.¹³⁴ Al llarg dels anys, Joan d'Aragó va reunir a la seva biblioteca exemplars de les *Dècades* en francès, llatí i italià, totes les llengües en què es podien llegir en aquell moment —hem de suposar que també les tenia en català—. És evident, així, que la seva recerca de nous exemplars no responia a la manca de Livis a la cort. Responia més aviat a una voluntat de col·leccionar còpies diferents d'una obra prestigiosa, de tenir-la en diverses llengües, i de posseir-ne bells exemplars (com qui col·lecciona edicions diferents d'una mateixa obra); potser fins i tot volia comprovar si existien exemplars més complets que els seus.

---

¹³³ Sembla suposar-ho Rico, «Nobiltà nel medioevo», pp. 561-562; i «Petarca y el 'humanismo catalán'», pp. 259-260. Rico considera que la insistència de Joan I en la recerca de les *Dècades* significava que abans no n'havia arribat cap exemplar a la cort aragonesa.

¹³⁴ Quan demana l'obra «in latino» als senyors italians de Milà i Verona (vegeu notes 138 i 143), podria referir-se no a l'obra en llatí, sinó en italià. El mot «latino» significa 'italià' en determinats contextos: el traductor italià de la primera dècada de Livi (1323) diu que ha traduït l'obra «di francese in latino», i el traductor català de les *Vides dels filòsofs* atribuïdes a Walter Burley (1499), que tradueix una de les versions italianes d'aquesta obra, diu que l'obra és «traduïda de lengua latina en lengua catalana» (Florència, Riccardiana 2069, f. 76v).

Vegem tota aquesta documentació junta. Joan I va escriure set cartes (almenys) per demanar exemplars de l'obra de Livi, en totes les llengües i a diversos països, i tres cartes més per fer-se portar els seus propis llibres.

El 13 d'agost de 1380 des de Vic, l'infant Joan d'Aragó, duc de Girona, escriu a Carles V per demanar que li trameti tres llibres en francès, un Títus Livi, les *Cròniques de França* i un Mandevile.¹³⁵ És el primer cop que consta que demana un Livi. Carles V morí el 16 de setembre, just un mes després de la carta.

Tres anys més tard, Joan d'Aragó envia el seu cavallerís Guillem de Copons al duc de Berry per regalar-li «dos rocins genets, un moratel, una adarga, un bacinet, un tragacet ab uns sperons, per què per amor nostra cavalquets a la geneta», i en la carta adjunta que porta Copons (amb data 6 de març de 1383) agraeix la Bíblia i la *Ciutat de Déu* que el duc de Berry li havia enviat, i li demana la part de la Bíblia que manca i un Títus Livi.¹³⁶ Al cap de vuit dies, escriu de nou una carta al duc de Berry demanant els mateixos llibres i dos més, el *Compendi moral de la cosa pública* i la *Musa* de Raoul de Presles.¹³⁷ El Livi que demana al duc de Berry en aquesta ocasió és igualment la versió francesa de Bersuire.

El 1386 l'infant va demanar exemplars de Livi a tres destinataris diferents, dos d'ells italians. El 31 de març, el demana junt amb els llibres de Trogu Pompeu i Plutarc, al senyor de Milà Joan Galeazzo Visconti: «licet in aliquibus Ispanie et Francie partibus perquiri fecerimus libros quos Trogu Pompeyus, Titus Livius et Plutarcus, qui maximi fuerunt ystoriographi, super gestis ediderunt romanorum et grecorum, verumtamen habere nequivimus prout desideravimus et optamus, vestram igitur magnificenciam rogamus attente, quatenus libros huiusmodi in latino vel saltem in ydiomate gallico nobis infallibiliter transmitatis».¹³⁸ Busca els tres llibres, en llatí o en francès, perquè no els té tal com ell voldria (no els té tots tres, o en té d'incomplets).¹³⁹ Joan

¹³⁵ Rubió i Lluch, *Documents*, I, p. 221.

¹³⁶ Rubió i Lluch, *Documents*, II, pp. 307-308.

¹³⁷ Rubió i Lluch, *Documents*, II, p. 308

¹³⁸ Rubió i Lluch, *Documents*, I, pp. 338-339.

¹³⁹ No consta que tingués cap Plutarc fins el 1389, ni que tingués l'epítom de Trogu Pompeu fins al 1386.

Galeazzo Visconti, senyor de Milà des de 1378, estava casat amb la princesa francesa Isabel de Valois, filla de Joan II i germana de Carles V. Aquest matrimoni li va atorgar el títol de comte de Vertus (a la Champagne), i va afavorir les relacions dels Visconti amb la família reial francesa, de qui van esdevenir aliats.¹⁴⁰ Els inventaris dels llibres de la família dels Visconti al segle XV contenen diversos exemplars de les *Dècades*, tots en italià.¹⁴¹ L'infant Joan probablement devia conèixer les relacions de Joan Galeazzo Visconti amb la casa reial francesa, i potser sabia, o imaginava, que podia tenir exemplars de Livi.

No havia passat ni un dia que l'infant Joan tornava a demanar les *Dècades*. Aquest cop volia l'exemplar de Livi que tenia Domènec Mascó, el seu vicecanceller, per fer-se'n una còpia. Promet que l'hi tornarà: «Titus Livius ... et hunc librum sicut percepimus vos habetis, volumus et rogamus vos quatenus ipsum librum per certum nobis nuncium transmittatis, qui eo copiato vobis illum protinus et infallibiliter remittemus».¹⁴² La carta és de l'1 d'abril de 1386.

---

¹⁴⁰ Delachenal, *Histoire de Carles V*, II, p. 270-272. Joan Galeazzo Visconti va casar la seva filla amb el duc Lluís d'Orleans, fill de Carles V.

¹⁴¹ Per exemple, l'inventari de 1459 registra «La Deca [espai en blanc] de Livio en vulgare» (Elisabeth Pellegrin, *La Bibliothèque des Visconti et des Sforza ducs de Milan au XVe siècle* (París: Centre National de la Recherche Scientifique, 1955), p. 323), l'inventari de 1469 un «Libro dell'istorie de Tito-Livio in vulgare» (p. 349). L'inventari de 1426 conté una «Summa Titi Livii et aliqui sancti in vulgari», que comença «Io lassaro sta» (p. 284). No coincideix amb l'inici de la traducció italiana de la primera dècada de Filippo della Santa Croce. El mateix inventari conté fins i tot una còpia del comentari llatí de Nicolau Trevet (p. 142).

¹⁴² Rubió i Lluç, *Documents*, I, p. 339. Jaume Riera fa notar que el nom de Domènec Mascó és afegit al registre per una altra mà (Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria, Reg. 1673, f. 91v); per tant, podria ser un error, i el destinatari d'aquesta carta i propietari del Livi podria ser una altra persona. Domènec Mascó (a. 1360-1427) era doctor en lleis i jurat de la ciutat de València, i va estar sempre molt vinculat a la casa reial. Va exercir com a mediador entre la ciutat de València i la monarquia, i per aquesta feina era molt ben considerat per les dues parts. Mascó va esdevenir un dels homes de confiança de Joan I; es conserven algunes cartes d'un a l'altre des d'abans que Joan fos rei. El 1387, Joan I el va nomenar vicecanceller de València, càrrec que va continuar ocupant en època de Martí I i de Ferran I. El 1396, va realitzar dos viatges a Avinyó i a Itàlia, en missió diplomàtica al servei del papa Benet XIII. Durant el regnat de Martí I fou nomenat assessor del batlle general. Durant el Compromís de Casp, defensà la candidatura de Ferran d'Antequera al tron aragonès, i aquest, un cop rei, li mantingué els càrrecs i el nomenà a més assessor del governador de València. Més endavant va ser encara conseller del rei, no se sap si de Ferran I o ja d'Alfons IV (Rosana Cantavella, «El capellà, el vicecanceller i el secretari, o *De amore*, Mascó i Metge», *Llengua & Literatura*, 15 (2004), pp. 31-66 (pp. 38-52)). Mascó era, doncs, un home de lleis important, amb càrrecs a la cort i autor d'algunes obres

El 13 d'agost l'infant Joan repeteix la comanda a Antonio della Scala, senyor de Verona (1375-1387), gairebé amb els mateixos termes, en la llengua que sigui.¹⁴³ Antonio della Scala va perdre la senyoria quan Verona va ser conquerida per Joan Galeazzo Visconti el 1387, i es va haver d'exiliar a Ravena. Les demandes a Antonio della Scala i a Galeazzo Visconti fan pensar que Joan I sabia molt bé on havia de buscar el que volia. Aquestes dues cartes, en les quals demana Livis sense importar-li la llengua en què estiguin escrits, mostren clarament la voluntat de col·leccionisme.

Les tres cartes següents, de 1387, 1390 i 1393, són peticions per fer-se portar Livis que ja són a la cort o bé oferiments de prestar un dels seus exemplars. La primera és l'enviada a l'infant Martí el 1387 perquè li faci arribar el Titus Livi i el Valeri Màxim del seu pare.¹⁴⁴

El 4 d'octubre de 1390, Joan I escriu al seu secretari Bernat de Jonquer perquè s'ocupi que Pere Palau, guarda de l'arxiu del regne, li lliuri la còpia del Livi en «lenguatge sicilià», que Jonquer haurà de portar al rei «demà matí» mateix.¹⁴⁵ Aquest exemplar (en italià) ja era a l'arxiu doncs, i per tant era propietat de Joan I. És possible que aquest Livi italià que ja tenia el 1390 li hagués arribat a través d'un dels dos senyors italians a qui demanava l'obra el 1386, Joan Galeazzo Visconti o Antonio della Scala.

El 23 d'agost de 1393, Joan I ofereix el seu exemplar de Titus Livi en llatí al prior de Montserrat (I.2.2).¹⁴⁶

L'última carta en què Joan I demana un Titus Livi és de pocs mesos abans de la seva mort. El 24 de març de 1396 escriu des de Perpinyà als priors d'Aquitània, Alvèrnia, Tolosa i Sant Gil per donar el condol per la mort recent del Mestre Joan Fernández de Heredia. I demana —més ben dit: exigeix—: «unde cum idem magister dum huius vite misere frueretur haberet inter libros alios penes se *Titum Livium, Plutarcum, Chronicam magnam Ispanie et Cronicam Grecie* et quendam alium librum jurídiques. La petició del Livi que li fa l'infant Joan és de 1386, abans que Mascó viatgés a Avinyó i a Itàlia, on podria haver aconseguit un Livi segurament amb més facilitat. En aquests anys, a més, encara no és habitual trobar exemplars de les *Dècades* en les biblioteques de particulars (I.3.2).

¹⁴³ Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria, Reg. 1674, f. 106. L'esmenta Rubió i Lluç, *Documents*, I, p. 339, n. 1.

¹⁴⁴ Rubió i Lluç, *Documents*, I, p. 349, n. 1. Vegeu I.2.2.

¹⁴⁵ Rubió i Lluç, *Documents*, I, p. 363. Vegeu I.2.2.

¹⁴⁶ Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria, Reg. 1960, f. 106r-v; Roca, *Johan I d'Aragó*, p. 239.

vocatum *Dels emperadors* quos legere et habere multum nostri cordis affectio concupiscit, amicitiam vestram de qua nedum in hiis sed in aliis nobis obsequi maioribus spectamus, rogamus attente quatenus libros pretensos sicuti in promptu vobis est dare promcius nobili et dilecto nostro Jaufrido Boyl nostro procuratori in curia Rome ...».¹⁴⁷ Joan I s'interessa per les obres històriques d'Heredia, les clàssiques i les contemporànies: Heredia havia fet traduir les *Vides paral·leles* de Plutarc a l'aragonès; les altres són la *Gran Crònica de Espanya*, la *Crònica de Morea* i la *Crònica de los emperadores*.¹⁴⁸

(v) Fruit dels contactes amb la cort francesa i de la voluntat d'importar-ne llibres, Joan d'Aragó tenia agents literaris que l'informaven de les novetats literàries i que li portaven els llibres.¹⁴⁹ Un d'aquests agents devia ser Guillem de Copons. Ell fou l'encarregat d'anar a la cort del duc de Berry a buscar el Livi en francès per a l'infant Joan d'Aragó el 1383. Sabia bé aquesta llengua, com demostra —a més dels diversos viatges a França— la seva traducció del *Llibre del tresor* de Brunetto Latini, acabada el 1418. Per aquests motius, Riquer va proposar que Guillem de Copons podria haver traduït les *Dècades*. Aquesta proposta és molt possible, encara que no es pugui provar. Copons és un bon candidat: en va tenir l'oportunitat i sabia prou francès.

Guillem de Copons es documenta estretament relacionat amb Joan d'Aragó i Violant de Bar, tant abans com després que pugessin al tron. Fou cavallerís de Joan i escuder de Violant.¹⁵⁰ Al servei de

¹⁴⁷ Rubió i Lluç, *Documents*, I, p. 386.

¹⁴⁸ Identifica les obres José Manuel Nieto Soria, «Las inquietudes historiográficas del Gran Maestro hospitalario Juan Fernández de Heredia (m. 1396): una aproximación de conjunto», *En la España medieval*, 22 (1999), pp. 187-211 (p. 196).

¹⁴⁹ Per exemple, Francesc de Perellós (Cabré & Ferrer, «Els llibres de França»).

¹⁵⁰ Joan I parla de Guillem de Copons com a «cavallerç nostre» en documents de 1383 (Rubió i Lluç, *Documents*, I, pp. 307-309) i de 1393 (Bofarull y Sans, «Antiguos y nuevos datos», p. 53, doc. 4); devia ocupar el càrrec tot aquest temps. El compaginava amb el d'«escuder dels coltells de la taula» de la reina, en el qual es documenta en cartes del rei i de la reina de 1392 a 1396. Vegeu Bofarull y Sans, «Antiguos y nuevos datos», p. 51, doc. 2; Jaume Riera i Sans, *Pierre de Craon a Catalunya, un cas d'extradició (1392)* (Barcelona: Rafael Dalmau, 1976), p. 32; Curt Wittlin, (ed.). Brunetto Latini, *Llibre del tresor. Versió catalana de Guillem de Copons* (Barcelona:

la parella, realitzà nombrosos viatges a França com a ambaixador, en especial a la cort de Berry, però també a les corts del duc de Bar i del rei Carles VI. Joan i Violant li confiaren missions diplomàtiques importants. El 1392, per exemple, Joan I envià Copons als ducs Joan de Berry i Enric de Bar (l'oncle i el germà de Violant) per solucionar diversos assumptes, alguns força delicats: concertar una entrevista entre Joan I i els dos ducs a Perpinyà, informar els ducs sobre l'expedició que Joan I tenia prevista a Sardenya, esbrinar què aconsellaven els ducs sobre com procedir en el cas de Pierre de Craon, un fugitiu acusat d'intentar assassinar un conestable de la cort francesa i retingut a Barcelona per ordre de Violant.¹⁵¹ O el maig de 1396, la reina Violant envià Copons a Avinyó per tal d'informar-se dels moviments de les tropes que pretenien envair Catalunya i intentar que el papa no donés suport a la invasió. Allà Copons s'havia de trobar amb Ramon de Perellós, que s'encarregava de tractar amb el papa Benet XIII sobre aquesta qüestió.¹⁵² Copons era l'ambaixador oficial a la cort de Berry. Wittlin documenta viatges a aquesta cort des de 1381 fins a 1396.¹⁵³ D'aquests viatges, Copons en tornava amb llibres o altres objectes, i hi partia carregat de presents de Joan d'Aragó per al duc (animals de caça o de muntar generalment).¹⁵⁴ Una carta de 1414 del futur Alfons IV al rei Ferran I testimonia com Guillem de Copons havia estat al servei de la casa reial catalana i de la francesa durant molt de temps, i també com Copons, aleshores un home d'edat avançada i que consta encara com a escuder, va estar al servei de l'infant Alfons, com una mena de professor d'història i de la tasca de govern. En aquesta carta, l'infant Alfons demana permís al seu pare per nomenar Guillem de Copons el seu promovedor:¹⁵⁵

Barcino, 1971-1989), p. 24; Riquer, *Història de la literatura catalana*, II, pp. 313 i 398. Abans d'això, ja apareixia com a cambrer de la parella el 1381 i el 1382 (Wittlin, *Llibre del Tresor*, pp. 22-23; Roca, *Johan I d'Aragó*, p. 126).

¹⁵¹ Expliquen, amb detalls i documents, l'episodi de les trifulgues dels reis d'Aragó amb Pierre de Craon: Riera, *Pierre de Craon a Catalunya*, i Henri Courteault, «La Fuite et les aventures de Pierre de Craon en Espagne d'après des documents inédits des archives d'Aragon», *Bibliothèque de l'École de Chartes*, 52 (1891), pp. 431-448.

¹⁵² Riquer, *Història de la literatura catalana*, II, pp. 313 i 398.

¹⁵³ Wittlin, *Llibre del Tresor*, pp. 20-27.

¹⁵⁴ Vegeu nota 136. Els llibres no només viatjaven de Berry cap a la cort aragonesa; també en marxaven: el 1383, el rei Joan envià al duc de Berry un llibre de Marco Polo (Bofarull y Sans, «Antiguos y nuevos datos», p. 53, doc. 4; veg. Cabré & Ferrer, «Els llibres de França», n. 49).

¹⁵⁵ Funcionari del rei encarregat de preparar les qüestions que ha de tractar el consell (*DCVB* s.v. promovedor).

A vostra senyoria significich que, jassia don Johan d'Íxar me haja suplicat que reebés de ma casa per promovedor en Guillem de Copons, scuder, lo qual segons lo dit don Johan me ha affermat que, considerada sa edat entiga e la gran pràctica que ha haüda en cases reyal's axí en Aragó com en França, és sufficient e bastant a exercir lo dit offici. ... lo dit G., après que son stat levat de la malaltia que derrerament he haüda, haja fets a mi alguns agradables serveys, axí en comptar istòries de grans fets e mostrar llibres d'aquelles, com encara en dir e declarar-me moltes coses toquants stats e matèria de primogènits, a vostra excel·lència axí humilment com pux suplich que sia sa mercè manar a mi ab letra que'l dit Guillem prenga de ma casa per promovedor o per auditor.¹⁵⁶

Copons, doncs, estava avesat als llibres d'història i capacitat, gràcies a la seva llarga experiència a la cort, per instruir el futur rei sobre les tasques que li pertocaven. La història, de fet, és una matèria troncal per a un hereu a la corona. És important destacar que Copons relatava «istòries de grans fets» al príncep Alfons i que li n'ensenyava els llibres.

(vi) La connexió entre la font francesa manuscrita de la traducció catalana i l'agent —Guillem de Copons, que podia ser el traductor o no— es pot confirmar ara amb un nou indici textual. La filiació de les *Dècades* catalanes i els manuscrits francesos conservats de la versió de Bersuire demostra que el llibre I de la traducció depèn textualment d'una branca de la tradició francesa molt corrompuda, i que, dins d'aquesta branca, és extremadament proper, junt amb un altre, a un dels manuscrits francesos conservats de la biblioteca del duc Joan de Berry (Ginebra, Bibliothèque Publique, ms. 77). El llibre I acumula una gran quantitat d'errors, la majoria comuns al manuscrit francès del duc: la dependència respecte a aquesta branca de la tradició és clara, i l'extrema proximitat amb el manuscrit del duc

---

¹⁵⁶ Carlos López Rodríguez, *Epistolari de Ferran I d'Antequera amb els infants i la reina Elionor (1413-1416)* (València: Universitat de València, 2004), pp. 268-269, doc. 359.

també. Els llibres II-VII de la traducció, en canvi, no pertanyen a la mateixa branca, sinó que s'acorden en general amb les lliçons comunes de la tradició manuscrita francesa (i per tant porten un text molt millor). Tot i així, bona part dels pocs errors presents en aquests llibres coincideixen amb l'altre manuscrit conservat del duc de Berry (París, Bibliothèque Nationale de France, Fr. 263). S'explica tot amb detall en l'anàlisi textual (II.1.2).

La crítica textual, doncs, dóna ple suport als indicis històrics. El fet que la traducció catalana, encara que només en el llibre I, sigui tan i tan pròxima a un manuscrit del duc de Berry permet creure que el duc va satisfer la petició de Joan I i li va enviar un dels seus exemplars el 1383, i que la traducció catalana es va fer a partir d'aquest exemplar.

(vii) Aquest conjunt de proves valida, doncs, la hipòtesi de Riquer com la més probable. Seria important saber si existia un original català de les *Dècades*, com creu Regina af Geijerstam, per a les parts de la *Gran crònica de Espanya* de Joan Fernández de Heredia que depenen de la versió de les *Dècades* de Bersuire.¹⁵⁷ Es tracta dels llibres IV-VI de la *Gran crònica*, ja acabada el 1385, que són fonamentalment una traducció de fragments de la tercera dècada. Segons Geijerstam, Heredia hauria utilitzat una traducció catalana en comptes d'utilitzar directament el text francès de Bersuire. La tercera dècada, però, no es conserva en català. Com que aquesta qüestió afecta tant la datació de la traducció catalana de les *Dècades* com la seva extensió original, m'ocupo primer de l'extensió i després reprendré la qüestió de la font de la *Gran crònica*.

Vista la datació de les *Dècades* catalanes, falta aclarir la qüestió de si la traducció era completa o si acabava al setè llibre de la primera dècada, que és on acaba l'únic manuscrit

---

¹⁵⁷ Regina af Geijerstam, «La *Grant Crònica de Espanya*: problemas en su edición y estudio», dins Aurora Egido & José Mª Enguita (eds.), *Juan Fernández de Heredia y su época. IV Curso sobre lengua y literatura en Aragón* (Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1996), pp. 155-169 (p. 166).

conservat. Per això convé analitzar algunes dades que no s'han tingut en compte fins ara. El manuscrit de la traducció de les *Dècades* és acabat: les caplletres són totes il·luminades, les rúbriques i els calderons estan fets i les majúscules del text són safranades. Però el copista no aprofita tot el paper: queden quatre folis i mig de l'últim quadern per continuar.¹⁵⁸ Tot això indica que l'original del manuscrit conservat (l'antígraf) no contenia més text, o sigui, que no portava més de set llibres. La transmissió parcial d'aquest volum es pot documentar en un inventari de llibres redactat el 1471 i propietat de Pere Saclosa, mercader de Barcelona. L'inventari conté un Livi en català amb només els set primers llibres, exactament igual que el manuscrit conservat:

[Primo] un libre ab posts cubertes de cuyro blau, ab X bolles e IIII gaffets, de forma de full comú, scrit en paper a corondells, en vulgar cathalà, apellat lo *Setèn libre de la primera Dècada* de Tito Livio. E comença en la letra vermella: 'aquest és lo capítol de la declaració'. E en la letra negra: 'augur auguraments inauguracions'. E acaba en la letra negra: 'e Norla, columpnes romanes', e en letra vermella: 'assí acaba lo Setèn libre de la primera Dècada de Tito Livio'.¹⁵⁹

Llevat que l'escrivà del document s'hagués equivocat, l'exemplar de les *Dècades* catalanes que tenia el mercader Pere Saclosa el 1471 no era el mateix manuscrit que es conserva a la

---

¹⁵⁸ El copista no deixa mai folis en blanc al mig del text. Quan comença a copiar un nou llibre, ho fa just a la cara següent del foli on ha acabat de copiar l'anterior. Vegeu la descripció del manuscrit a l'apartat II.2.1.

¹⁵⁹ Josep Antoni Iglesias Fonseca, *Llibres i lectors a la Barcelona del s. XIV: les biblioteques de clergues, metges, juristes i altres ciutadans a través de la documentació notarial, anys 1396-1475*. Tesi doctoral inèdita, Universitat Autònoma de Barcelona, 1996 (núm 332). Ja havia publicat el document José M. Madurell Marimón, *Manuscrits en català anteriors a la impremta (1321-1474): contribució al seu estudi* (Barcelona: Associació nacional de bibliotecaris, arxivers i arqueòlegs, 1974), p. 97, doc. 144. La traducció catalana acaba així el setè llibre: «car ultra la liguança dels letins, falsa e no fiable, los privernates pillaren e guastaren per diverses corragudes Ecia, Cecia e Norla, columpnes romanes», on «columpnes» és un error comès per un copista francès o una mala lectura del traductor: «car outre l'aliance des latins, fallace et non fiable, li privenate pillierent et gasterent par diverses courses Ecie, Cecie et Norle, *colonies* romaines».

British Library: la rúbrica final del setè llibre del manuscrit està escrita en tinta negra, no en tinta vermella. La rúbrica a banda, l'exemplar de l'inventari era «de forma de full comú, escrit en paper», descripció que no s'adiu amb el luxós manuscrit conservat, fet amb quaderns de paper i pergamí de grans dimensions.

Aquestes dades podrien fer pensar que la traducció catalana de les *Dècades* era incompleta i que només es van traduir set llibres. Però un inventari de 1504 demostra que va existir una traducció de la tercera dècada en català. Es tracta de l'inventari d'un ciutadà de Barcelona, Melcior Sunyer, que registra un «libre appellat Titu Livio, escrit de ploma en paper. Comença en la primera pàgina: 'Assí comença y la segona'. E fineix en la mateixa pàgina: 'e li feren'. E acaba en la derrera carta no complida: 'ut amplius prevaleat'. És cubert de posts cubertes de cu[i]ro vermell».¹⁶⁰ L'incipit del llibre, en català, és interromput, però es refereix a la tercera dècada, que hi consta com a «segona». Recordem que la segona dècada de l'obra de Livi (llibres XI-XX) ja s'havia perdut en època medieval i que no s'ha recuperat mai. En la seva versió de les *Dècades* en francès, Bersuire anomena *seconde* la tercera dècada (i *tierce* la quarta). Per tant, el Livi en català d'aquest inventari de 1504 ha de ser traducció de la versió de Bersuire. Aquesta tercera dècada en català pot ser un segon volum de la traducció catalana conservada —que, per tant, seria més completa— o bé una altra traducció posterior.

Tornem ara a la *Gran crònica de Espanya* de Juan Fernández de Heredia i a la qüestió de si depèn d'una font catalana de les *Dècades* o francesa.

La *Gran crònica de Espanya*, ja acabada el 1385, està formada per catorze llibres; els llibres IV a VI tracten sobre Aníbal i els Escipions. Aquests tres llibres de la *Gran crònica*

---

¹⁶⁰ José M. Madurell Marimón, *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona (1474-1553)* (Barcelona: Gremio de editores, de libreros y de maestros impresores, 1955), p. 382, doc. 220, ítem 4. Tal com indica Madurell, el volum acabava amb un altre text escrit en llatí, que no he identificat.

són fonamentalment la traducció a l'aragonès dels llargs fragments de la tercera dècada de Bersuire que tenen com a escenari la Península Ibèrica, i que s'enllacen per formar un relat coherent. Geijerstam formula la hipòtesi que Heredia va utilitzar una versió catalana de les *Décades*, no la versió francesa directament com creia Wittlin.¹⁶¹ No es conserva cap traducció de la tercera dècada en català (però sí una referència d'inventari). Per tant, no hi ha text català per comparar amb el text aragonès de la *Gran crònica*. Geijerstam basa la seva hipòtesi en la presència de catalanismes en els llibres IV-VI de la *Gran crònica*, però els exemples que aporta no són del tot determinants: en molts casos aparents catalanismes lèxics poden ser traduccions literals (o errors) del text francès (com les expressions *a la perfîn* o *tanta de fortuna*) o bé mots que ja es documenten en altres obres escrites en aragonès (com *romanir* o *esbayr*). Algunes expressions de la *Gran crònica* podrien donar suport a la hipòtesi de Geijerstam: «si *hombre* guarda» *GCE*, «si *le'n* reguarde» *Décades* (llibre XXXI), podria ser una traducció literal del català **hom*; «los romanos embiaron *de cabo* lures legados a Cartaghine» *GCE*, «de rechief» *Décades* (llibre XXXI), expressió que el traductor català de Livi sol traduir igualment per «de cap». En canvi, lliçons com la següent podrien ser un indicatiu que, si la font de la *Gran crònica* era una versió catalana, potser no era la mateixa que conservem: «ellos *todos de grado* et de voluntat los delexassen» *GCE*, «tout de gre» *Décades* (llibre XXXI), mentre que el traductor català de Livi sol traduir aquesta expressió per «tot scientment». Cap d'aquests exemples és determinant tampoc. Per donar una resposta a la qüestió de si la *Gran crònica* partia o no d'una font catalana, seria necessari un estudi molt ampli de la llengua d'aquesta obra, i la llengua de les obres d'Heredia és un camp complex i que està sotmès a discussió contínua pels estudiosos que se n'ocupen. Aquí plantejaré la qüestió i possibles camins que es podrien seguir.

---

¹⁶¹ Curt J. Wittlin, «La doble traducción en las *Décadas* del canciller Ayala y una versión paralela del maestro Heredia», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 38 (1979-1982), pp. 65-103 (p. 84).

La detecció de catalanismes (o del que semblen catalanismes) no és una via prou eficaç per determinar si la *Gran crònica* depèn d'una font catalana o francesa. En primer lloc, per la dificultat de discernir si un determinat element lingüístic aparentment català prové realment d'una font catalana o bé ja està incorporat a l'aragonès literari de la baixa edat mitjana (i més concretament al peculiar i canviant aragonès del taller heredià). En segon lloc, perquè en molts casos un aparent catalanisme pot ser una traducció literal del mot francès, atesa la proximitat entre totes dues llengües. En tercer lloc, perquè en les obres produïdes al taller d'Heredia treballaven copistes i traductors catalans; per tant, un catalanisme en aquestes obres, per evident que sigui, no significa necessàriament que el text hagi estat traduït del català, sinó que pot ser atribuït simplement a l'origen català del copista o del traductor.¹⁶²

Una altra via per determinar si la *Gran crònica* depèn d'una traducció catalana de les *Dècades* o de la versió francesa directament és la detecció d'errors en la *Gran crònica* en

---

¹⁶² Vegeu Juan Manuel Cacho Blecua, *El gran maestro Juan Fernández de Heredia* (Saragossa: Caja de ahorros de la Inmaculada de Aragón, 1997), pp. 174-176; i Vicente Lagüéns Gracia, «Caracterización lingüística de la prosa herediana (a través de la bibliografía)», dins Aurora Egido & José Mª Enguita (eds.), *Juan Fernández de Heredia y su época. IV Curso sobre lengua y literatura en Aragón* (Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1996), pp. 285-368. A part de la importància de tenir en compte la procedència dels traductors i dels copistes que treballaven per a Heredia, Cacho Blecua destaca la dificultat d'identificar catalanismes en les obres d'Heredia que tenen com a font un text francès, com és el cas de les *Dècades* de Livi i de la *Flor de les històries d'Orient* d'Aitó de Gorigós. Pel que fa als catalanismes en l'aragonès, vegeu Manuel Alvar, *El dialecto aragonés* (Madrid: Gredos, 1953), pp. 314-322. S'hi documenten paraules com «dur»/«dures», «esleydo» i «après», presents en els llibres IV-VI de la *Gran crònica*, que per tant no es poden considerar catalanismes. Per la seva banda, Lagüéns remarca la complexitat de l'estudi de la llengua de les obres d'Heredia i insisteix en la influència tant de la llengua dels models com de la llengua dels copistes, traductors i correctors, que deixen empremta en els textos aragonesos en què treballen. Vegeu també Regina af Geijerstam, «Morfosintaxis aragonesa o catalana? Una ojeada a las obras de Fernández de Heredia», dins Aengus M. Ward *et al.* (eds.), *Actas del XII Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas (21-26 de agosto de 1995, Birmingham)* (Birmingham: University of Birmingham, Department of Hispanic Studies – Doelphin Books, 1998), I, pp. 48-58, que insisteix en la necessitat de tenir en compte el procés de producció de les obres d'Heredia. Els pressumptes catalanismes de la *Gran crònica* s'haurien d'estudiar en relació amb la llengua de tot el corpus d'obres d'Heredia.

relació amb el text francès de Bersuire que només es puguin explicar a través d'un intermediari català. Aquesta seria, de fet, una via més fiable en absència d'un text català que permeti la comparació. Però també presenta una dificultat: el català i el francès són llengües tan pròximes que és difícil determinar en la majoria dels casos si l'error prové d'un hipotètic text català o bé ja es podia haver produït en el text francès. No n'he trobat cap de determinant en els fragments que he examinat. A més a més, també caldria fer una comparació sistemàtica entre els llibres IV-VI de la *Gran crònica* i els manuscrits conservats de la tercera dècada de Bersuire amb l'objectiu de comprovar si el text aragonès es pot relacionar amb la branca F^a o amb algun dels manuscrits del duc de Berry, com la traducció catalana conservada. Per tal que la dada fos significativa, convindria col·lacionar la *Gran crònica* amb tants manuscrits francesos com fos possible (se'n conserven quaranta-dos amb la tercera dècada).

No és segur, doncs, que existeixi un original català per als llibres IV-VI de la *Gran crònica* d'Heredia. Per aclarir-ho, seria necessària una anàlisi sistemàtica i rigorosa tant de la llengua i com dels errors del text aragonès, que s'escapa dels límits d'aquesta tesi. Però si la font de la *Gran crònica* hagués estat catalana, seria difícil pensar que aquesta versió catalana hagués pogut ser la mateixa de la qual hem conservat els set llibres de la primera dècada, per una simple qüestió de temps: l'infant Joan demanava el Livi al duc de Berry el 1383, i la *Gran crònica* era acabada el 1385;¹⁶³ si l'origen de la traducció catalana conservada era un original procedent de la cort de Berry —com s'ha argumentat més amunt—, no sembla que hi hagués hagut prou temps per enllestir-ne la traducció i que aquesta passés a formar part de la compilació històrica d'Heredia. D'altra banda, Heredia bé hauria pogut aconseguir un

---

¹⁶³ El 1385 és la data de la primera versió definitiva de la *Gran crònica*. Una segona versió de l'obra estava acabada el 1388 (Cacho Blecua, *El gran maestro Juan Fernández de Heredia*, p. 100).

manuscrit francès a Avinyó, i hauria pogut encarregar una traducció parcial, en català o no, dels fragments que l'interessaven.

3. LES «DÈCADES» AL SEGLE XV A LA CORONA D'ARAGÓ

Dedicaré l'últim apartat a resseguir la presència de les *Dècades* al segle XV: en primer lloc, la influència de la traducció catalana de les *Dècades* en una crònica universal de 1425 i, a través d'aquesta, en una altra de 1427; i en segon lloc, la presència de les *Dècades* en inventaris i cartes del segle XV, amb atenció especial a la cort reial, on Livi té més presència. Aquest últim punt servirà per veure que la traducció catalana va tenir molt poca difusió.

3.1. *Influència de la traducció catalana en les cròniques universals de 1425 i de 1427*

El manuscrit 82 de la Biblioteca Universitària de Barcelona conté l'única còpia medieval conservada de la crònica universal catalana acabada d'escriure el 1425.¹⁶⁴ La narració s'inicia abans de la creació del món amb l'origen dels àngels, tret que la fa peculiar entre les cròniques universals, i finalitza amb l'ascens al tron d'Alfons IV. La crònica universal de 1425 és una compilació de múltiples fonts. Es basa principalment en la *Historia scholastica* de Pere Comèstor (ca. 1173) —el model principal per a les cròniques universals medievals—, en la *Crònica dels reis d'Aragó i comtes de Barcelona* i en les cròniques de Desclot, Muntaner i

---

¹⁶⁴ La data prové del colofó: «Ffinito libro sit laus gloria Cristo amen. Anno Domini M°CCC°XX°V°, III° mensis deçembris» (f. 161v). Per a aquesta crònica, vegeu Miquel Coll i Alentorn, «Les cròniques universals catalanes», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 34 (1971-1972), pp. 43-50 (pp. 47-48). Coll i Alentorn accepta que el 1425 és la data de composició de la crònica, no pas de la còpia. Se'n conserva un altre manuscrit, del segle XIX, a la Biblioteca de Catalunya (ms. 3525) amb la nota següent: «Memòries historials del món i particularment de Catalunya. Ms. del s. XV. Tret de la còpia del s. XVII que's guarda en l'arxiu de casa Dalmasas de Barcelona (112 pp en fol. a 2 cols.)» (f. 1). Aquesta segona còpia porta al final el mateix colofó que el manuscrit de la Biblioteca Universitària amb la data 1425. Les variants textuais entre els dos testimonis són mínimes.

Pere III, però també incorpora fragments procedents d'altres fonts. Coll i Alentorn en dóna una llista àmplia, entre les quals es troben el *Llibre dels àngels* d'Eiximenis (per als capítols inicials), la versió catalana de Jaume Domènec del *Speculum historiale* de Vicent de Beauvais, les *Antiquitats judaiques* de Flavi Josep i les *Dècades* de Livi, «segurament a través d'una versió francesa, com ho indica la forma afrancesada d'alguns dels noms propis» segons Coll i Alentorn.¹⁶⁵ Demostraré tot seguit que l'autor de la crònica disposava del text en català, però que podria haver consultat també el text en francès.

Les *Dècades* són efectivament una font directa de la crònica de 1425. Els folis 61r-71v de la crònica narren de forma molt resumida els orígens de Roma i el regnat dels set reis romans fins a la caiguda dels Tarquins i el final de la monarquia. És un episodi habitual en les cròniques universals medievals. L'autor de la crònica de 1425 va construir aquests capítols a partir de fonts diferents, i una d'aquestes fonts són les *Dècades* segons la versió de Bersuire (llibre I). Es veu en frases extretes literalment de les *Dècades*; fins i tot n'agafa els incidents. Vegeu-ne un exemple a la pàgina següent (1); la cursiva assenyala els préstecs literals.

A més de préstecs com els de l'exemple 1 triats d'aquí i d'allà, l'autor de la crònica agafà quasi sencer l'episodi final del llibre I de les *Dècades*, la violació de Lucrecia (folis 67v-71v), amb algunes modificacions i escurçant-lo una mica. Edito aquest fragment a l'Apèndix 4: es pot comparar amb els capítols corresponents de les *Dècades* (caps. 46-48). A l'autor de la crònica el devia interessar especialment aquest episodi: mentre la resta de la història dels primers anys de Roma és molt resumida, l'episodi de Lucrecia és molt llarg i explicat amb molt més detall.

---

¹⁶⁵ Coll i Alentorn, «Les cròniques universals catalanes», p. 48. Per al fragment que depèn del *Llibre dels àngels*, vegeu Sergi Gascón Uris, «La Crònica universal de 1425 i el *Llibre dels àngels* d'Eiximenis», *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 26 (1993), pp. 33-44, que edita els primers vuit capítols de la crònica.

[1] CRÒNICA: «E de aquella hora avant, Romulus tench tot sol la senyoria e lo reyalme e féu lo mur e torras molt grans. *Açò fo CCCC^o anys après que Troya fo destrouida e DCCLII anys abans de la incarnacio de Jesucrist.* ... Après Romulus sí trià los millors jóvens e forts de totes les encontrades e sí lls féu cavallers. Après ajustà tot lo poble *e ls donà leys e dites justs e bons,* e per tal con *lo poble aquell era rústech e groser ell se féu ornement e s féu molt honorable en senyoria.* E sí féu XII hòmens ermats qui tostemp li estaven entorn, los quals eran fort abrivats, car *la ciutat de Roma crexia tots jorns en força e en dignitat e se omplia molt.* E sí se edificaven vilas [e] ciutats entorn lo teretori. E *Romulus féu I temple fora la ciutat en I bosch prop lo qual appellam axile e ordonà que qualsevolgués persona privada o estranya que quinze mal o cosa agnés feta e podia aconseguir en aquel temple abans que fos pres que tot ly era perdonat e podia estar franch e quití dins la ciutat de Roma.* E per aquella rahó la ciutat se poblà molt.» (f. 63r-v).

DÉCADES CAT., CAP. 6: «Incident. Roma fo feta en lo temps que Atach regnava en Judea, *après que Troya fo destrouida, per l'espay de CCCCXX anys o aquèn entorn, e abans de la incarnació de nostre senyor Jhesuchrist DCCLII anys,* axí com dien Eusebi, Eutropi, Orosi e Seliu.»

DÉCADES, CAP. 8: «lo dit Romulus considerà que lo cors de la ciutat en neguna manera no podia ésser tan bé conjunt, unit e ajustat com per leys. E axí *appellà lo poble a conseyll e donà ls leys dretes e justes e bones,* les quals stimà que plus serien guardades e retengudes e pus santes reputades *per aquell poble —com més ell era salvatge e a dubtar—, si ell matex, en hàbit e en ornement o en stament pertanyent a la altea de senyoria,* se feya pus honorable que los altres e s portava pus autènticament. ... E sapiats que *la ciutat de Roma crexia de jorn en jorn de fortalases,* e guarnien adés un loch, adés un altre. ... E a aquella mateixa fi de poblar la ciutat *féu Romulus un temple que ell appellà assil·le.* E *ordonà que qualsevol persona, fos stranya o privada, franca o sclava, quina que cosa que ella agnés feta,* que al dit temple se'n volgués fugir e *star en la dita ciutat de Roma, qu'ella fos franca e quitia* d'aquí avant. E aquesta via fo sobirana ocasió de la ciutat poblar.» (r. 4-10, 17-18, 24-28).

DÉCADES, CAP. 9: «Incident. Assil·le fo un loch o un *bosch* en la ciutat de Roma privilegiat»

DÉCADES FR., CAP. 6: «Romme fu faite au temps que Achas regnoit en Judee, *après Troye destruite l'espace de IIIIe et XX ans ou environ, et avant l'incarnation Nostre Seigneur VIIe et LII ans,* si comme dient Eutroppe et Eusebes, Oroses et Selius.»

DÉCADES, CAP. 8: «considera li dit Romulus que le corps de la cité ne peut en nulle maniere si bien estre conjointe et ensemble unie comme par loys. Si *assambla le peuple a conseil et leur donna loys et drois justes et bons,* lesquelx il estima que plus seroient gardees et retenues et plus saintes reputees *de cellui peuple, qui encores estoit sauvaige et a dauter, se il meismes en habit et en aournemes et en estat appartenant a haultesce de seignourie* se faisoit plus honnorable que les autres et se portoit plus autèntiquement. ... Et sachiez que *la cité de Romme croissoit de jour en jour en forterresses,* et garnissoient maintenant un lieu, maintenant un autre. ... Et a telle meisme fin de peupler la cité *fist Romulus un temple que il appella assille.* Et *ordonna que quelconque personne, feust estrange ou privee, franche ou serve, quelque chose que elle eust fait,* qui au dit temple s'en volsist fouir et *demourer en la dicte cité de Romme, que elle fust franche et quicte* des lors en avant. Et ceste voye fu souverainne occasion de peupler la cité. (r. 4-10, 17-18, 25-28).

DÉCADES, CAP. 9: «Incident. Asile fu un lieu ou un *bois* en la cité de Romme»

En aquest episodi la font principal són, doncs, les *Dècades* de Bersuire, que s'aprofiten molt i literalment.¹⁶⁶ Però hi ha detalls de la trama que no hi coincideixen i que han de procedir d'una altra font: no poden ser fruit només de la imaginació de l'autor perquè alguns d'aquests detalls es troben en obres d'altres autors que també expliquen la història de Lucrecia. L'autor de la crònica, doncs, manejà fonts diferents (una de base) i les barrejà per construir l'episodi. La diferència més evident respecte a les *Dècades* és la identificació de Brutus: segons Livi, Brutus era un amic del marit de Lucrecia, però en la crònica és el pare de la noia. Aquest mateix error es troba en altres cròniques medievals, per exemple en la *Nuova cronica* de Giovanni Villani, una història de Florència acabada el 1348, que narra igualment els inicis de Roma i l'episodi de Lucrecia (molt breument).¹⁶⁷ Santillana també transmet aquest error en la glossa a un dels seus «proverbios» dedicats a la castedat (*Proverbios o Centiloquio*, XI).¹⁶⁸ Per tant, l'error ha de procedir d'una font comuna. Una altra diferència argumental entre les *Dècades* i la crònica de 1425: en la crònica Lucrecia viu en un «castell», en comptes d'un «alberch», que és on viu a les *Dècades* («hostel» en francès; no apareix el terme en el text llatí). Altres obres ja ho porten: la traducció catalana de Valeri

---

¹⁶⁶ De fet, l'obra de Livi ha estat sempre la font més important per a la història de Lucrecia. Vegeu Ian Donaldson, *The Rapes of Lucretia* (Oxford: Clarendon Press, 1982).

¹⁶⁷ Villani en dona la genealogia fins i tot: «A la fine, come racconta Valerio e Tito Livio, giacendo per forza co la bella e onesta *Lucrezia figliuola di Bruto* sanatore, nato per ischiatta di Giulio Ascanio, e consorto per ischiatta del detto re Tarquino, ella per conservagione di sua castità, i dare asempro all'altre, sé medesima uccise innanzi al padre, e al marito e suoi parenti» (Giuseppe Porta (ed.). Giovanni Villani, *Nuova cronica*, 3 vols. (Parma: Fondazione Pietro Bembo – Ugo Guanda, 1990), I, p. 45). Això no és en Livi ni en Valeri Màxim.

¹⁶⁸ «Entonces su marido e su padre Bruto començaron el muy sensible planto é sacaron de la ferida la espada, la qual era toda tina en sangre, é teniéndola Bruto en la mano, juró de vengar su injuria é la muerte de su fija» (Manuel Durán (ed.). Marqués de Santillana, *Poesías completas, II. Poemas morales, políticos y religiosos. El proemio e carta*, 2 vols. (Madrid: Castalia, 1982), p. 47).

Màxim feta per Antoni Canals (1395)¹⁶⁹ o els *Gesta romanorum*, un recull d'exemples anterior a 1342.¹⁷⁰ Aquest detall ha de derivar d'una font medieval comuna.

És clar que les *Dècades* de Bersuire són una font de la crònica universal de 1425. Convé determinar si l'autor les llegia en la traducció catalana de les *Dècades* o bé en la versió francesa directament, com apuntava Coll i Alentorn. Els noms de forma afrancesada no hi ajuden, perquè la traducció catalana manté la forma de molts dels noms francesos (per exemple, «Oraces» o «Curasses»). Algunes lliçons de la crònica només s'expliquen si l'autor utilitzava la traducció catalana:

2] *Crònica* (f. 68r, ed. r. 17-20): «trobaren Lucrecia, sa muler, no pas en *lo estament* de les altres que ells havien sercades, les quals havien trobades *burlant e juguant*, mas aquesta fo atrobada en mig loch de se cambra saent ab ses cambreras e donzellas, faent lur *feyna* cascuna per sa jornada. ... Per la qual cosa fo jutjada *per la mellor* de totes.»

Dèc. cat. (cap. 46, r. 28-30): «trobaren Lucrecia no pas en *l'estament* on ells havien trobades les altres dones reals, les quals havien trobades *juguant e deportant, passant lo temps* ab lurs companyes en convits e en solaçes, abans la trobaren de nit ocupada en la costura sient enmig de la casa entre ses cambreras, qui vetlaven en la *faena*. ... e fo jutgada per tots los altres *per la millor*.»

Déc. fr. (cap. 46, r. 29-31): «ilz trouverent Lucrette nom pas en *l'estat* ou ilz avoient trouvé les autres dames royaulx, lesquelles ilz avoient trouvees eulx *esbatans et passans le temps* avecques leurs compaignes en convis et en gales, ainçois la trouverent de nuit occupee en lanifice seant enemy la maison entre ses chamberieres, qui veilloient a la *besoigne*. ... et a esté jugiee des autres *la meillour*.»

---

¹⁶⁹ «com los jóvens ab qui era vengut se'n foren tornats al setje, [Tarquí] anassen al *castell* de Lucrecia, per la qual fon rebut reverentment» (Ramon Miquel i Planas (ed.). Valeri Màxim, *Llibre anomenat Valeri Màximo dels dits y fets memorables*, 2 vols. (Barcelona: L'Avenç, 1914), pp. 86-87). La història de Lucrecia que Canals afegeix a la traducció no procedeix de Valeri Màxim, sinó que és afegida a la traducció.

¹⁷⁰ «Refert Augustinus De civitate Dei, quod Lucretia romana nobilissima moribus, que erat uxor Calatini, et cum ille Calatinus Sextum nomine filium imperatoris Tarquini ad *castrum suum* invitasset, Sextus est statim captus in amore pulcherrime Lucretie ... et ad predictum *castrum* reversus ibi pernoctavit et nocte illa non ut hospes sed ut hostis cubiculum Lucretie clam ingresus ...» (Hermann Oesterley (ed.), *Gesta romanorum* (Berlín: Weidmannsche Buchhandlung, 1872), p. 489, cap. 135).

3] *Crònica* (f. 68r, ed. r. 23-24): «E sí pensà que la agués en totes maneras *o per grat o per força*, per la qual cosa pesave gran languiment.»

Dèc. cat. (cap. 46, r. 36-37): «e·s pensà que ell la hauria *o per força o per grat* o altrament, a la qual cosa fortment lo aguà la bellea e la castedat de la dita Lucrècia ».

Déc. fr. (cap. 46, r. 29-31): «et se pensa que il l'aroit bien *par force* ou autrement, a laquelle chose trop forment l'aguisoit la beauté et la chaastee de la dicte Lucrette»

4] *Crònica* (f. 67v, ed. r. 48-49): «E Lucrècia romàs fort trista e dolorosa de la mala ventura *qui ly era esdevenyuda*. E encontinent tramès I missatge en Roma»

Dèc. cat. (cap. 47, r. 1-2): «Lavors Lucrècia, qui fon molt trista de ten gran mal *qui li era sdevenyut*, tramès tantost un missatge a Roma»

Déc. fr. (cap. 47, r. 1-2): «Lors Lucrette, qui fu moult triste de si grant mal *que elle avoit fait*, si a tantost tramis un message a Romme»

5] *Crònica* (f. 62r): «... Faustus, lo qual havia muller fort bella e per sa bellea avia molts requeridors de que era molt *àvol de son cors* que per diners se abandonave»

Dèc. cat. (cap. 5, r. 9-10): «la muller d'aquest pastor, per ço que ella havia públicament sa bellea abandonada, havia nom Loba —e aquest era lavors lo nom de les fembres *àvols de lurs cors*—»

Déc. fr. (cap. 5, r. 9-10): «la femme du pasteur, pour ce que elle avoit publiquement sa biaulté habandonnee, avoit nom Louve — et que ce estoit lors le nom commun des femmes *ligieres* —»

6] *Crònica* (f. 63r): «ordonà que qual se volgués persona privada o estranya que *quinque* mal o cosa agués feta e podia aconseguir en aquel temple abans que fos pres»

Dèc. cat. (cap. 5, ed. r. 25-27): «ordonà que qualsevol persona, fos stranya o privada, franca o esclava, *quina* que cosa que ella agués feta, que al dit temple se'n volgués fugir e star en la dita ciutat de Roma»

Déc. fr. (cap. 8, r. 26-28): «ordonna que quelconque personne, feust estrange ou privee, franche ou serve, *quelque* chose que elle eust fait, qui au dit temple s'en vouldist fourir et demourer en la dicte cité de Romme»

7] *Crònica* (f. 69r, ed. r.69-70): «Cor posat que ell sia quiti de culpa, *jens per açò yo no vull pas* que ell sia quiti de turment.»

Dèc. cat. (cap.47, r. 24-25): «Car, per tot cert, si ell és quiti del peccat, *gens per açò yo no vuyll* que ell sia quiti de turment.»

Déc. fr. (cap.47, r. 24-25): «Car pour voir s'il est quitte du pechié, *pour ce ne vueil je pas* que il soit quitte du tourment.»

L'autor de la crònica utilitzava, doncs, la traducció catalana de les *Dècades*. No és estrany si tenim en compte que moltes de les seves fonts són obres en català. Ara bé, hi ha algunes lliçons en què la crònica és més propera a la versió francesa que a la catalana:

8] *Crònica* (f. 68r, ed. r. 58-63): «Sàpies de sert que en ton lit és la sutzura de I hom estrany, per lo qual lo meu cors és estat *violat e aunit*. ... E aquest és Tarquinus Sextus, fill del rey, lo qual és vengut a mi anamich mortal en loch de *oste*.»

Dèc. cat. (cap. 47, r. 14-17): «En ton lit són senyals de home stranger. Mon cors és stat *forçat e abontat* ... Aquest és —dix ella— Sextus Tarquí, qui és vengut a mi en loch de cuytat enemich.»

Déc. fr. (cap.47, r. 14-17): «en ton lit sont les entraces d'un homme estrange. Mon corps a esté *violé et bonni* ... Ce est, dist elle, Sextus Tarquinus, qui est venus a moy en lieu de *hoste ennemy*.»

9] *Crònica* (f. 69r, ed. r. 69-70): «vosaltres veurets asats tost la paga que lo cors deu aver segons lo seu *fortfet*.»

Dèc. cat. (cap. 47, r. 24): «Vosaltres veurets assats tost què deu hom al cors qui s'és *incriminat*.»

Déc. fr. (cap.47, r. 24): «Vous verrez assez tost que c'est que l'en doit au corps qui s'est *forfait*.»

10] *Crònica* (f. 68r, ed. r. 23): «gran *ardor* de lutzúria»

Dèc. cat. (cap. 46, r. 35): «gran *cremor* de luxúria»

Déc. fr. (cap. 46, r. 37): «grant *ardeur* de luxurie»

La coincidència amb el text francès difícilment pot ser casualitat. En els dos casos següents, un mateix fragment conté una lliçó que depèn de la versió catalana i una altra que depèn de la versió francesa:

11] *Crònica* (f. 67v, ed. r. 10-11): «sí's moch entre ells Ia castió: la qual muller de tots ells era *millor ne pus sufficient*.»

Dèc. cat. (cap. 46, r. 17-18): «E mogué's entre ells huna qüestió de lurs mullers qual d'elles era la *millor*.»

Déc. fr. (cap. 46, r. 17-18): «Se esmut entre eulx une question de leurs femmes laquelle de elles estoit *plus souffisant*.»

12] *Crònica* (f. 68r, ed. r. 48-49): «la nit pesada ell vench a mi tot armat, e sí ha *tolta a mi* ma honestat, e sí *s'a a ell* son bon estament si sóts hòmens» («sa» és un error que prové de les *Dècades catalanes*)

Déc. cat. (cap. 47, r. 18-19): «la nit qui passa ell vench a mi tot armat, e tolch-me, e sí *ssa a vosaltres* si sots hòmens, tot goyg e tot solàs»

Déc. fr. (cap. 47, r. 18-19): «la nuit qui passa il vint a moy tout armé, et a *tolu a moy*, et si *a il a vous* se vous estez homme, toute joye et tout soulas» F^a, però «et si *a il a soy ...*» en altres manuscrits de la tradició francesa (veg. n. 7 a l'edició del cap. 47 de les *Dècades*).

L'exemple 11 («millor ne pus sufficient») podria ser el testimoni d'una lliçó perduda en la traducció catalana, un doblat sinonímic del traductor que el copista del manuscrit L va ometre, la qual cosa també explicaria que lliçons com «ardor» i «fortfet» (9-10) coincideixin amb la versió francesa i no amb la traducció catalana conservada. D'altres lliçons, però, són més difícils d'explicar sense el text francès (8 i 12). De totes aquestes dades, en podem concloure que l'autor de la crònica utilitzà les *Dècades* en català per a la composició dels episodis relatius als orígens de Roma, però és possible que també hagués consultat un exemplar francès.

El fragment de la crònica de 1425 que depèn de les *Dècades* és la font al seu torn d'una altra crònica, la crònica universal de 1427. Es conserva al manuscrit 17711 de la Biblioteca Nacional de Madrid (segona meitat del segle XV), i resumeix molt els fets. Ha estat molt poc estudiada i les fonts no són clares.¹⁷¹ En el fragment corresponent als orígens de Roma, l'autor d'aquesta crònica incorpora també la història de Lucrecia. Aquest episodi és bàsicament un resum de l'episodi corresponent de la crònica universal de 1425, amb detalls afegits de collita pròpia.¹⁷² Es poden comparar els fragments de les dues cròniques a l'Apèndix 4.

---

¹⁷¹ Vegeu Coll i Alentorn, «Les cròniques universals catalanes», p. 49.

¹⁷² Per exemple, en la crònica de 1427 Brutus és el nebot de Tarquí (no el pare ni l'amic); Tarquí s'esmuny a la cambra de Lucrecia per una finestra, mentre que no s'indica per on ho fa ni en les *Dècades* ni en la crònica de

3.2. Presència de les *Dècades* en documents del segle XV

Al segle XV és habitual trobar les *Dècades* en els inventaris de llibres de la família reial aragonesa. La reialesa d'aquest segle continua llegint l'obra de Livi pel contingut històric, i la continua buscant pel valor material dels manuscrits. La reina Margarida de Prades, els reis Alfons IV i Joan II i els seus primogènits en tenien còpies. Però de tots ells cap manifestà un interès tan gran per Titus Livi com Alfons IV: a la seva cort de Nàpols, Livi era llegit i estudiat.

La reina vídua Margarida de Prades posseïa un exemplar de les *Dècades* en pergami i «de forma major»: el 27 de novembre de 1415 va escriure des de Perpinyà al seu almoïner, Guillem de Boxadors, perquè li fes portar el llibre. Aquest exemplar, en llatí, no figura en els inventaris del rei Martí, ni en el de 1410 ni en el de 1413.¹⁷³ No sembla pas que a Margarida de Prades l'interessés gaire l'obra de Livi: ni tan sols recorda amb seguretat com és el llibre («és cubert de post, creem cubertes de cuyr negre»). Però devia ser un llibre valuós, i segurament per aquest motiu el reclama la reina: des de l'inici del regnat de Ferran I, Margarida de Prades passava greus dificultats econòmiques.¹⁷⁴ El llibre li corria pressa. Encara no un mes després, el 14 de desembre, tornà a escriure a Guillem de Boxadors perquè el llibre no apareixia (recorda que el llibre era «quant partim d'aquí en la torra on stan los altres llibres, o almenys en poder de mossèn Manuel»), i li digué que «us pregam que si may nos entenets de res a servir, lo·ns trametats prestament, car per nostres affers lo

---

1425; al final de l'episodi, Tarquí i els seus fills són cremats com a càstig, mentre que en el text de Livi són exil·liats de Roma.

¹⁷³ Joaquim Miret y Sans, «Llibres i joyes del Rey Martí no inventariats en 1410 per la Reyna Margarida», *Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa*, 6 (1910), pp. 215-228 (pp. 226-227). Miret y Sans planteja la possibilitat que el llibre fos part de l'herència de Martí de Sicília, que havia mort el juliol de 1409.

¹⁷⁴ Lluís Cabré & Jaume Torró, «Una nova identificació del poeta Lluís Icard, en l'entorn de Margarida de Prades i de Maria de Castell», *Estudis romànics*, en premsa. Agraïxo als autors que m'hagin deixat consultar l'article.

havem de gran necessari». El 4 de gener de l'any següent va escriure a Manuel de Rajadell, perquè havia sabut que finalment el tenia ell i volia que li enviés a l'instant: repeteix que «de gran necessari hajam lo dit libre per certa raó», i li diu que li doni a l'almoïner ràpidament, «car tota triga nos és anug e dan».¹⁷⁵ El mateix dia torna a escriure a Guillem de Boxadors comunicant-li que ja ha escrit a Manuel de Rajadell per demanar-li el llibre i es plany que «nós de gran necessari l'havem per certes rahons, les quals si vos sabessets no'ns n'a hauerets tant trigat a complaure attès que tantes vegades vos ne havem scrit».¹⁷⁶ És fàcil relacionar aquesta pressa per recuperar un llibre valuós amb la situació precària de la reina.

No hi ha cap exemplar de les *Dècades* en la llista redactada el 1417 dels llibres que s'havien de dipositar a la cambra reial d'Alfons IV (1416-1458). Però el 1424, el rei ja demanava a Ferran Díaz de Toledo, arxidiaca de Niebla i Algeciras, que li portés «las Decas de Titus Livius» junt amb el comentari de Nicolau de Lira a la Bíblia i la crònica del rei Pere de Castella. El Livi que va rebre era complet (tenia tres volums) i segurament en castellà. Per aquest Livi i la crònica, en va pagar dos-cents florins d'or.¹⁷⁷ El 1438, ja des d'Itàlia, es va fer portar un altre Livi de València; no sabem en quina llengua era.¹⁷⁸ Més endavant, va rebre dos Livis més com a obsequis de Cosme de Medici (el 1444) i del duc de Gloucester (el 1445). Aquest últim era en francès.¹⁷⁹ El seu fill, el rei de Nàpols Ferran I (1458-1494),

---

¹⁷⁵ Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria, Reg. 2355, f. 85r-v.

¹⁷⁶ Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria, Reg. 2355, f. 85v. Un Guillem de Boxadors apareix documentat el 1383 com a capellà de la capella de l'infant Joan (Reg. 1688, f. 5r).

¹⁷⁷ D'Alòs, «Documenti per la storia della biblioteca», pp. 410-411, doc. 11, i n. 1. I Rico, «Nobiltà nel medioevo, noviltà nell'umanesimo», p. 562.

¹⁷⁸ D'Alòs, «Documenti per la storia della biblioteca», pp. 418-419, doc. 25.

¹⁷⁹ Regogliosi, *Antidotum in Facium*, p. XXV; i Samaran & Monfrin, *Pierre Bersuire*, p. 153. El recull de Tammaro De Marinis dels manuscrits dels reis d'Aragó a Nàpols que es conserven conté diversos exemplars de les *Dècades*, la majoria en llatí i alguns en italià (*La Biblioteca Napoletana dei re d'Aragona*, 4 vols. (Milà: Ulrico Hoepli, 1947-1952), II). L'inventari dels llibres de Ferran d'Aragó, l'últim duc de Calàbria, cedits a San Miguel de los Reyes (1547) enregistra les tres dècades en llatí i en italià (Paolo & Teresa de Robertis, «Un inventario di libri della Biblioteca Aragonese», *Italia Medioevale e Umanistica*, 33 (1990), pp. 109-373).

en tenia molts exemplars: «Livius de secundo bello punico», «Livius de bello macedonico» (i.e. la tercera i la quarta dècada, segurament en llatí), «Decades tres Livii» (exemplar amb les tres dècades), «Quarta deca Livii» i una «Quinta deca Livii» que és un error de l'inventari (la cinquena dècada no es coneixia llavors).¹⁸⁰ No sorprèn que Alfons IV i el seu fill Ferran I de Nàpols acumulessin tants exemplars de l'obra de Livi: tenien les seves biblioteques a Nàpols.

No hi ha dades per afirmar que Joan II (1458-1479) posseís les *Dècades* —seria normal—, però sí que les buscava, no per ell sinó per fer un bon regal i quedar bé davant el duc de Borgonya. El 1461 escriu al governador de València dient: «nós havem molt al cor donar al noble mossèn de Craqui, embaixador per lo il·lustríssim duch de Bergúndia ara a nós tramès, que és ara ab nós, hun *Titus Livius*, que és libre per ells molt stimat. ... Lo dit *Titus Livius* és scrit en francès e en letra francesa bastarda».¹⁸¹ Aquest Livi havia pertangut a Joan de Vesac, metge de Joan II. Segurament el rei volia regalar el llibre al duc de Borgonya, Felip III —a qui, per cert, no faltaven Livis en francès—,¹⁸² i sabia que Livi era apreciat a Borgonya. Tenia clar quin llibre volia regalar i on anar-lo a buscar.

El seu fill, el príncep Carles, la biblioteca del qual contenia un centenar de llibres, posseïa diversos exemplars de Livi: un volum amb la tercera dècada en francès, dos volums amb la tercera i la quarta dècades en llatí i un volum amb «de XI libre de la terça deca de Titus Livius», que es tracta d'un error (podria ser un error per «des IX libres...»). També

---

¹⁸⁰ H. Omont, «Inventaire de la bibliothèque de Ferdinand Ier d'Aragon, Roi de Naples (1481)», *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 70 (1909), pp. 456-470 (p. 460, ítems 17 i 23, p. 461, ítem 31, p. 464, ítem 123, p. 465, ítem 140).

¹⁸¹ Hauf, *Tirant lo Blanc*, I, pp. XV-XVI.

¹⁸² L'inventari de llibres dels ducs de Borgonya redactat el 1467, l'any de la mort de Felip III, registrava tres volums de Livi en francès (Jean Baptiste Joseph Barrois, *Bibliothèque protypographique, ou Librairies des fils du roi Jean, Charles V, Jean de Berri, Philippe de Bourgogne et les siens* (París: Treuttel et Würtz, 1830), pp. 141-142, ítems 867-869, i p. 230, ítems 1624-1625). Convé recordar que el seu pare, Joan I de Borgonya, en tenia quatre, i el seu avi, Felip II de Borgonya, en tenia almenys un.

tenia un «Epitome Titi Livi», que pot ser l'obra de Florus, i que no és gens habitual a les biblioteques nobiliàries.¹⁸³ El príncep Carles també tenia exemplars de Plutarc, de Valeri Màxim (en francès), de Justí i del *De bello judaico* de Flavi Josep, els mateixos historiadors clàssics que ja tenia Joan I, però també en tenia de Tàcit i de Quint Curci, autors que emergiren al segle XV, i fins i tot uns comentaris a Cèsar. Potser l'estada del príncep a Nàpols va influir en la quantitat i la diversitat d'autors clàssics de la seva biblioteca. Finalment, l'inventari de llibres de Pere de Portugal (1466), nomenat rei d'Aragó i comte de Barcelona durant la guerra civil catalana (1463-1466), enregistra també la tercera dècada de Livi en llatí.¹⁸⁴

Aquestes dades diuen que les *Dècades* de Livi són una obra molt present a la cort reial, però en llatí i sobretot en francès. La traducció catalana de Livi no ha deixat cap rastre a la cort: ni un dels exemplars enregistrats als inventaris o documentats a les cartes és en català. Sembla, doncs, que la traducció catalana no va tenir difusió.

Una altra cosa és la cort d'Alfons el Magnànim a Nàpols. És aquí on Livi té més presència, especialment a partir dels anys quaranta. Hem vist que Alfons va comprar alguns exemplars de l'obra i en va rebre d'altres com a regal; en tenia en francès, llatí i potser castellà. Després de Joan I, és el monarca que més s'interessà per Livi en especial. Però els temps havien canviat, i el lloc no era el mateix. La seva cort napolitana va acollir un grup d'humanistes italians que es miraven el text amb ulls de filòleg i n'admiraven la prosa: feien lectures de Livi a la cort i sessions on discutien sobre l'obra, i es dedicaven a corregir el

---

¹⁸³ Manuel de Bofarull, «Inventario de los bienes del Príncipe de Viana», *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón*, 26 (1864), pp. 139, 140, 143. La majoria dels llibres del príncep Carles són en llatí i francès. L'obra de Florus (s. II dC) és una història breu de Roma dels orígens fins a Cèsar en tres llibres que es basa en Livi, Sal·lusti i Cèsar principalment. Sovint es confonia amb un epítom de Livi —d'aquí el títol amb què es coneixia—. S'acostumava a trobar copiat amb les *Periochae*.

¹⁸⁴ Andrés Balaguer i Merino, *D. Pedro el Condestable de Portugal considerado como escritor, erudito y anticuario* (Girona: Imprenta de Vicente Dorca, 1881), p. 25, ítem 34.

text. El rei promocionava aquestes activitats i assistia a les lectures diàries —ho explica Beccadelli a la seva biografia d'Alfons IV, qui es prenia les lectures com una lliçó—. ¹⁸⁵ Un d'aquests humanistes era Lorenzo Valla, l'estudiós més important de Livi després de Petrarca. Valla gaudia de molt de prestigi a la cort, on va ser de 1435 a 1447, i va obtenir diversos beneficis del Magnànim. L'obra de Livi va esdevenir el centre de l'enfrontament intel·lectual entre Valla d'una banda i Beccadelli (un altre dels humanistes de la cort) i els seus partidaris de l'altra. Des que Cosme de Medici va regalar a Alfons IV un bell exemplar de Livi el 1444, Beccadelli i el seu grup es van dedicar a comentar i a esmenar el text sobre el còdex del rei, especialment la tercera dècada. Valla i Beccadelli discrepaven de valent en les correccions. Però les esmenes de Beccadelli no eren gaire afortunades i Valla va escriure unes *Emendationes in T. Livium* per replicar-li les correccions. ¹⁸⁶ Aquest ambient era possible pel mecenatge i la curiositat intel·lectual d'Alfons IV, però tot i així el rei veia en Livi el mateix que els seus avantpassats. L'obsessió d'Alfons IV arribà al punt d'enviar Beccadelli a Pàdua per aconseguir un os del suposat esquelet de Livi —com si volgués la relíquia d'un sant, un signe de poder—. Els paduans van oferir al rei l'avantbraç dret de l'esquelet.

Fora de la cort reial no és tan habitual trobar les *Dècades* de Livi. Comencen a aparèixer en inventaris de llibres de particulars avançat el segle XV, i més al segle XVI. Els historiadors clàssics més freqüents amb diferència són Valeri Màxim i Sal·lusti, els autors que es llegien a l'escola (Sal·lusti és un autor molt rar en les biblioteques reials). L'obra de Valeri Màxim s'introduí a l'escola al segle XIV i de seguida va arrelar a les aules, mentre que Sal·lusti havia estat sempre un dels autors *maiores* llegits a les escoles de gramàtica romanes i

---

¹⁸⁵ Segons Beccadelli, Alfons IV es feia llegir diàriament les «lectioni titiliuanae» que tant li agradaven (Eulàlia Duran (ed.). Antonio Beccadelli el Panormita, *Dels fets e dits del gran rey Alfonso: Versió catalana del segle XV de Jordi de Centelles* (Barcelona: Barcino, 1990), p. 94). Beccadelli també explica que, quan Cosme de Medici va regalar uns «T. Liuii libros» al rei, aquest va agafar de seguida el llibre contradient l'avis dels metges, que temien que el llibre pogués contenir verí (pp. 82-84).

¹⁸⁶ Regogliosi, *Antidotum in Facium*, pp. XIII-LXXXIV.

a les escoles medievals. Livi, en canvi, no era un autor escolar; no ho havia estat mai.¹⁸⁷ Es divulgà a través de l'humanisme (i d'aquí passà a l'àmbit cortesà). Per això no apareix tant com Valeri Màxim i Sal·lusti en els inventaris de llibres. Les *Dècades* es troben, això sí, en algunes de les biblioteques més grans, normalment de juristes i homes de lleis, com la de Bernat d'Esplugues, notari i escrivà del consell de la ciutat de Barcelona, que en tenia dos exemplars diferents en llatí (1433),¹⁸⁸ o les dels mallorquins Miquel Abellar, notari (1493), i Ferrer Berard, doctor en lleis (1494);¹⁸⁹ Jordi de Centelles, jurista, eclesiàstic i traductor del *De dictis et factis Alphoni regis Aragonum* de Beccadelli al català, tenia un Livi imprès, que va ser comprat per Bernardí Vallmanya (1496).¹⁹⁰ En la majoria dels casos és difícil determinar la llengua d'aquests exemplars. També en trobem a l'inventari de Romeu Lull, que tenia un volum amb les «tres deques de Tito Livi» (1496);¹⁹¹ i a la biblioteca del canonge valencià Matias Mercader, molt rica en textos clàssics en llatí, on hi havia un llibre imprès de les *Dècades* (1489).¹⁹² L'exemplar que tenia Gaspar Joan Sánchez Muñoz i que procedia del papa

---

¹⁸⁷ Black, *Humanism and Education*, pp. 173-274 (p. 216 per a Valeri Màxim).

¹⁸⁸ Josep Antoni Iglesias i Fonseca, «Els clàssics a la biblioteca de Bernat d'Esplugues (†1433), notari i escrivà del Consell de la Ciutat», *Faventia*, 22/2 (2000), pp. 85-119 (p. 91, ítem 8, i p. 99, ítem 62). Tal com estan descrites, les dues còpies havien de ser bones. Esplugues també tenia un «Epitoma Titu Livi» (p. 93, ítem 20), que segurament és l'*Epítom* de Florus.

¹⁸⁹ Miquel Abellar tenia un exemplar amb només la tercera dècada i un altre amb unes «Epitomas de Tito Livi», que s'ha de tractar de l'*Epítom* de Florus (J. N. Hillgarth, *Readers and Books in Majorca (1229-1550)*, 2 vols. (París: Centre National de la Recherche Scientifique, 1991), II, p. 571, doc. 401, ítems 311-312). Ferrer Berard tenia unes «Deques de Livi» en dos volums (segurament la primera i la tercera dècada) (Hillgarth, *Readers and Books*, II, p. 578, doc. 403, ítem 113).

¹⁹⁰ Josep Sanchis Sivera, *Estudis d'història cultural* (València – Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1999), p. 99. Vallmanya va comprar un lot de quinze llibres de la biblioteca de Centelles, la majoria d'autors antics.

¹⁹¹ Madurell, *Documentos para la historia*, I, p. 223, doc. 120, ítem 6, que edita l'inventari sota el nom de Lluís Lull; corregeix l'error Núria Coll i Julià, «Nova identificació de l'escriptor i poeta Romeu Lull», *Estudios históricos y documentos de los archivos de protocolos*, 5 (1977), pp. 245-297 (pp. 269-270).

¹⁹² Curt J. Wittlin, «La biblioteca de la família Mercader a València l'any 1489», *Caplletra*, 24 (1998), pp. 93-103 (p. 95).

Luna era en castellà, no en català, com diu Wittlin.¹⁹³ Costa molt trobar les *Dècades* de Livi en biblioteques més petites del segle XV, que són la majoria. Al segle XVI ja s'en troba algun exemplar més.

Tot i que Livi no sigui un autor freqüent en les biblioteques privades i a diferència del que hem vist en els inventaris de la cort reial, en aquest context es troben les dues úniques dades d'inventari de les *Dècades* en català: els dos llibres eren en mans d'un mercader i d'un ciutadà de Barcelona. De fet, la traducció catalana ha deixat pocs rastres, cap a la cort reial com acabem de veure. Això reforça la idea que va tenir molt poca difusió. Ferran Valentí la coneixia el 1450: en el pròleg a la seva traducció de les *Paradoxa* de Ciceró enumera Livi entre les obres que han estat traduïdes del llatí al català.¹⁹⁴ En l'inventari dels llibres de Valentí, que era home de lleis, hi consten les *Dècades* senceres en tres volums, però sense indicació de la llengua.¹⁹⁵ Aquest esment, l'inventari de 1471 i la crònica de 1425 són les úniques notícies clares de la traducció al segle XV.

---

¹⁹³ Curt J. Wittlin, «Les Manuscrits dits 'del papa Luna' dans deux inventaires de la bibliothèque de Gaspar Johan Sánchez Munyoz à Teruel», *Estudis romànics*, 11 (1962-1967), pp. 11-32 (p. 27, ítem 13). Quan els llibres són en català, l'inventari ho especifica.

¹⁹⁴ «E per què veges los propínquies a nostra edat, pensa lo que ha fet En Bernat Metge, gran cortesà e familiar real, en la gran *Visió e Sompni* per ell conpost ... Mira com fonch transferit lo Troyà, e Valeri, e Boeci, e Sèneca moral, Yosopho, Lívio e los *Grans fets hebreus*; e a la fi aquells *Officis* de Ciceró romà per aquell religiós e prudent hom en la ciutat de Barchelona, frare de la orde de menors, mestre Nicolau Quiris ...» (Josep Mª Morató i Thomàs (ed.). Ferran Valentí, *Traducció de les Paradoxa de Ciceró: parlament al gran e general consell* (Barcelona: Marià Galve, 1959), p. 41).

¹⁹⁵ Hillgarth, *Readers and books*, II, p. 528, doc. 333, ítems 63-65. Els llibres són de gran format, en paper.

II. ESTUDI TEXTUAL

La qualitat d'una traducció no es pot valorar sense tenir present l'obra original, però tampoc sense considerar la versió o l'estadi de la transmissió d'aquesta obra original que llegia el traductor. Les traduccions medievals en són l'exemple més clar, atesa la variació textual lligada a la transmissió manuscrita: qualsevol accident en la còpia del text de partida (un mot mal copiat en un manuscrit o una innovació d'un copista) determina un resultat o un altre en la traducció —igualment, una errata tipogràfica o de puntuació en una edició d'un text modern pot provocar una traducció desviada de la voluntat de l'autor¹—. Per això per a l'estudi filològic i per a l'edició crítica de qualsevol traducció és imprescindible la localització de la font. Com que per a les traduccions medievals l'ideal seria disposar del manuscrit que va utilitzar el traductor, però això no és possible en la immensa majoria dels casos, la tasca d'identificació de la font es concentra sovint en la recerca dels testimonis conservats (manuscrits o impresos) més propers a la traducció. Només aquesta identificació prèvia de models permetrà distingir els errors comesos pel traductor dels errors que ja eren a la font que traduïa.²

La versió francesa de Livi feta per Bersuire (l'obra original de les *Dècades* catalanes) va tenir una extensa difusió als segles XIV i XV i les múltiples còpies van anar modificant el text i introduint-hi errors. El traductor català de l'obra va rebre una d'aquestes còpies. El primer pas de l'estudi de la traducció (II.1) ha estat, doncs, determinar de quin estadi de les *Dècades* depenia la font del traductor català, destriant entre les còpies conservades les que

---

¹ Marcel Ortín dona exemples de l'efecte que té un error en una edició d'un text modern en les traduccions d'aquest text («La traducció, i el seu estudi, de bracet de la filologia», dins Soledad González Ródenas & Francisco Lafarga (eds.), *Traducció i literatura. Homenatge a Àngel Crespo* (Vic: Eumo, 1997), pp. 83-91).

² Vegeu els treballs model de María Morrás, «El texto en su laberinto: para la edición crítica de las traducciones medievales», *La corónica*, 30.2 (2002), pp. 203-247; i de Montserrat Lluch, «Editar el *Jugurta* català del segle XIV: un plantejament metodològic», *Cultura Neolatina*, 54 (2004), pp. 559-593.

més s'apropaven a la traducció. L'edició crítica es fonamenta en aquest estudi. En aquest cas, a més, l'estudi de la font també té implicacions històriques, perquè permet aclarir l'origen de la traducció, com hem vist a l'apartat anterior (I.2.3).

Un cop resolta la qüestió de la font, el segon pas de l'estudi textual (II.2) ha estat l'anàlisi de la transmissió de les *Décades* catalanes, que és reduïda. El text es conserva en un sol manuscrit, en el qual intervenen dues mans, la del copista i la d'un corrector. Aquesta última mereix una atenció especial perquè porta a terme una correcció sistemàtica i acurada del text.

1. FONT DE LA TRADUCCIÓ

1.1. *Transmissió textual de les Décades de Bersuire*

La tradició manuscrita francesa és rica, però les dades sobre la filiació dels testimonis són molt escasses. Es conserven seixanta-sis manuscrits de la traducció francesa de Bersuire, amb el text complet o amb només una dècada o dues.³ Per la llargada de l'obra, les còpies sovint ocupen més d'un volum, normalment un per a cada dècada. La traducció es va editar per primera vegada a París cap a 1486 o 1487 (Jean Duprè) i es va tornar a editar, també a París, el 1515 (Guillaume Eustache i François Regnault) i el 1530 (Galliot du Pré). Només el pròleg de Bersuire i el glossari s'han editat modernament: Arcaini (1967) basà la seva edició en el manuscrit P12 tenint en compte P1 i P15, i Tesnière (2000) edità el manuscrit O amb variants en nota de P5, P6, P7, P8 i P24.⁴

---

³ En donen la llista Charles Samaran & Jacques Monfrin, *Pierre Bersuire, prieur de Saint-Éloi de Paris (1290 ? – 1362)* (París: Imprimerie Nationale, 1962), pp. 189-192. S'hi ha d'afegir el manuscrit Nouv. acq. fr. 27401 de la Bibliothèque Nationale de France, reaparegut el 2004. Tots els manuscrits que contenen la primera dècada es recullen a l'Apèndix 1.

⁴ Enrico Arcaini, «Pierre Bersuire, primo traduttore di Tito Livio», *Convivium*, 35 (1967), pp. 732-745; Marie-Hélène Tesnière, «À propos de la traduction de Tite-Live par Pierre Bersuire. Le manuscrit Oxford,

Aquestes edicions no parteixen d'una col·lecció de tots els exemplars conservats. Manca encara un estudi complet de la relació entre els testimonis que permeti una edició crítica del text. No obstant això, els estudis de Marie-Hélène Tesnière han aclarit tres aspectes bàsics de la transmissió textual de les *Décades*. En primer lloc, els manuscrits O (1360-1370) i P21 (1358) testimonien l'estadi més antic del text. Es diferencien clarament de la resta de manuscrits per l'absència de rúbriques i de divisió del text en capítols, pels incidents copiats al marge en el cas d'O (P21 els omet), i per la presència de dialectalismes propis de l'oest de França, on Bersuire havia nascut.⁵ En segon lloc, durant el regnat de Carles V la distribució i la presentació del text canvien: el text es divideix en capítols, s'hi introdueixen rúbriques i s'il·lustra amb miniatures sobre episodis famosos de la història de Roma (una de grans dimensions al principi de cada llibre, i altres de més petites al principi d'alguns capítols en els manuscrits més luxosos).⁶ Segurament també en aquest procés es van incorporar els incidents dins el text. Aquests canvis en la distribució del text afecten el text en si, per exemple en els inicis de capítol. Excepte O i P21, tots els manuscrits conservats corresponen a aquest estadi de l'obra. En tercer lloc, Tesnière ha identificat el manuscrit P7 (datat cap a 1410) com un *remaniement* de la traducció, una nova versió que refà i corregeix el text de Bersuire recorrent a l'obra original de Livi segons una còpia millor que la que féu servir Bersuire, i també elimina incidents i n'afegeix de nous. Tesnière

---

Bibliothèque Bodléienne, Rawlinson C 447», *Romania*, 118 (2000), pp. 449-498. Les sigles són meves: indico a quin manuscrit correspon cada sigla a l'Apèndix 1. En l'edició de Tesnière del glossari, els manuscrits P5, P6, P7, P8 i P24 porten les sigles A, B, P, C i G respectivament.

⁵ Tesnière, «À propos de la traduction de Tite-Live». L'argument dels dialectalismes demana més estudi: Samaran, que no coneixia P21, detectà mots propis de l'oest de França en un altre manuscrit, P24, l'únic exemplar conservat de Carles V (*Pierre Bersuire*, p. 101, n. 2).

⁶ Marie-Hélène Tesnière, «Les *Décades* de Tite-Live traduites par Pierre Bersuire et la politique éditoriale de Charles V», dins Marc Hofmann & Caroline Zöhl (eds.), *Quand la peinture était dans les livres. Mélanges en l'honneur de François Avril* (Turnhout – Paris: Brepols – Bibliothèque Nationale de France, 2007), pp. 345-351.

atribueix aquesta nova versió a Laurent de Premierfait, traductor de Boccaccio i de Ciceró al francès.⁷

L'examen dels manuscrits francesos que he dut a terme per localitzar la font de la traducció catalana (ho veurem a l'epígraf següent, II.1.2) permet confirmar que els manuscrits O i P21 se separen de la resta de la tradició i corresponen a un estadi més antic del text, no tan sols per la distribució del text i dels incidents i per l'absència de rúbriques (com demostra Tesnière), sinó també perquè mantenen la lliçó bona on els altres manuscrits conservats introdueixen errors. Anomenaré aquesta branca F^o quan calgui fer-hi referència a partir d'ara. També he trobat el *remaniement* del manuscrit P7 en un altre testimoni: P20, del segle XV. Em referiré a aquests dos manuscrits amb la sigla F^f. D'altra banda, el manuscrit P12 porta un text bo, tot i ser un manuscrit tardà (segona meitat del segle XV), i es pot col·locar a la part alta de la tradició. Arcaini ja hi va reconèixer la fiabilitat del text.⁸ Aquest manuscrit no porta incidents, com P21, la qual cosa suggereix que copiava un antígraf antic que duia els incidents al marge. En l'epígraf següent (II.1.2.1) es poden veure exemples de lliçons que justifiquen aquestes conclusions. Finalment, el manuscrit de Carles V (P24) és molt proper a P15. Acostumen a llegir sempre igual i comparteixen les mateixes rúbriques, que són diferents a les de la resta de la tradició.⁹

---

⁷ Marie-Hélène Tesnière, «Un Remaniement du Tite-Live de Pierre Bersuire par Laurent de Premierfait (Manuscrit Paris, B.N., FR. 264-265-266)», *Romania*, 107 (1986), pp. 231-281. Tesnière basa l'atribució en el fet que, en la seva traducció del *De casibus* de Boccaccio, Premierfait va tenir en compte el *remaniement* de la traducció de Bersuire, i que el manuscrit P7 va ser copiat en part a Champlost, vil·la que pertanyia a Jean Chanteprieme, dedicatari de la traducció del *De casibus*, en els anys en què Tesnière data la decoració del manuscrit (cap a 1410). Premierfait, a més, hauria pogut tenir accés fàcilment a un exemplar llatí bo de l'obra de Livi.

⁸ Arcaini, «Pierre Bersuire», p. 734, n. 3.

⁹ Per exemple, la rúbrica del capítol 18: «Comme Lavyne la reyne tint le royaume tant comme Ascanius son filz fut enfant» P15 P24 vs «Comment Ascanius regna après la mort Enee son pere», que és la rúbrica comuna a la resta de la tradició (excepte P16, que hi porta «De Aschanius fils Eneas qui fu roy des latins»; aquest manuscrit transmet moltes lliçons singulars). O la rúbrica del capítol 6: «Cy parla de la bataille qui fut entre Romulus et Remus et de la mort du dit Remus» P15 P24 vs «Comment Romme fu fondee et edifiee et en quel

1.2. *Filiació de la traducció catalana*

A causa de la insuficiència de dades sobre la transmissió de les *Décades* de Bersuire, l'estudi de la traducció catalana ha demanat la feina prèvia d'examinar directament el major nombre possible de manuscrits francesos. La col·lació de la traducció catalana amb els manuscrits francesos ha donat molt bons resultats en el llibre I, però aquests resultats no serveixen per als altres llibres. El llibre I és peculiar: conté una gran quantitat d'errors que vinculen directament el text català amb una branca molt corrompuda de la tradició francesa, que anomeno F^a, i amb dos manuscrits d'aquesta branca en particular, G1 i P9. La font és clara en aquest cas. En canvi, els llibres II-VII s'acorden més amb les lliçons comunes de la tradició francesa, i per tant transmeten un text molt millor que s'allunya del tot de F^a.

1.2.1. El llibre I. Identificació de la branca F^a

La traducció catalana només conté els set primers llibres de l'obra. Per tant, dels seixanta-sis manuscrits de les *Décades* de Bersuire que es conserven, només se n'han de tenir en compte quaranta-sis, els que contenen la primera dècada. Per a la col·lació del llibre I, n'he pogut examinar quaranta-un.¹⁰ Aquest llibre és un dels més llargs: ocupa 37 folis en el manuscrit català. La col·lació amb els quaranta-un manuscrits s'ha centrat, doncs, en llocs seleccionats al llarg del llibre I que presentaven problemes, en les rúbriques dels capítols i en tres capítols sencers dels quaranta-vuit que té el llibre (11, 25 i 45).

---

temps, et de la mort Remus», que és la rúbrica comuna a la resta de la tradició (excepte P16 altre cop, que hi porta «Cy parle de la fondation de Romme»).

¹⁰ A la llista de manuscrits francesos que contenen la primera dècada (Apèndix 1), s'indiquen els manuscrits que s'han consultat i els que no. Samaran & Monfrin llisten dos manuscrits més amb la primera dècada (*Pierre Bersuire*, pp. 189-192), però actualment no es troben en cap institució pública i se n'ha perdut el rastre (són els números 47 i 48 de l'Apèndix). També donen la referència de dos fragments solts: el de París (BNF Nouv. acq. fr. 11198) és un foli de pergamí molt malmès del setè llibre de la tercera dècada; no he vist el fragment de Lieja i no sé quina part del text conté.

Els resultats de la col·lació del llibre I (inclou els pròlegs de Bersuire i de Livi) són els següents:

(i) He aïllat un grup de setze manuscrits francesos amb errors comuns que els separen de la resta de la tradició: G1, H, K, P5, P9, P18, T, B2, C1, C2, N1, N2, P3, P19, P23 i V2. La traducció catalana comparteix els mateixos errors (exemples 1-8).¹¹

1] «de aquest Scanius alguns volgueren dir que ell era nat abans que Troya fos destrohida de ia fembra appellada *Enira*» (cap. 3, r. 8-9)¹²

enira: G1 H K P5 P9 P18 T B2 C1 N1 P3 P19 P23 V2

erusa: O P21 / N3 N4 P1 P2 P4 P8 P11 P12 P15 P16 P22 P24

eruca: P17

erupa: P6

erula: V1

erusa: Ch1

crusa: B1 P13 P14

creusa: P7 P20 / P10

fragment omès: B3 / C2

omès per pèrdua de folis: N2 ¹³

2] «Tu, donques, Júpiter ... vulles ara ... aquesta fuyta, qui és *lega* e vil·lana, cessar e aturar.» (cap. 11, r. 39-41)

laide: G1 H K P5 P9 P18 T B2 C1 C2 N1 P3 P19 P23 V2

---

¹¹ Alguns dels exemples són variants diferents de la lliçó comuna, però no són estrictament errors (e.g. 2, 8). Les variants que no són errònies no serveixen per filiar els testimonis d'un text perquè qualsevol d'aquestes variants podria ser l'original de l'autor, encara que es documenti en un sol manuscrit. Ara bé, a l'hora de buscar els manuscrits francesos més propers al Livi català, dono a les variants la mateixa validesa que les lliçons clarament errònies perquè indiquen que la traducció és més pròxima al grup de manuscrits que porta aquestes variants que no als altres. (Tot i que davant de dues variants que fan sentit no sempre es pot saber amb seguretat quina és l'original de l'autor —si no ho aclareix la font, que en el cas de les *Décades* de Bersuire és l'obra llatina de Livi—, una de les dues variants sempre serà en el fons un «error», per molt sentit que faci.)

¹² El número de capítol i de ratlla remet a la present edició del llibre. Les barres separen les branques definides en aquest epígraf i en l'anterior (II.1.1).

¹³ El manuscrit N2 està molt malmès. Hi falten els primers quaranta-tres capítols del llibre (excepte un fragment del capítol 40) i els últims folis del llibre X de la primera dècada.

orde: O P21 / P7 P20 / B1 B3 Ch1 N3 N4 P1 P2 P4 P6 P8 P10 P11 P12 P13 P14 P15 P17
P22 P24 V1

forte: P16

omès per pèrdua de folis: N2

- 3] «Açò fo en aquell loch hon ara és *lo fier Romulus* dins la ciutat de Roma» (cap. 4, r. 39-40)

le fier Romulus: G1 H K P5 P9 P18 T B2 C1 C2 N1 P3 P19 P23 V2

le fier Romulus: O P21 / B1 B3 Ch1 N4 P1 P2 P4 P6 P8 P11 P12 P13 P15 P16 P17 P22 P24
V1

le figuier de Romulus: P7 P20

les figures Romulus: N3

la tombe Romulus: P10 P14

omès per pèrdua de folis: N2

Nota: «fier Romulus» ('figuera de Ròmul') s'ha confós en «fer Romulus» ('Ròmul ferotge') en F^a.

- 4] «E là hon ell veyia bé que ell no podia haver *conseyll, confort* et ajuda ne dretura, e per açò tot scientment ell se comportava en guisa de un horat» (cap. 45, r. 25-27)

conseil confort: G1 H K P5 P18 T B2 C1 C2 N1 N2 P3 P19 P23 V2

confort: O P21 / P7 P20 / B1 B3 Ch1 N3 N4 P1 P2 P4 P6 P8 P10 P11 P12 P13 P14 P15
P16 P17 P22 P24 V1 / P9

- 5] «Lavors Romulus e la multitud de aquells qui *ab ell* se'n fugiren, levà al cel ses armes e dix aquests mots ...» (cap. 11, r. 34-35)

de ceulx qui o lui s'en fuioient: G1 P5 P9 P18 P19; *de deulx qui avecques lui s'en fuioient*: T

de ceulx qui estoit avec lui: H K B2 C1 C2 N1 P3 P23 V2

de ceulx qui s'en fuyoiert: O P21 B1 B3 Ch1 N3 N4 P1 P2 P4 P6 P8 P10 P11 P12 P13 P14
P15 P17 P24 V1

des rommains qui s'en fuioient: P16

d'iceulx rommains qui s'en fuioient: P22

des fuians: P7 P20

omès per pèrdua de folis: N2

Nota: «ab ell» és un afegit erroni perquè Romulus no fuig, només fugen els seus homes.

- 6] «Aprés Latí, regnà *Apis*. Aprés *Apis*, regnà Capis.» (cap. 4, r. 7-8)

Apis: G1 H K P5 P9 P18 T B2 C1 C2 N1 P3 P19 P23 V2

Acis: O P21 / B1 B3 Ch1 N3 N4 P1 P2 P4 P6 P8 P11 P12 P13 P16 P17 P22 P24 V1

Athis/Atis: P10 P14 / P7 P20 (*cf. Atys lat.*)

fragment omès: B1

omès per pèrdua de folis: N2

7] «Mas la ciutat de Col·latí e tota la terra de *Gualata* fins en Roma lus és stada tolta.» (cap. 33, r. 57-58)

Galate: G1 H K P5 P18 T B2 C1 C2 P3 P19 P23 V2

Callate: P9 / N3 P22

Callace: B1 N4 P2 P4 P8 P11 P13 P24; *Tallace*: P6 ¹⁴

Collace: O P21 / P7 P20 / B3 Ch1 P1 P12 P16 P17 V1

a l'entour: P10 P14

mot omès: N1 P15

omès per pèrdua de folis: N2

8] «La qual resposta *los tres freres* manaren sobiranament ésser çelada» (cap. 45, r. 41-42)

les freres: G1 H K P5 P18 T B2 C2 N1 N2 P3 P19 P23 V2

les filz du roy: O P21 / P7 P20 / B1 B3 Ch1 N3 N4 P1 P2 P4 P6 P8 P10 P11 P12 P13 P14 P15 P16 P17 P22 P24 V1 / P9

fragment omès: C1

Un d'aquests manuscrits, P9, només comparteix els errors comuns del grup a la primera part del llibre, i s'acorda amb les lliçons comunes en la segona part: observeu com en els exemples 1-3 i 5-6, corresponents als primers capítols, P9 llegeix com la resta de manuscrits del grup; en canvi, en els exemples 4 i 7-8, corresponents als últims capítols, porta la lliçó comuna. El canvi es produeix entre els capítols 31 i 32, i es remunta possiblement a l'antígraf de P9. Una mica abans d'aquest punt, hi ha un canvi de quadern en P9 que talla el capítol 30 (ff. 13v-14r). El fet que hi hagi un canvi de quadern però que no coincideixi exactament amb el canvi de font i el fet que P9 sigui copiat per una sola mà, inclinen a creure que P9 ja copiava un model amb dues fonts.

(ii) Aquests setze manuscrits es divideixen en dues branques. Totes dues contenen errors que les separen clarament una de l'altra. La traducció catalana depèn de la primera

---

¹⁴ P6 confon sovint c/t.

branca, que anomeno F^a i que està formada pels manuscrits G1, H, K, P5, P9, P18 i T (exemples 9-12 a sota). Els manuscrits d'aquesta branca són de finals del segle XIV o dels primers anys del XV, excepte P18, que és posterior (vegeu les dates de cada un a l'Apèndix 1). Anomeno la segona branca F^b.

9] «Incident. La pomarada era un loch hon hom turmentava los crimosos. D'altra part, trop yo que açò és l'espay sens cases entorn *los sants* dins la vila per anar les gents d'armes.» (cap. 23, incident 2)

les sains: P9 (F^a)

les murs sains: H K P5 T (F^a); *les murs cains*: G1 (F^a)

les murs sans: P18 (F^a)

les murs: O / P7 P20 / B1 B3 Ch1 N3 N4 P1 P2 P4 P8 P6 P10 P13 P14 P15 P16 P17 P22 P24 V1 / B2 C1 C2 N1 P3 P19 P23 V2 (F^b)

fragment omès: P21 / P11 P12

omès per pèrdua de folis: N2 (F^b)

10] «A quella bataylla fo segona e benaventurada al poble dels latins. Mas, per tot cert, ella fo a Eneas la darrera de ses obres mortals, car ell morí aquí. E fo creegut que ell fo transportat ab los déus, e fo appellat despuix *Prodigeçes*.» (cap. 2, r. 65-68)

prodigeçes: G1 H K P5 P9 P18 T (F^a) / P15

prodiges: B2 C1 C2 N1 P3 P19 P23 V2 (F^b)

podigeçes: P24

pedigeçes: N3 P2 P17

pedigetes: B1 Ch1 N4 P1 P4 P6 P8 P10 P11 P12 P13 P14 P16 P22 V1

jovis indigetes: O P21

jupiter indigete: P7 P20

omès per pèrdua de folis: B3 / N2 (F^b)

11] «Ell ordonà que *trametria* habitants romans en les viles de Signea e de Circea a ffi de créixer l'imperi romà» (cap. 45, r. 5-6)

trametroit: G1 H K P5 P9 P18 T (F^a) / O P21 / B1 B3 Ch1 N3 N4 P1 P2 P4 P6 P8 P10 P11 P12 P13 P14 P17 P22 V1

trouveroit: B2 C1 C2 N1 N2 P3 P19 V2 (F^b)

envoieront: P7 P20 / P15 P16 P24

fragment omès: P23

12] «Los sabins tota vegada *reeberen* la torre.» (cap. 11, r. 25)

receurent: G1 H K P5 P9 P18 T (F^a) / B3 P4 P17 P22

retindrent: O P21 / B1 P10 Ch1 N3 P10 P11 P12 P13 P14 P15 P16 P24 / C1 C2 N1 P3 P19
P23 V2 (F^b)

tindrent: B2 (F^b) / P7 P20

retenirent: N4 P1 P2 P6 P8

omès per pèrdua de folis: N2 (F^b)

Nota: Els sabins ataquen la torre de Roma, la conquereixen i la mantenen ocupada. La lliçó «receurent», doncs, és un error.

(iii) Els manuscrits de la segona branca, F^b, són més tardans que els de F^a: daten d'entre mitjans i finals del segle XV. Mantenen algunes lliçons bones on F^a introdueix un error (vegeu els exemples 9 i 12 a dalt, i 25 més avall), però també porten un estadi més avançat d'alguns errors propis de F^a (vegeu l'exemple 10) i comparteixen altres errors amb algun dels manuscrits de F^a (no sempre amb el mateix manuscrit), com mostra l'exemple 19 (més avall). A més, tots els manuscrits de F^b porten afegides una sèrie de notes breus en llatí, que ja es troben en els manuscrits P5 i T (F^a). En P5 i T aquestes notes són copiades als marges, mentre que en els manuscrits de F^b s'han inserit dins el text, copiades en vermell, interrompent la narració. Les notes deriven, doncs, d'un antecedent comú.¹⁵

La traducció catalana no porta els errors de F^b ni les notes llatines. Només en tres casos en tot el llibre I conté un error (o una variant) registrat en un manuscrit de F^b, no pas de F^a (exemples 13-15). El segon cas (14) no és prou significatiu perquè l'error és una *lectio faciliior* que poden cometre independentment mans diferents: el traductor català es podria haver confós encara que el seu antígraf hagués portat la lliçó bona. El tercer (15) és una

---

¹⁵ Aquestes notes en llatí són fragments extrets de l'obra original de Titus Livi, breus títols que indiquen el tema d'un passatge o el terme llatí de vocabulari específic del text, i reemissions a passatges concrets dels *Factorum et dictorum memorabilium* de Valeri Màxim en els quals s'explica la mateixa història o es parla del mateix personatge.

variant que el traductor també podria haver escrit igualment per evitar la construcció de participi present de la frase.

13] «Presca e ocupada la ciutat de Guàbia axí com dit és, lo rey Tarquí féu pau ab los equins e renovellà ligances e treves ab los toscans. E depuix se convertí als *vegetes* de la ciutat, dels quals fo lo temple de Jovis» (cap. 44, r. 4-6)

negoces: O P21 / P7 P20 / B1 B3 Ch1 N3 N4 P1 P2 P4 P6 P8 P10 P11 P12 P13 P14 P15 P16 P17 P22 P23 P24 V1 / G1 H K P5 P9 P18 T (F^a) / B2 C1 N1 N2 P3 P19 V2 (F^b)

vegetes: C2 (F^b)

14] «—Fas-me tu misatger real del poble romà querita, mos *vassalls* e mos companys?» (cap. 20, r. 62-63)

vassiaux ('recipients'): G1 H K P5 P9 P18 T (F^a) / P21 / P6 V1 (cf. *uasa* lat.)

vassaux ('vassalls'): P23 V2 (F^b)

15] «E hom los donà per companyó un jove fill de la germana del rey, qui havia nom Junius Brutus, qui a la veritat era *hun jove qui sobremuntava tots los altres en engeny e en subtilitat*» (cap. 45, r. 19-21)

un jouwencel qui sourmontoit tous les aultres en engin et en subtilite: N1 (F^b)

un jouwencel sourmontant tous autres en engin et en subtilite: G1 H K P5 P18 T (F^a) / B2 C1 C2 N2 P3 P19 P21 V2 (F^b)

un jouwencel sur tous autres soubtif et engigneux: P6 P12 P16

un jouwencel tous autres (var. *tout autre*) *en engin et en subtilite*: O P21 / B1 B3 Ch1 N3 N4 P1 P2 P4 P8 P10 P11 P13 P14 P15 P17 P24 V1 / P9

un jouwencel passant tous autres en engin et en subtilite: P22

tout autre en engin et en subtilite: P7 P20

Nota: Aquest exemple també vincula la traducció catalana amb els manuscrits de F^a i F^b (apartat i): són els únics que porten el verb *sourmonter*. Altres manuscrits de la tradició han afegit un verb («passant» P22) o una preposició («sur» P6 P16 P12) per completar la frase, que ja estava bé.

(iv) L'antígraf de la traducció catalana pertanyia, doncs, a la branca F^a. A més dels llocs compulsats, tot el text del llibre I s'adiu amb el d'aquesta branca, tant pel que fa als errors com a la distribució dels capítols. En tot el llibre I, només hi ha dos errors de la traducció catalana que no coincideixen amb els manuscrits identificats com a F^a, sinó amb

testimonis d'altres branques de la tradició francesa (casos 16-17). A aquests errors, cal sumar-hi un breu afegit que es documenta, en substància però no amb termes idèntics, en un altre manuscrit, P24 (cas 18):

16] «ell li havia donada en matrimoni una filla ... que era appellada Lavina. Lo qual matrimoni és stat ferma fe e speranza als troyans de ésser venguts en çerts lochs per habitar, e que lur longua error e lur variabeltat devia ésser ferma.» (cap. 2, r. 40-43)

vagableté: P21 / B1 Ch1 N3 N4 P1 P2 P4 P6 P8 P11 P12 P13 P17 P15 P16 P22 P24 V1;

vagabilité: O (cf. *Ea res utique Troianis spem adfirmat tandem stabili certaue sede finiendi erroris lat.*)

Peró: *variabilité*: P10; *variableté*: P14

Altres variants errònies: *valableté*: G1 H K P5 P9 P18 T / P19; *vaillablesce*: B2 P3 V2; *vaillable*:

C1 P23; *vaillance*: C2; *vaillantise*: N1

omès: P7 P20; omès per pèrdua de folis: N2 / B3

17] «E axí aquest per veritat no n'hi ajustà sinó VI [centúries], a les quals ell no donà propis noms, abans volgué que fossen nomenats dels III primers que Romulus ordonà, e axí com Prisque Tarquí havia volgut *de seres*.» (cap. 36, r. 44-46)

des siennes G1; *des seues* H K P5 / P21

Però: *deserez* P6

Altres variants errònies: *desseverer* P18; *desore* P9; *deseries*: V2 ; *deferer*: V1

18] «los jóvens romans corregeren a aquella part e arraparen les vèrgens qui eren vengudes aquí *per los jochs*» (cap. 9, r. 31-32)

les vierges qui estoient venues: G1 H K P5 P9 P18 / P21 / P6 V1

les vierges qui estoient venues pour veoir les gieux: P24

les vierges: P23 V2

Nota: L'afegit «pour veoir les gieux» en P24 pot ser una repetició. El passatge complet, segons la resta de manuscrits francesos, és: «La ou ilz virent que les jeux commencierent et ilz virent que les forains furent ententis *pour les jeux regarder*, oy un signe qui estoit entre eulz ordonné, la jouventé rommaine s'en courut celle part et ravirent les vierges qui estoient venues, et les plus belles ilz porterent aux peres et aux plus souffissans.»

Aquests són els únics errors de la traducció catalana que es documenten en manuscrits que no pertanyen a la branca F^a ni s'hi relacionen (cas dels errors que L

comparteix amb F^b, exemples 13-14). Les escasses discrepàncies en relació amb F^a en un text tan llarg i tan carregat d'errors asseguren plenament la dependència de la traducció respecte a la branca F^a i indiquen que el seu antígraf havia incorporat aquests pocs errors i lliçons discrepants per contaminació.

(v) Un cop identificada la branca de la qual depenia el manuscrit font de la traducció catalana, l'estudi es pot centrar en els set manuscrits que la formen i en els errors que permeten relacionar la traducció catalana amb uns d'aquests manuscrits i no amb uns altres. En els exemples 19-23, l'error de la traducció catalana coincideix sempre amb G1, H i P9, i en algun cas també amb K i P18.¹⁶

19] «Eneas, per semblant *fortuna*¹⁷ gitat de sa terra, mas les fades destinades manants aquell e ordonants a major començament de altes coses, se'n vench primerament ab grans navilis e ab grans gens en Macedònia.» (cap. 2, r. 16-18)

par semblable fortune: G1 H P9 / B2 P3 P19 P23 V2

par semblable fortunite: K P5 P18 T

par semblable infortunité: P21 / B1 P1 P6 P8 P12 P15 V1

Nota: En aquests cas, un error de F^a (*fortunite*) ha donat lloc a un nou error en alguns manuscrits de la branca (*fortune*).

20] «[*els prínceps antics romans*] conquistaren antigament les terres e edificaren *imperis romans e realmes*» (pròleg Bersuire, r. 9-10)

empires rommaines: H; *empires et rommainnes*: G1; *cités, villes et chasteaux et empires romaines*: P9

empires et royaumes: K P5 P18 T / O P21 / B2 C1 C2 P3 P19 P23 V2 / B1 B3 Ch1 N4 P1 P2 P4 P6 P8 P10 P11 P12 P13 P14 P15 P16 P17 P22 P24 V1

roiaumes: P7 P20

les pays et les royaumes et empires: N3

fragment omès: N1 N2

¹⁶ A partir d'aquí, compulso les variants dels manuscrits de F^a amb una selecció de la resta de manuscrits francesos. El manuscrit més important és P21, de la branca F^o (el primer estadi de les *Décades*, veg. I.1.1), que porta poquíssims errors i dona en la majoria dels casos la lliçó bona. També val per als exemples 14, 17 i 18.

¹⁷ La lliçó «fortuna» és una esmena del corrector a l'error del copista, que escriu «per semblant forma» (veg. la nota 5 a l'edició del capítol 2).

Nota: En aquest cas, la traducció catalana incorpora tant l'error (*romans*) com la lliçó bona (*realmes*), cosa que no passa en cap dels manuscrits francesos.

21] «E tota vegada serà açò cosa de molt gran trebayll, per ço que covendrà repetir e descriure les coses qui són fetes de DCC anys a ençà. Les quals són *trobades* de poch començament, car a present la granesa de aquelles lurs és treballosa.» (pròleg Titus Livi, r. 13-15)

sont trouvees de petis commencemens: P9

sont trouvees de petis commencemens et tant creues: G1 H K P18 / B2 P3 P19 P23 V2

sont trouvees de petis commencemens et tant terrenes: P5 T

sont tant creues de petis commencemens: P21 / B1 P1 P6 P8 P12 P15 V1

Nota: Aquest exemple demostra que la traducció catalana porta el mateix error que els manuscrits de F^a i F^b («trouvees» en lloc de «creues»). En aquests manuscrits, s'ha restituit la lliçó bona al final de la frase (P5 i T amb un nou error). La coincidència exacta del text català amb P9 per l'omissió de «et tant creues» pot ser casual o no; tenint en compte els casos de l'apartat (x), segurament no ho és.

22] «[*el rei Llatí a Eneas*] li tench sa mà dreta en fe sdevenidora e en signe de amistat, e féu ab ell ligue e pau.» (cap. 2, r. 37-38)

en future et en foy et en signe d'amistié: G1; *en future et en foy en signe d'amistié*: K P9 P18

en fourme et en foy et en signe d'amistié: H

en figure et en foy et en signe d'amistié: P5 T

en signe et en foy de future amistié: P21 / B1 P6 P12 V1

23] «Lavors ha hedifficada Eneas una ciutat que ell appellà Lavina en honor de sa muller Lavina, per la amor de sa muller.» (cap. 2, r. 43-45)

en l'onneur de sa femme Lavine pour l'amour de sa femme: G1 H K P9 P18 / C1 P3 P19

en l'onneur et pour l'amour de Lavine sa femme: P5 T

en l'onneur de sa femme Lavine: B2 P23

pour l'amour de sa femme: P21 / C2 / P15 B1 P1 P8 P12 P22 V1

Nota: «en l'onneur» és una repetició fruit de la confusió entre «amour» i «onneur». Els manuscrits de F^a porten la lliçó bona i l'error.

G1, H i P9 són els manuscrits amb els quals la traducció catalana comparteix més errors.

En poques ocasions la traducció catalana porta un error que coincideix amb K, P18, P5 o T

i no amb G1, H i/o P9.¹⁸ M'aturo un moment en aquests quatre manuscrits menys pròxims al text català (apartats vi, vii, viii).

(vi) Els dos manuscrits de F^a més allunyats de la traducció catalana són P5 i T. Aquests dos manuscrits, estretament relacionats, són els que contenen menys errors de la branca, i per tant textualment són els millors. Amb freqüència mantenen la lliçó bona quan altres manuscrits incorporen errors.¹⁹ També contenen alguns errors que els separen dels altres cinc; els exemples 21-22 (a dalt) en són la mostra.

En tots els llocs i els capítols examinats, P5 i T coincideixen exactament.²⁰ Això i la presència de més errors en T indiquen que aquest és còpia de P5.²¹ A més, tots dos porten les mateixes notes en llatí copiades als marges per la mateixa mà del copista.²² No hi ha rastre d'aquestes notes en cap dels altres cinc manuscrits de F^a ni en la traducció catalana.

---

¹⁸ Segurament hauríem d'afegir en aquest grup el manuscrit conservat a Melbourne (National Gallery of Victoria, Felton 3). No ha estat possible consultar-lo, però en les imatges reproduïdes en el CD *Illuminated manuscripts from the National Gallery of Victoria* editat per la National Gallery (Melbourne, 2005) s'hi poden llegir fragments del text que contenen errors documentats en els manuscrits de F^a, i concretament en G1, H i P9. Són aquests: «empire et roumaines» (cf. exemple 20) i «des choses qui sont faites des vii cens ans, lesquelles sont trouuees de petis commencemens et tant creues» (cf. exemple 21).

¹⁹ Per exemple: «rompre la necessité de sa destinee et de son fat» P5 T, vs «... son fait» G1 H K P18, «rompre la necessitat de sa destinada e de son fet» (cap. 35, r. 73-74).

²⁰ Porten els mateixos errors que els vinculen entre ells i alhora els separen de la resta de manuscrits de F^a. Fins i tot s'hi troben llacunes que no es poden haver produït independentment: «des diex ne furent pas absens du commencement des rommains, et aussi pour certain vertu si ne leur faudra mie. Pour ce trop bien ferés se vous voulés que vous et nous soions conjoins ensemble par sanc et par lignie.» F (cap. 9, r. 12-15 de l'edició, parla Ròmul a través dels seus ambaixadors a les ciutats veïnes), vs «des dieux ne furent pas absens du commencement des rommains, et aussi pour certain vertu si ne leur faudra mie, se vous voulez que vous et nous...» P5 T; «Et la bataille rommaine, enflambee pour le hardement que ilz veoient en Romulus, leur roy, rusa et chaça et espanði les sabins.» F (cap. 12, r. 19-20) vs «Et la bataille emflambee pour le harde rommaine emblambee pour le hardement que il veoient ...» P5 T (on s'ha repetit una ratlla). Utilitzo la sigla F per indicar la lliçó comuna de la tradició francesa.

²¹ T conté errors que no es troben en P5 ni en els altres manuscrits de F^a. Per exemple, *joye* T en lloc de *voye* (cap. 1, r. 14); *prendre* T en lloc de *perdre* (cap. 1, r. 28); *deux* T en lloc de *ceux* (cap. 11, r. 34). En tots aquests casos, la lliçó de P5 és la comuna a la resta de la tradició. No he trobat errors de P5 que no siguin també a T.

²² Vegeu nota 15.

Només en dos casos la traducció catalana s'apropa més a l'error de P5 i T que a la lliçó dels altres manuscrits. Ara bé, cap dels dos errors és exclusiu d'aquests dos manuscrits. En el primer (24), també G1 i H el porten, tot i que la grafia de P5 i T explica millor l'error. En el segon (25), l'error es troba també en P18.

24] «Los fidenates ... ajustats ab si los coratges d'aquells de Vege per la covinença que los albans entrassen los romans, farien de lur vila e sí's són armats notòriament e apperta contra los romans.» (cap. 24, r. 12-15)

entrassent: P5 T; *entraissent*: G1 H

en traissant: K P9 P18 / P3 P19 / P21 / P6 P8 P15 V1

Nota: Vegeu la frase sencera segons la lliçó comuna: «Les fidenattes ... ajoins a soy les couraiges de ceulx de Vege par la convenance que les albains, en trayssant les rommains, feroient de leur ville, se sont appertement et noctoirement encontre les rommains armez et esmeuz.»

25] «Donchs aquella flama celestial te deu ara despertar, considerant que nós havem regne qui fo *peletras*» (cap. 35, r. 42-43)

nous avons regne qui fu peletras: P5 P18 T

nous avons regne qui fu peletins: H

nous avons regne qui fu pelerins: G1 K P9 / P6 / B1 B3 N3 N4 P1 P2 P4 P8 P11 P13 P17 P22

nous avons regne qui fusmes pelerins: O / B2 C1 C2 P3 P19 P23 / P12 P14 P15 P24

nous avons regne qui sommes pelerins: P21

nous qui estions pelerins avons regne: P16

nous qui fusmes pelerins et estranges avons regne: P7 P20

nous qui avons regne estions estrenges et non pas de Romme: N1

omès per pèrdua de folis: N2

Nota: «peletras» és una mala lectura de «pelerins». Afavoreix aquesta confusió l'error en el verb, que ha de ser plural i no singular (el subjecte és «nous»).

(vii) La traducció catalana no comparteix errors amb P18 de manera única, llevat d'algun error gens significatiu (com ara l'addició d'una conjunció *et* supèrflua, al cap. 10 r. 38). En un cas, però, un error de P18 permet reconstruir la lliçó de l'antígraf de la traducció catalana:

26] «Júpiter lo molt gran e lo molt bo mana resestir als enemichs e retornar a la bataylla.» (cap. 12, r. 6-7)

reconvrer la bataille: P18

recommencier la bataille: G1 H K P5 P9 T / P16

commancer de rechief la bataille: P6

recommencer de rechief la bataille: P21 / B1 B3 N3 N4 P1 P2 P4 P8 P11 P12 P13 P15 P17 P24

recommencent de rechief la bataille: O

resister la bataille et recommencer: B2 C2 P3 P19 P23

que on recommence la bataille: N1

que vous recommenciez la bataille: P7 P20

fragment omès: P10 P14

omès per pèrdua de folis: N2

El manuscrit P18 és el més tardà de la branca: data del tercer quart del segle XV, mentre que la resta es va copiar entre finals del XIV i principis del XV.

(viii) Els errors de la traducció catalana coincideixen amb K quan aquest manuscrit ja coincideix amb G1, H i P9 (exemples 21-23 a dalt). En tot el llibre I, únicament una variant coincideix només amb K:

27] «sos enemichs li hisqueren al davant e's combateren molt ferament ab ell e li reverseguaren ses gents, axí de peu com de cavayll, axí certes que ells los *recularen* forçadament combatent fins al loch on los altres eren enboscats.» (cap. 13, r. 34-36)

reculerent: K

r(e)userent: G1 P18 P5 / P21 / P6

reverserent: P9

rebouterent: H

Els errors de la traducció catalana que coincideixen amb P5/T, P18 o K, però no amb G1, H o P9, són escassos (apartats vi, vii, viii). Que es documentin en aquests

manuscrits, però, prova que aquests errors existien en el text francès de F^a, i podem suposar per tant que el manuscrit font de la traducció catalana també els portava.

(ix) Tornem ara als tres manuscrits que comparteixen més errors entre ells i amb la traducció catalana: G1, H i P9. D'aquests tres, s'ha d'apartar H. Aquest manuscrit és proper a G1; vegeu com en tots els exemples anteriors lleixen igual. Però H comet molts més errors (errors que no es troben en cap més manuscrit) i innova molt (s'hi troben lliçons úniques i intents poc reeixits de corregir errors).²³ Aquests errors i innovacions fan d'H un manuscrit particular i el separen de la resta de manuscrits i de la traducció catalana.

Pocs errors documentats exclusivament en H es troben també en la traducció catalana (exemples 28-30). De tota manera, en la majoria dels casos l'error és fàcil de cometre.

28] «La qual ordonança té encara en roguacions e en electió de *royz* e de officis, és a saber, que lo suffragi de la electió que lo poble feya als jorns de comice era incert e sens virtut fins a tant que los pares la pronunciaven.» (cap. 16, r. 30-34)

loys: G1 K P5 P9 P18 T / P21 / P6

royz: H

29] «primerament hom appellava les centories de les gents a cavayll. E si ells no podien acordar, hom appelava les LXXX centories de la primera classa de gent de peu. E si aquells no podien acordar ... hom demanava aquells de la segona classa, e axí per orde *següent*» (cap. 36, r. 58-61)

ensement ('de la mateixa manera'): G1 K P5 P18 T / P6 / P21 / P9

ensuivant: H

---

²³ Alguns exemples: «passéz le fleuve du Tibre *en venants*» H en lloc de «passés le fleuve du Tybre *en nouants*» F; «retourner en la caverne» H (que és una repetició) en lloc de «entrer en la caverne» F; o «Hercules descendi sa destre» H en lloc de «Hercules estendi sa dextre», tots al capítol 7 (r. 6-7, 18 i 38 respectivament); «Si *coururent* les cenenses pour piller le champ des rommains» H en lloc de «Si *entrevent* les conenses pour pillier le champ des rommains» F (cap. 10, r. 13); «tant fu lors *riche* et tant advint a tart la fortune de ceste honneur» H en lloc de «tant fu lors *rere* et tant avint a tart la fortune de cestui honneur» F (cap. 10 r. 32); «de ce issy une obscure *femme*» H en lloc de «de ce issit une obscure *fame*» (cap. 15, r. 32). Vegeu també l'exemple 22 més amunt.

30] «gran multitud *d'escriptures* qui les dites coses han scrit dabans de mi» (pròleg Titus Livi, r. 10)

d'escripteurs: G1 K P5 P9 P18 / P6 / P21

d'escriptures: H

(x) Així doncs, G1 i P9 són els manuscrits més propers a la traducció catalana. Entre tots dos documenten la majoria dels errors i de les lliçons de la traducció. A més, presenten certes particularitats que la traducció catalana també ha heretat.

El text de P9 és ple d'errors. Als que comparteix amb G1 i H, s'hi sumen molts errors únics. Alguns d'aquests errors únics han entrat a la traducció catalana. Per exemple (vegeu també 9 i 21 més amunt):

31] «Si aquest Titus Livius fo en temps de les bataylles *de Tul·li* ultra de Juli e de Pompey, qui faeren molt de mal» (rúbrica cap. 1)

Tuille: P9, *Tulles*: H

civiles: G1 K P5 T / P21

tiuiles: P18

32] «ha lo rey Tul·lil moguda guerra als *albins*» (cap. 27, r. 3)

albins: P9

sabins: F

33] «E semblà-li [*a Tanquil*] que lo loch del món hon persones stranyes podien més ésser honrades e avançades era Roma ... e pròpiament és loch pertanyent a hom fort e prous e *excerçitat*. *E recitava*-li [*a Lucumò*] en quina manera Tassius en temps passat, stranger, per sa virtut havia regnat en Roma» (cap. 31, r. 23-27)

homme fort et preux et exercitant. Et li mettoit avant...: G1 H K P5 P18

homme fort et preux. Et recitoit et li mettoit avant...: P9

home fort et preus et virtueus. Et li metoyt avant...: P21

Nota: La traducció catalana recull l'error de F^a («*excerçant*» en lloc de «*virtueus*») i l'error de P9 («*recitoit*»).

34] «sos enemichs li hisqueren al davant e s combateren molt ferament ab ell e li *reverseguaren* ses gents, axí de peu com de cavayll» (cap. 13, r. 34-35)

reverserent: P9

r(e)userent G1 P18 P5 / P21

reculerent: K

raserent: H

Nota: Cf. ex. 27

A més dels errors comuns, P9 i la traducció catalana comparteixen una particularitat dins la branca F^a. Els manuscrits de F^a i de F^b es caracteritzen per portar les rúbriques dels capítols més llargues que les de la resta de la tradició. Aquestes rúbriques resumeixen el contingut dels capítols amb més detall. P9 és l'únic manuscrit que no porta aquestes rúbriques llargues pròpies de F^a i F^b, sinó les rúbriques comunes. La traducció catalana també porta les rúbriques comunes, com P9, i fins i tot la mateixa rúbrica equivocada al primer capítol i un mateix error a la rúbrica del capítol 16:

35] «Si aquest Titus Livius fo en lo temps de les bataylles de Tul·li ultra de Juli e Pompey, qui faeren molt de mal, de les quals guerres no parla gens de les antigues» (rúbrica cap. 1)

«Cist Tytus Livius fu au temps des batailles Tuille contre Juille et Pompee qui firent moult de mauux, desquelles guerres il ne parle pas mes des anciennes» P9, vs «De la magnificence de Romme» F.

Nota: En tots els manuscrits francesos consultats, excepte P9, el fragment «Cist Tytus Livius ... des anciennes» és un incident col·locat al final del pròleg de Livi. P9 i el manuscrit font de la traducció catalana havien de tenir un antecedent comú que havia confós aquest incident amb la rúbrica del primer capítol. Per a l'error «bataylles de Tul·li», veg. exemple 31.

36] «En quina manera *Minus* fon elegit rey de Roma après la mort de Romulus» (rúbrica cap. 16)

«Comment *Minus* fu esleus a roy de Rome après la mort Romulus» P9, vs «Comment *Nume* fu esleu a roy de Romme après la mort Romulus, et du premier interregne» F^a (cf. *Numa* lat.)

Convé recordar que en P9 només una part del llibre I pertany a la branca F^a (apartat i). La proximitat entre P9 i la traducció catalana només es dóna, doncs, en la primera part del llibre I, fins al capítol 31. A més, P9 introdueix encara molts més errors únics que el text

català no conté. Tot això assenyala que la traducció catalana era molt propera a un antecedent perdut de P9. Vegeu làmina 4.

(xi) A diferència de P9, G1 no conté gaires errors més que els que han passat a la traducció catalana. Per això el text de G1 s'ajusta molt més a la traducció, si bé porta les rúbriques pròpies de F^a (i el text català no). Vegeu làmina 3.

La traducció catalana acostuma a portar els errors de G1, tant si G1 els comparteix amb H i P9 (com hem vist a l'apartat v), com si els comparteix amb altres manuscrits de F^a. L'exemple 24 (més amunt) ho il·lustra; també el següent:

37] «quant Èrcules se despertà, ell no sabé a quina part ell anàs çerquar sos bous, cor ell vehia los passos que li mostraven que los bous eren exits de fora, mas no pas *entre ells mateixes*.» (cap. 7, r. 11-13)

entr'eulx: G1 H K

entrés ens: P5 P9 P18 / P21

La traducció catalana i G1 també comparteixen variants que no es troben en cap dels altres manuscrits de F^a (exemples 38-40):

38] «En quina manera lo cap de l'infant *Servilius* gità flama de foch cremant» (rúbrica cap. 34)

Servilius: G1

Servius: H K P5 P9 P18 / P21

Nota: La variant de G1 i de la traducció catalana és errònia (cf. *Servius* lat.). Aquest nom es va repetint als capítols 34-40 i 48.

39] «covendrà repetir e descriure les coses qui són fetes de DCC anys *a ençà*.» (pròleg Titus Livi, r. 13-14)

ans ença: G1

ans: H K P5 P9 P18 / P21

40] «Ab haytant los romans, fahent alegria e festa, prengueren lo dit *Orasce* e agren alegria de tant major com ells eren stats pus pres de perill e de dubte.» (cap. 22, r. 23-25)

Oraces: G1 / P21

Curate: H, K, P5, P9, P18, T

Nota: En aquest cas, la lliçó de G1 és la lliçó bona (cf. *Romani ouantes ac gratulantes Horatium accipiunt* lat.); la lliçó de la resta de manuscrits francesos és un error (Curiaci és un altre personatge).

Recapitulem. Dels quaranta-un manuscrits consultats, G1 és el més proper a la traducció catalana. També hi és proper P9 pels errors que només conté aquest manuscrit i que es troben en el text català i per les rúbriques, però només fins al capítol 31. Per tant, el manuscrit font de la traducció catalana era extremadament proper a G1, i portava a més errors comuns a un antecedent de P9. Tot i l'extrema proximitat de la traducció catalana i G1, aquest no és el manuscrit que tenia el traductor: el text català conté errors comuns a P9 i a altres manuscrits de F^a que G1 no té, i G1 pertany a F^a en tots els llibres, però la traducció catalana no.

Un cop establerta la font de la traducció catalana, queden encara algunes particularitats del text català per comentar i que ens aproparan encara més a com era aquesta font. En primer lloc, algunes lliçons de la traducció catalana indiquen clarament que el manuscrit francès que es va traduir havia estat corregit (apartat xii). En segon lloc, hi ha indicis per creure que aquest manuscrit estava anotat al marge (apartat xiii).

(xii) El llibre I de la traducció catalana conté una particularitat en relació amb F^a: porta la lliçó comuna a tota la tradició en llocs en què els manuscrits de F^a porten un error. Acabem de veure un cas en què G1 i el text català portaven la lliçó bona on els altres

manuscrits de F^a transmetien un error (exemple 40). En la traducció catalana, n'hi ha més (exemples 41-43):²⁴

41] «un jorn que llà on ella anava lavar les entràmenes dels sacrificis, ella se adormí sots un aybre, e Mars devallà, qui la emprenyà en durment. La qual cosa ella fengué per pahor de mort —o en veritat ella cuidà axí ésser, axí com diu Ovidi in libro De fastis—, la qual cosa axí *fundada* pot ésser que ella fo en dormint il·lusa o oppremuda del diable Incubus.» (cap. 4, r. 25-29)

«... laquelle chose ainsi fondee ...» F vs «... laquelle chose ainsi *fraudee* ...» F^a

42] «les armes dels jóvens començaren a brondir e los glavis resplandents a *lubin*» (cap. 21, r. 20-21)

«... et les gleves luyans a resplendir» P21 vs «... et les gleves resplendissans» F^a

Nota: F^a ha perdut la lliçó «luyans». La font de la traducció catalana la va reincorporar, però en la posició equivocada, perquè manté «resplandents» com a adjectiu, igual que F^a.

43] «ell vehia que aquestes coses no's podien fer en coratges acostumats en guerres e enferehits per cavalleria» (cap. 17, r. 5-6)

«... en courages acoustumés a guerres et afferoncés par chevalerie» P21 vs «... en couraiges acoustumés a guerres et *effrontés* par chevalerie» F^a

Vegeu també l'exemple 20 (més amunt), on la traducció catalana transmet l'error i la lliçó bona allora (com en l'exemple 42). Aquests exemples indiquen que el manuscrit font de la traducció catalana (o un precedent) va ser corregit mínimament amb un manuscrit que duia les lliçons comunes. Algú va introduir aquestes lliçons utilitzant una còpia millor del text.²⁵

(xiii) La traducció catalana conté una altra particularitat, que fa pensar que el manuscrit francès que tenia el traductor estava anotat. En quatre llocs del primer llibre, la

²⁴ Utilitzo P21, de la branca F^o, per comparar l'error amb la lliçó bona, comuna a la tradició francesa. L'exemple 41 és part d'un incident, i per tant no és present en P21 (que no en copia cap): la lliçó «fondee» és la que porten tots els manuscrits francesos consultats excepte els de F^a.

²⁵ Aquests errors no es poden esmenar *ope ingenii*. El traductor català els havia de llegir forçosament en el seu manuscrit francès.

traducció no coincideix amb el text francès de Bersuire, sinó amb el comentari llatí de Nicolau Trevet a l'*Ab urbe condita*. Tres dels quatre casos són afegits que precisen el significat del text. Per exemple:²⁶

45] *Décades* cat. «E per veritat los temps heren tals que més havia hom mester de Tul·li que de Numa, *id est de guerra que de pau*» (cap. 29, r. 9-10)

Décades Bersuire. «Et pour verité les temps estoient tieux que on avoit greigneur mestier de Tuille que de Nume»

Trevet. «credebat tunc tempora esse nunc aptiora Tullio quam Nume, *id est bello quam paci*» (f. 20r)²⁷

L'altre cas és la substitució d'una lliçó de Bersuire per la de Trevet:

46] *Décades* cat. «E Munitor féu col·lació ab si mateix del temps del *part* e del gitament dels infants» (cap. 5, r. 37)

Décades Bersuire. «Si a fait collation Munitor du temps de la trouvaille et de l'exposition des enfans»

Trevet. «Tum quia gemellos esse audivit quales enixa est filia sua, tum comparando etatem orum cum tempore *partus*, tum quia pretendebant indolem nobilem» (f. 5r).

Aquestes lliçons procedents del comentari de Trevet són ocasionals i no impliquen de cap manera la col·lació sistemàtica del text amb el comentari. No és probable que el traductor català, que tradueix del francès i no del llatí, es dediqui a recórrer al comentari per afegir quatre precisions. Sembla, més aviat, que aquestes lliçons ja devien ser en l'antígraf francès que traduïa, potser en forma de glosses al marge, i que el traductor simplement les va

²⁶ Els altres casos són al capítol 46, r. 4, i al capítol 47, r. 36-37 (vegeu les notes corresponents a l'edició).

²⁷ Utilitzo el manuscrit de la Bibliothèque Nationale de France, Lat. 5745.

incorporar a la traducció.²⁸ Aquest origen explica també que només es trobin en el primer llibre: els altres llibres tenen una font diferent (II.1.2.2).

La traducció catalana conté encara tres glosses més incorporades al text que tampoc es troben en les *Décades* de Bersuire, i que segurament tenen el mateix origen que les anteriors, o sigui, glosses marginals en un manuscrit francès. La informació d'aquestes glosses, però, no procedeix del comentari del Trevet. Totes són geogràfiques:

47] *Décades* cat. «de aquell loch gitaren ells certs pobles qui allí habitaven entre la dita mar e les Alpes de Lombardia» (cap. 2, r. 11-12)

Décades Bersuire. «d'ileuc chacierent ilz certains peuples qui illuecques habitoient entre la dicte mer et les Alpes»

48] *Décades* cat. «en aquell temps los trusques, que ara són appellats alamanys, solament fossen aquells als quals hom demanava la veritat dels signes e de les maravelles públiques» (cap. 45, r. 12-14)

Décades Bersuire. «a cellui temps les estruques seulement feussent ceulx auxquels l'en demandoit la verité des signes et des merveilles publiques»

49] *Décades* cat. «lo rey ... ordonà de trametre al temple de Appol·line, en la ylla de Delfos, que ara a nom Negrepons» (cap. 45, r. 15-16)

Décades Bersuire. «le roy ... a ordonné de tramettre ou temple Appollin, en Delphos»

En el manuscrit català, just al punt on hi ha les dues últimes glosses (48-49), hi ha escrit al marge «nota» per la mateixa mà del copista, que trasllada a la còpia tot el que troba al seu antígraf (II.2.1). És clar que aquestes glosses s'havien identificat com a tals. És probable, així, que l'antígraf francès que traduïa el traductor (o un antecedent) hagués estat anotat amb glosses al marge, i que la informació que contenien aquestes glosses provingués en part del comentari de Trevet i en part d'altres fonts.

---

²⁸ Aquesta qüestió s'explica amb detall a Montserrat Ferrer, «Les traduccions francesa i catalana de Titus Livi i el comentari llatí de Nicolau Trevet», dins *Actas del V Congreso Internacional de Latín Medieval Hispánico (7-10 septiembre 2009)*, en premsa.

1.2.2. Els llibres II-VII

Els llibres II a VII de la traducció catalana no coincideixen amb el text de la branca F^a com ho fa el llibre I. No contenen els errors comuns a tots els manuscrits de la branca, ni els errors propis de G1 o P9 (els més propers al text català en el llibre I) o de qualsevol dels altres manuscrits de F^a. En canvi, s'acorden més a les lliçons comunes de la tradició manuscrita francesa. Això significa que la font francesa per als llibres II-VII no és la mateixa que la del llibre I.

Per demostrar-ho he editat a l'Apèndix 3 un fragment representatiu de cada un dels sis llibres de la traducció catalana amb el text francès d'un bon manuscrit al costat (P6) i les variants de F^a en apartat. Aquests fragments il·lustren com la traducció catalana segueix en general les lliçons comunes i no les de F^a, i com en els casos —poc freqüents— en què no segueix la lliçó comuna i incorpora un error, aquest no coincideix amb F^a.

Com que el text és molt llarg (els llibres II-VII ocupen dos-cents folis) i hi ha tants manuscrits francesos conservats, no he repetit el sistema utilitzat en el llibre I per col·lacionar el text francès amb la traducció catalana. He seleccionat alguns manuscrits francesos pertanyents a branques diferents de la tradició (II.1.1). Aquests manuscrits són P21, de la branca F^o, la més bona i més propera al text original de Bersuire; P6, que porta un text bo i pertanyia al duc de Berry; els manuscrits de la branca F^a; V2, de la branca F^b; i N3, N4 i V1, del conjunt de manuscrits que no pertanyen a cap de les branques establertes. Convé recordar que P21 és un manuscrit incomplet: de la primera dècada només s'han conservat els tres primers llibres i vint-i-tres capítols del quart llibre, l'últim interromput.²⁹

---

²⁹ No he escollit cap manuscrit del *remaniement* anònim testimoniat en dos manuscrits del segle XV (P7 i P20) perquè el text català s'adequa a la versió de Bersuire.

Els exemples reunits a continuació complementen els fragments editats a l'Apèndix. Són una tria de lliçons aïllades extretes de diversos punts del text que també exemplifiquen la divergència entre la traducció catalana i la branca F^a en els llibres II-VII:

- 1] «tan sobtosa e ten novella admiració sobreprès lo dit *cònsol* Tarquí Col·latí» (II f. 45r)
consule: P21 P6 V1 N3 N4; *Luce*: F^a V2
- 2] «E mentre se n'anaven [els pares], indignaven-se dients la hun a l'altre e complanyent-se axí com escomunicats e *lebrsos* los havien gitats de la vila e dels jochs e de les festes e de les companyies de Déu e de hòmens.» (II f. 66r)
contaminez: P21 P6 V1 N3 N4; *baniç*: F^a V2 (Cf. *consceleratos contaminatosque* lat.)
- 3] «Car los eques repregueren lurs armes e los veyans axí mateix. E meteren-se a robar en los camps dels romans. De les quals bataylles crexent la ànsia, *Ceso* Fabius e Spurius Furius foren fets còsols.» (II f. 69v)
Ceso: P21 P6 V1 N3 N4; *cest*: F^a V2
- 4] «Car contra *la opinió* de tots los enemichs vençuts ...» (III f. 84v)
toute opinion: P21 P6 V1 N3 N4; *toute esperance*: F^a V2
- 5] «Mas là hon ell viu que los enemichs no's guardaven d'ell, ell isqué fora de les tendes per les portes romanes e correch-los dessus molt *viguorosament* e féu-los fugir.» (III f. 85v)
vigoreusement: P21 P6 V1 N3 N4; *vistement*: F^a; *vigement*: V2
- 6] «Apius, com viu que lo poble era axí mogut, manà *appellar* Ictilius e que hom lo prengué e l'amenàs per força.» (III f. 110r)
apeller: P21 P6 V1 N3 N4; a prendre: F^a V2
- 7] «dur sanch e lur linatge serie mesclat ab los *vil·lans*» (IV f. 125v)
villains: P6 V1 P9 N3 N4; *rommains*: F^a V2
- 8] «E començà a blastomar e a tornar la colpa de la fretura sobre aquells que ell havia trameses per percaçar forment, mas tot açò valgué ben poch, car com per aquelles maneres desesperades *inrepcions* ell mugués e despertàs pus la fam que no la relevava.» (IV f. 133r)
inrepcions: P21 P6 P9 N4; *interpretations*: F^a V1 N3 P5; om. V2

9] «E lavors Timpanius e Cipians fon jaquit anar a son alberch ab molt gran lahor, no solament de virtut e de proesa, mas encara de moderació e de prudència.» (IV f. 148v)

prudence: P21 P6 V1 N3 N4; *science*: F^a V2

10] «de tant com lo nombre dels cavallers crexia, de tant convenia fer majors talles e trahuts per lo sou, la qual talla de peccúnia paguaren mal *lur* grat aquells qui romanien en la ciutat. E ja fos que ells *servissen* a la cosa pública guardant la vila, açò no contrastant eren forçats de contribuir al sou dels cavallers qui anaven defora...» (V f. 166r)

maugré leur ceulx: P6 P9 N4; *maugré eulx ceulx*: V1 N3 F^a V2

servissent: P6 N4; *feussent*: V1 N3 F^a V2

11] «E labores fahia gran vent. Lo foch cremà e obrí la via per entrar als anamichs. E no solament féu açò, hoc encara més lo foch anà fins al mig de les *tendes* ab gran vapor e gran fum e son e brogit e cruxits grans que fahia la matèria verda com cremave» (VI f. 194r)

tentes: P6 V1 N3 N4 P5 V2; *enemis*: F^a

L'error de F^a és una repetició: el mot *enemis* apareix a la frase anterior.

12] «E foren creats Titus Quincius Cucuratus, Quincius Servilius Fidenas la *sinquena* veguada ...» (VI f. 195r)

cinqua: V1 P5; *quinte*: P6 N3 N4; *quarte*: F^a V2

Nota: L transmet un error, que he esmenat: «Quincius Servilius Fidenas Fiderias», on «Fiderias» és una repetició de «Fidenas».

13] «volien destruir e *dissipar* los sedicians no justament» (VII f. 235v)

dissiper: P6 V1 N3 N4 P5; *suppediter*: F^a

L'error de F^a pot no ser exclusiu d'aquesta branca, sinó ser un error més estès en la tradició (vegeu els exemples 8 i 10). L'absència d'error en la traducció catalana indica que aquesta s'ha separat de F^a. Els exemples anteriors (i l'aparat de variants dels fragments editats a l'Apèndix) mostren que no només la traducció catalana se separa de F^a: P5 ho fa a partir del llibre VI (exemples 11-13), i P9 almenys en part dels llibres IV i V (exemples 7-10). En el cas de P9, però, en els llibres IV i V alterna lliçons de F^a amb lliçons comunes. Aquest

manuscrit ja se separava de F^a a la segona meitat del llibre I (II.1.2.1 i).³⁰ L'alternança de dues fonts suggereix que l'antígraf de P9 va ser copiat de dos (o més) manuscrits, potser per peces o per llibres simultàniament per copistes diferents (P9 és copiat per una sola mà).³¹

El text català dels llibres II-VII es comporta en general com en els exemples anteriors: porta la lliçó comuna, i aquesta acostuma a ser una lliçó bona. La traducció catalana conté pocs errors que derivin de la font francesa en aquests llibres. La poca quantitat d'errors indica que la font de la traducció era bastant bona.

És clar que aquesta font no pertanyia a la branca F^o, el primer estadi de les *Décades* i el menys corromput, sinó a la versió més divulgada, gestada durant el regnat de Carles V (II.1.1): per la distribució dels capítols i la presència de rúbriques (F^o no en porta), per la col·locació dels incidents a l'interior del text i per errors com el següent:

14] «no semblara al poble que lur *poder* fos stat doblat» (II, f. 43r)
paeur: P21; *pouvoir*: P6 V1 F^a V2 (Cf. *duplicatus terror uideretur* lat.)³²

Els errors, escadussers, de la traducció catalana que procedeixen de la font francesa (15-25) no permeten establir una font clara per als llibres II-VII perquè no es troben sempre en manuscrits del mateix grup:

15] «Los nobles jóvens eren liguats *en lo palau* per reebre martiri» (II f. 45v)
au pals: P21; *au palis*: P6; *aux paliz*: N3; *aux palz*: N4; *aux pas*: V1; *aux paux*: F^a (*aux paces*: P5);
par les poingz: V2

³⁰ Fixem-nos que en P9 el llibre IV es comporta d'una manera molt semblant a com ho fa el llibre I: en els primers capítols, P9 no segueix F^a (veg. exemples 7-8); en canvi, en els últims segueix F^a (veg. exemple 9 i el capítol editat a l'Apèndix). En el llibre I, P9 seguia F^a només fins al capítol 31 o 32.

³¹ Només he pogut examinar fins al llibre V; els llibres VI i VII són copiats en un segon volum que no ha estat possible consultar.

³² No he pogut consultar N3 i N4 en aquest cas.

Nota: Les lliçons de P21, F^a i també V1 són variants gràfiques. La lliçó de P6, que significa ‘tanca’ o ‘estaca per a una tanca’, ajuda a entendre l’error que el traductor català devia trobar (o suposar) en el seu antígraf, *palais*.

16] «E en aquest any fon actor de la ley Agrària lo tribun *Cassius Pontificius*» (II f. 70r)

tocius: P21; *cassius*: P6; *cacius*: N4; *tacius*: V1; *cecius*: F^aV2; *clicius*: N3

Nota: És un error de les branques altes de la tradició o de la font llatina de Bersuire (cf. *Ti. Pontificius* lat., i.e. Tiberius).

17] «aquestes conteses tengueren aquestes coses en sospens fins a les comiçes, és a saber, fins a la electió del consol qui fahia *abrenjar* e a substituhir en loch de l’altre» (III f. 94r)

subroger: P21 V1 N3 N4 F^a V2; *abbregier*: P6

18] «dos tribuns del poble regnaven perdurables per poder de *lurs termes* e de lur lengua» (III f. 94r)

lurs crimes: P21 P6 N3 N4 F^a V2; *leur terme*: V1

Nota: En N4 és escrit «c’mes»: la c es pot confondre fàcilment per t. D’aquesta forma deriva l’error.

19] «aquells qui eren presents vengueren *alt al setge* e cadira de *Apius Claudius*» (III f. 107v)

il vindrent au siege: P21 V1 N3 N4; *il vindrent au cry siege*: P6; *il vint au siege*: F^a V2

Nota: F^a porta la lliçó comuna, però amb l’error en el nombre del verb *venir*. L’error del text català no coincideix amb P6, però aquest és l’únic manuscrit que conté un error en aquest punt i que permet suposar que l’error català deriva de la font francesa. «alt» podia ser un intent de traduir una lliçó de la font que no s’entenia.

20] «ell parlà a ells en aytal manera...» (III f. 121r)

par tel sentence: P21 P6 F^a V2; *par telle maniere et sentence*: V1 N3 N4

Nota: Aquesta lliçó no és un error estrictament.

21] «E axí en aquelles comices fon reparat de novell prefet sobre les vitualles L *Municius*, o per ventura havia ell axí e per aytal condició stat creat sobre incert ... Car, jatsie que ell fos en lo libre linteau,³³ fa mençió del nom *Monicius* en aquell magistrat en la hun e en l’altre, e *Municius* fa aquella mateixa administració en la cosa que *Ninus* [*sic*] fahia *primerament*.» (IV 133v)

priveement: P21 V1 N3 N4 F^a V2; *premierement*: P6

22] «en qualque part que ell *volgué*, ell se féu fer via e plaça per armes e per força» (IV, f. 147r)

vont: P21 V1; *alaiant*: F^a V2; *voult*: P6 N3 N4

³³ Cf. *in linteis libris* lat. (‘en els llibres de lli’).

Nota: La variant de F^a correspon a la lliçó comuna. Tot i la coincidència amb P6, la confusió *vont* per *voult* és fàcil de cometre: la podria haver comès el traductor encara que el seu antigraf hagués portat la lliçó bona.

23] «Mas com aquí ell trobàs totes coses guastades e desertes, *bojt* axí mateix de les sues com havia dels enemichs...» (IV f. 147v, veg. ed. Apèndix r. 41)

ordes: P21 V1 N3 N4 F^a V2; *boides*: P6

Nota: La forma *boides* és estranya en francès, però explica l'error de la traducció catalana.

24] «ell se n'anà dret a Roma per lo pus dret camí que ell poch *trobar*» (IV f. 147v, veg. ed. Apèndix r. 44)

tenir: P21 P6 N4 F^a; *trouwer*: V1 N3 V2

25] «car ultra la liguança dels letins, falsa e no fiable, los privernates pillaren e guastaren per diverses corragudes *Ecía*, *Cecia* e Norla» (VII, f. 245r)³⁴

Ecie Cecie: P6; *Ecien Secie*: V1; *Eole Secie*: P5; *Secie*: F^a; *Cecie*: V2

Nota: Cf. *Norbam atque Setiam* lat. Setia i Norba són colònies romanes. La lliçó «Ecie» és una repetició. Per tant, F^a i V2 mantenen la lliçó bona.

La majoria dels errors (16, 17, 21, 22, 23, 25) es troben en P6, que és un bon manuscrit, o s'hi apropen (15, 19). D'aquests errors comuns a P6, dos es troben també en N3 o N4 (16, 22). Altres errors coincideixen amb V1, exclusivament (18) o junt amb N3 o N4 (20, 24).

Al costat d'aquests errors, n'hi ha d'altres que poden tenir igualment origen en la font francesa, però que no he documentat en els manuscrits consultats. La proximitat entre la llengua francesa i la catalana impedeix discernir si aquests errors són d'origen francès o males lectures del traductor català. Per exemple:

26] «Incident ... ell havia nom Publicola per rahó de son *exill* que ell soferí per ço com era stat favorable al poble» (III f. 93v)

«il avoyt nom Publicole pour cause de son *ayeuil* pour ce quar il fut favorable au peuple» F

Nota: És possible confondre *ayeuil* per *exil* en francès. «que ell soferí» sembla afegit pel traductor per tal que el text tingui més sentit. El fragment no apareix en el text llatí perquè és un incident.

³⁴ No he pogut consultar N3 i N4 en aquest cas.

La distribució dels capítols tampoc permet establir clarament la font de la traducció. Alguns manuscrits francesos separen certs capítols en un punt diferent a la resta. En aquests punts, la traducció catalana no coincideix sempre amb els mateixos manuscrits. Els capítols 1 i 2 del llibre VII (f. 218v) són també dos capítols en P6, N3, V1 i F^a, però un de sol en els altres testimonis (P5, N4). En el llibre IV, els capítols 7 i 8 de la traducció catalana (f. 133r) coincideixen amb P6, P9, N3 i N4, però són un sol capítol en V1, V2 i els manuscrits de F^a.³⁵ En el llibre IV, només el manuscrit P6 comença el capítol 12 exactament al mateix punt on comença en la traducció catalana (ff. 136v-137r); la resta de manuscrits consultats el comencen una mica abans. En canvi, el capítol 8 del llibre II (f. 50r) comença al mateix punt on comença en els manuscrits de F^a (és una excepció, l'única coincidència significativa amb F^a que he trobat).

La font de la traducció dels llibres II-VII havia de desenvolupar alguns dels noms llatins de persona que només apareixen amb inicial en la majoria de manuscrits francesos (els de F^o inclosos). El manuscrit V1 també ho fa, però la font de la traducció catalana no podia tenir el mateix origen per a aquests noms que V1 perquè el nom desenvolupat no sempre coincideix. Per exemple, «Lucius Cornelius Crassus» (IV f. 137v) correspon a «L. Cornelius Crassus» en tots els manuscrits consultats del text francès, excepte en V1, que és «Lelius Cornelius Crassus».

La independència dels llibres II-VII respecte a la branca F^a implica un canvi d'antígraf. La font d'aquests llibres no pot ser de cap manera un manuscrit de F^a corregit amb una altra còpia millor. Si hagués estat així, haurien quedat rastres d'errors de F^a en els llibres II-VII, i no n'hi ha.³⁶

---

³⁵ Convé recordar que en el llibre IV P9 també se separa de F^a.

³⁶ A part de la coincidència en la distribució del capítol 8 del llibre II explicada més amunt, només he trobat un parell de casos en què la lliçó catalana coincideixi amb manuscrits de F^a i no amb la lliçó comuna, però cap

El canvi d'antígraf es va poder produir en dos moments diferents: o el traductor català va treballar amb dos manuscrits francesos —un per al llibre I i un altre per a la resta—, o traduïa un sol manuscrit francès que ja contenia les dues fonts. És poc probable, en principi, que el traductor català disposés de dos manuscrits francesos. L'infant Joan va trigar a aconseguir un exemplar del llibre: el demanava des de 1380 i segurament no el va rebre fins al 1383 (I.2.3). La traducció es devia fer no gaire més tard: el manuscrit data de finals del segle XIV o com a molt dels primers anys del XV (II.2.1). En aquestes circumstàncies, no sembla versemblant que el traductor hagués aconseguit dos manuscrits del Livi francès, almenys en el mateix moment, però no es pot descartar.

L'ús de dos antígrafs diferents en la traducció catalana, un per al llibre I i un altre per als llibres II-VII, també hauria estat possible si el traductor no fos el mateix i la traducció s'hagués fet en dos moments diferents. Ara bé, l'estil de la traducció no avala aquesta possibilitat: presenta les mateixes característiques tant en el primer llibre com en els altres sis. En l'epígraf II.3 s'exposen aquestes característiques amb mostres dels diversos llibres. Per exemple, la traducció és molt literal al llarg de tot el text fins al punt de calcar estructures sintàctiques i lèxic del francès (com el gerundi amb *en* o el mot *interroy*, que manté aquesta forma en tota la traducció), els pronoms del text francès tendeixen a ser substituïts en el text català pels noms corresponents, en tots els llibres hi ha breus afegits retòrics que amplien frases lliurement, o certes paraules que acostumen a ser traduïdes de la mateixa manera (e.g. *quant* temporal és traduït sovint per *com* amb el mateix valor, *milieu* per

---

d'aquests casos és significatiu. El primer: «Fetes aquestes *coses*, los cònsols dessús dits començaren lur magistrat» (IV f. 146v, veg. ed. Apèndix r. 4), «choses» F^a (excepte G1) vs «besoignes» F. Aquest cas no és conjuntiu perquè el traductor podria haver traduït *besoignes* per *coses* (ho fa, per exemple, al cap. 8 del llibre II; vegeu l'edició a l'Apèndix, r. 8). El segon: «legions de enemichs ... vendrien contra la ciutat *de Roma*» (III f. 84v), «la cité de Rome» G1, N3, N4 i V1 vs «la cité» F. En aquest cas, tampoc no és significatiu que G1 porti la mateixa lliçó que el text català, perquè N3 i N4 també la porten; a més, també podria ser un afegit del traductor que hi coincideix per casualitat (és fàcil de fer).

mig loch, jadis per en temps passat, besogne per faena, fors per exceptat).³⁷ Les regularitats que presenten les *Dècades* catalanes donen suport a una única autoria per a tota la traducció.

Així doncs, l'opció més versemblant és que el traductor català va fer servir un únic manuscrit francès per a la traducció i que aquest (o un precedent) havia estat copiat a partir de dos antígrafs diferents. S'hi havia començat copiant un manuscrit de la branca F^a molt pròxim a G1 i P9, i es va continuar copiant un altre manuscrit que portava un text molt millor. No sorprèn si tenim en compte que dos manuscrits més de la branca F^a (P5 i P9) també canvien d'antígraf, tots en punts diferents. Aquests canvis d'antígraf en manuscrits que comencen copiant exemplars de F^a poden tenir a veure amb la baixa qualitat del text d'aquesta branca.

La doble font de l'antígraf francès de la traducció catalana permet donar una explicació a la presència en el llibre I català d'algunes lliçons bones on els manuscrits de F^a porten un error comú (II.1.2.1 xii). Aquestes lliçons bones eren correccions fetes sobre el text. És fàcil pensar que, si a partir del llibre II es començà a copiar un manuscrit millor, s'aprofités aquest mateix manuscrit per esmenar alguns errors del llibre I.

1.2.3. El glossari

El glossari no depèn tampoc de la branca F^a, tot i que és copiat a l'inici del manuscrit, abans del pròleg de Bersuire i del llibre I. S'adiu amb les lliçons comunes, com passa en els llibres II-VII (casos 1-5), i transmet poquíssims errors. El glossari de P9 tampoc segueix F^a.³⁸

1] «hom solia encerquar la volentat dels déus per los *cants* dels oçells o per los *volaments*» (entrada «Àugur», r. 8-9)

³⁷ En un text tan llarg com aquest és habitual trobar una mateixa paraula traduïda amb solucions diferents segons el context, fins i tot en un mateix capítol. Per tant, això no indica que el traductor no sigui el mateix.

³⁸ En els exemples 1-17 d'aquest epígraf, obtinc les lliçons de P12 de l'edició del glossari d'Arcaini, «Pierre Bersuire», i les d'O de l'edició de Tesnière, «À propos de la traduction de Tite-Live par Pierre Bersuire».

chans ... volemens: O P21 P6 V1 P12 N3 N4

chans ... vols: P9

champs ... mouvemens: F^a

2] «Cor *lavors* ella era deffallint dels romans als enemichs» (entrada «Deffallir», r. 118)

lors: O P21 P6 V1 P9 P12 N3 N4

leur: F^a

3] «Rostres era un loch de Roma en lo qual hom havie mes antiguament los bechs de les gualees que hom havie *guanyades* en mar en senyal de perpetual victòria.» (entrada «Rostres», r. 279-280)

gaaigné: O P21 P6 V1 P9 P12 N3 N4

baillié: F^a

4] «Sapiats car los romans *cambiaven* cascun any tots lurs magistrats e officials púbblchs» (entrada «Comiçe», r. 58)

changierent: O P21 P6 ; *changoient*: P9 N3 ; *changient*: P12

tenoient: F^a

mot omès: V1 N4

5] «Donar senat no era altra cosa que donar jorn *de haver* audiència en senat» (entrada «Donar senat», r. 143)

doner jour d'avoit audience: O P21 P6 V1 P12 N3

donner a aucun audience: P9

donner jour, donner audience: F^a

sense definició, l'entrada remet a «Senat»: N4

En la tradició francesa, el glossari és una peça autònoma, que es pot extreure fàcilment del conjunt i és prou breu perquè la contaminació entre els manuscrits sigui elevada. Conté alguns errors molt estesos en la tradició francesa. La traducció catalana no sempre es comporta de la mateixa manera davant d'aquests errors: en uns casos manté la lliçó bona, que és la menys divulgada (6-7), la qual cosa és significativa de la bona qualitat de la font, i en els altres casos porta l'error, com la major part de manuscrits francesos (9-12).

6] «Faces eren certs senyals, ganfanons o banderes que lo cònsol e l'emperador solien fer portar denant ells en senyal de reyal o *emperial* juridictió.» (entrada «Faces», r. 178-179)

de imperial jurisdiction: O P21 P9

d'infernal jurisdiction: F^a, *d'infernual jurisdiction*: V1; *dinferimal* N4; *d'un fernual*: P6, *d'un feumal*: N3, *d'un fermail jurisdiction*: P12

7] «Pondo era una manera *de pes de nombre*, axí mateix era talent.» (entrada «Pondo», r. 273)

de poys ou de nombre: O P21 P9 ; *poisse de nombre*: P12 N3

de poisse de noms: F^a; *de nombz*: P6

de noms: V1 N4

8] «Quinquerenynes, trierenes, heren certes maneres de naus a III ordes de rems o *de sinch*» (entrada «Quinquereynes», r. 276-277)

certaines manieres de nez a troys ou a sinc rens d'avirons: O P21; ... *a V ou a III ...* P9

certaines manieres de nefz a troys ou quatre rens d'avirons: P12

certaines manieres et especes de nefz a troys gouvernaulx ou rens d'avirons: V1 N4

certaine maniere de nefz a troys ou en fait rens d'avirons: F^a

certaine maniere de nefz a troys ou en rens d'avirons: P6 N3 (hi falta la paraula per saber si hi deia *sinc* o *fait*; per la preposició sembla que duia el mateix error que F^a)

9] «Deffallir als romans o dels romans no era altra cosa sinó que quant una ciutat qui era primerament lur o de lur obediència o liguança la reneguava e's tornava vers lurs enemichs. Cor lavors ella era deffallint *dels romans als enemichs*, e axí *tost* al contrari.» (entrada «Deffallir», r. 116-118)

des romains ... tout: O P21 V1 P9 N4

des rommains aux ennemis ... tout: N3

des rommains aus ennemis ... tost: P6 P12 F^a

10] «Car en les cases no tornaven gens, mes tots jorns als camps, ivern e stiu, per ço que ells no s'amolissen o *s'affamassen*.» (entrada «Stives», r. 151-152)

effeminassent: O P9 P5; *effemiassent*: P21 (manca una titlla de nasal)

affamaissent/ affamassent: F^a (excepte P5), *affmassent*: P6, *affinassent*: P12 N3

assignassent: V1 N4

11] L'entrada «Senat consul» és repetida en el manuscrit català i en P6, V1, N3, N4 i F^a. No la repeteixen O, P21, P12 i P9.

12] L'entrada «Statives» està mal col·locada: és copiada després de «Trànsfuges» en el manuscrit català i en P6, V1, N3, N4, F^a i també en P21; però és copiada correctament entre «Senateurs» i «Transfuges» en O i P9. L'entrada és omesa en P12.

A part d'aquests errors (9-12), que de fet són la lliçó comuna, els altres errors d'origen francès que conté el glossari català (13-14) són menys comuns (especialment 13) i cap és present en F^a. P6 i N3 porten els mateixos errors. Són aquests:

13] «Cavaller e cavalcador han aquesta differència entre los romans e per la manera del *pillar* en aquest llibre...» (entrada «Cavaller, cavalcador», r. 49-50)

pillier: P6 / N3 P22

parler: la resta de manuscrits consultats³⁹

14] «Sapiats que tots los officis públichs eren appellats magistrats en general, axí com eren enterroy, dictador, cònsol, pretor, censor, tribú, *osteur* e edil.» (entrada «Magistrats», 232-233)

esteur: P6 V1 P9 N3

questeur: O P21 P12 N4 F^a

Per últim, en el glossari català hi ha tres variants poc comunes, que es documenten en P9 i en P7 (de la branca F^f, el *remaniement* anònim que Tesnière atribuï a Laurent de Premierfait (II.1.1). En P9, el glossari és copiat fora de lloc, al final del volum. Recordem que aquest manuscrit alterna fonts diferents (II.1.2.1-2). El glossari de P9 no correspon amb el de F^a: porta la mateixa versió del glossari que P7 (per tant, que F^f). La traducció catalana no hi comparteix més que aquestes variants (15-17); el text català no encaixa amb el de F^f, el qual incorpora moltes variants en relació amb el glossari comú.⁴⁰

³⁹ En aquest cas he consultat els quaranta-un manuscrits llistats a l'Apèndix 1.

⁴⁰ He consultat les lliçons de P7 en l'aparat de variants de l'edició de Tesnière, «À propos de la traduction de Tite-Live par Pierre Bersuire», pp. 485-498.

15] «Açò no és als sinó que ells pensasen *de si mateixes apparellar e a ells reparar e a ells arrear* quant a açò qui tocava les persones» (entrada «Curar», r. 105-107)

d'euls repaystre et d'euls arroyer: O P21 P6 V1 P12 N4

d'eux arroyer: F^a

d'eulz repaistre et appareiller: P7 P9

16] «hom cridava per la vila que qui volria *ésser elegit* a la cavalleria romana donàs son nom e son linatge per scrib» (entrada «Delectió», r. 124-125)

estre escrips: O P21 P6 V1 P12 N3 F^a; *escript* N4

estre escript et esleu: P7 P9

17] «E açò no és altra cosa sinó lurs cavallers leugers com eren leugerament armats e qui ... ells podien córrer e saltar, investir e fogir més que los altres, *com cas s'i sdevenia*» (entrada «Armadura», r. 40-42)

quant le cas se donnoit: O P21 P6 V1 P12 N3 N4 F^a

se le cas advenoit: P7 P9

En l'exemple 15, la traducció catalana recull tant la lliçó comuna (i.e. *a ells reparar e a ells arrear*) com la variant de P9 i P7 (i.e. *apparellar*), la qual cosa indica que aquesta lliçó va entrar al text per contaminació. De la mateixa manera devien entrar les altres dues, i aquestes van substituir la lliçó comuna.⁴¹

Recapitem. El glossari de la traducció catalana incorpora poquíssims errors d'origen francès, la majoria són errors comuns a bona part de la tradició (9-10) i els altres es troben en P6 i N3 (13-14), dos manuscrits que ja compartien errors amb el text català en els llibres II-VII. També incorpora tres variants registrades en P9 i P7 (branca F^a), que van entrar al text per contaminació en algun moment de la transmissió. Amb aquestes dades, es pot concloure que l'antígraf francès de la traducció catalana duia el glossari corresponent a

---

⁴¹ Tesnière atribueix el *remaniement* del manuscrit P7 a Laurent de Premierfait (vegeu nota 6), data aquest manuscrit vers 1410 per la decoració i considera, per tant, que Premierfait va fer el *remaniement* a principis del segle XV («Un Remaniement du Tite-Live de Pierre Bersuire par Laurent de Premierfait», pp. 273-281). El manuscrit P9 és també de principis del XV. El fet que P9 incorpori la mateixa versió del glossari que P7, i sobretot el fet que aquestes tres lliçons (casos 15-17) es trobin ja en la traducció catalana, fa pensar que o bé el *remaniement* és més antic del que creu Tesnière, o bé els manuscrits P7 i P9 van recollir aquestes lliçons de la tradició anterior.

la segona font, la mateixa que la dels llibres II-VII, i que segurament el glossari hi havia arribat més manipulat que la resta de l'obra. Per aquest motiu fa sentit que en el manuscrit de la traducció catalana el glossari sigui desplaçat al principi, no entre el pròleg i el llibre I, que és on el porten els manuscrits francesos.⁴² Podeu llegir el glossari a l'Apèndix 3.

1.2.4. La filiació textual i les dades documentals

De l'anàlisi textual de la traducció catalana de les *Décades* en comparació amb els manuscrits de la versió francesa de Bersuire, se'n desprèn informació sobre l'origen de la traducció que dóna suport a les dades de la documentació conservada (les cartes de Joan d'Aragó). El llibre I vincula clarament la traducció catalana a una branca concreta de la tradició francesa de les *Décades*, una mala branca plena a vessar d'errors (F^a). Dins d'aquesta branca, el text català és molt proper al manuscrit G1 (II.1.2.1). L'extrema coincidència del llibre I català amb G1 suposa un antecedent comú molt pròxim. Aquest manuscrit era un dels tresors de la biblioteca del duc Joan de Berry. Els llibres II-VII, en canvi, s'aparten de la branca F^a, s'acorden en general amb les lliçons comunes i transmeten un text molt millor (II.1.2.2). Malgrat que els pocs errors del text català en aquests sis llibres es documenten en manuscrits diferents, és rellevant la coincidència de bona part d'aquests errors amb P6, l'altre manuscrit conservat del duc de Berry.

En crítica textual, el que dóna validesa a la filiació entre testimonis són els errors. Així doncs, com que el llibre I està ple d'errors comuns a F^a, la vinculació de la traducció catalana amb aquesta branca i amb G1 en particular és clara, encara que els altres llibres no

---

⁴² El pròleg de Bersuire acaba: «au commencement du livre après le prologue je feray un chapistre ou tout par ordre de le a·b·c·d je desclareray les significas des mos desus diz, a fin que, leus celui chapitre, chascuns puissent savoir en lisant tout le livre quelz significas ont les mos qu'il trouvera» (P21, f. 159r). Només en P15 i P24, dos manuscrits francesos estretament relacionats (II.1.1), el glossari és copiat al principi. En aquests manuscrits, però, el final del pròleg està modificat perquè correspongui amb la col·locació del glossari, cosa que no passa en la traducció catalana.

s'hi puguin relacionar perquè porten en general les lliçons comunes. Sabem que l'infant Joan d'Aragó havia escrit al duc de Berry dues vegades el 1383 demanant-li un exemplar del Livi de Bersuire, després d'haver intentat sense èxit de rebre'l de Carles V (I.2.3). La gran proximitat entre la traducció catalana i el manuscrit G1, encara que només sigui en el llibre I, permet suposar que el duc de Berry va satisfer la petició de l'infant Joan i que el Livi francès va arribar cap a 1383, i dóna validesa a la hipòtesi que aquest exemplar procedent de Berry va ser la font de la traducció catalana. Com que hi ha errors en els llibres II-VII que es troben en P6, és inevitable suggerir, a més a més, la possibilitat que la segona font de la traducció també estigués connectada amb la cort de Berry. Faria sentit que dues fonts que conflueixen en un mateix exemplar es poguessin relacionar amb un mateix ambient, més estretament o menys.⁴³

2. TRANSMISSIÓ CATALANA

Un cop resolta la filiació de la traducció catalana en relació amb el text francès i definida fins on és possible la font de la traducció, passem a analitzar la transmissió catalana, començant per la descripció de l'únic manuscrit conservat.

---

⁴³ Segons l'inventari dels seus llibres, el duc de Berry tenia tres exemplars més del Livi francès: dos s'han perdut i l'altre és el ms. 757 de Chantilly, que actualment només conserva la tercera dècada. D'altra banda, segons el catàleg de la biblioteca de La Haia (Anne S. Korteweg, *Guide to the French-Language Medieval Manuscripts in the Koninklijke Bibliotheek [National Library of the Netherlands], The Hague on microfiche* (Amsterdam: Moran Micropublications, 2006), pp. 12-13), el manuscrit K (de la branca F^a) va ser copiat a París cap a l'última dècada del segle XIV i il·luminat per un deixeble del mestre Luçon, un dels il·luminadors al servei del duc de Berry. No sembla, però, que el duc fos el destinatari d'aquest manuscrit perquè porta l'emblema de Bertrando de Rossi, comte de San Secundo (prop de Parma) des de 1396 i conseller de Joan Galeazzo Visconti. Segons el catàleg, el comte en podria haver estat el primer destinatari.

2.1. *El manuscrit L. Descripció*

Designo amb la sigla L el manuscrit Harley 4893 de la British Library, l'únic testimoni conservat de la traducció catalana de les *Dècades*. Conté els set primers llibres complets. És un manuscrit luxós, que data de finals del segle XIV. No hi ha colofó ni cap altre element que indiqui amb certesa on i per qui es va copiar. El 1753 va passar a formar part del patrimoni del British Museum junt amb la resta de manuscrits de la rica col·lecció de Robert i Edward Harley, comtes d'Oxford, que el 1741 (any de la mort d'Edward Harley) comptava amb més de vuit mil volums. El manuscrit ha estat descrit pel catàleg del fons Harley de la British Library, que el considerà escrit «in the old French»,⁴⁴ per Wittlin en el seu estudi sobre la traducció catalana,⁴⁵ i més recentment per la base de dades de manuscrits Biteca.⁴⁶

El manuscrit conté actualment 248 folis, dos dels quals són folis de guarda col·locats al principi. Els folis destinats al text estan organitzats en divuit quaderns regulars: el primer és de 12 folis (6 bifolis) i els altres disset són de 14 folis cadascun, amb reclams en tots els quaderns. Els bifolis exterior i central de cada quadern són de pergamí; la resta, de paper. Tant el pergamí com el paper són de qualitat (el pergamí, per exemple, és fi i força net de pèl). El manuscrit és de gran format: actualment els folis de paper mesuren de mitjana 370 x 270 mm.; els de pergamí són en general una mica més curts (365 x 270 mm.). Aquestes dimensions no són les originals: els folis han estat guillotïnats pels tres costats en alguna de les restauracions modernes a què ha estat sotmès el manuscrit. Bona part de les

---

⁴⁴ *A Catalogue of the Harleian Manuscripts in the British Museum* (Londres: The British Museum, 1808-1812), III, p. 217. Al volum I s'explica l'origen de la col·lecció Harley.

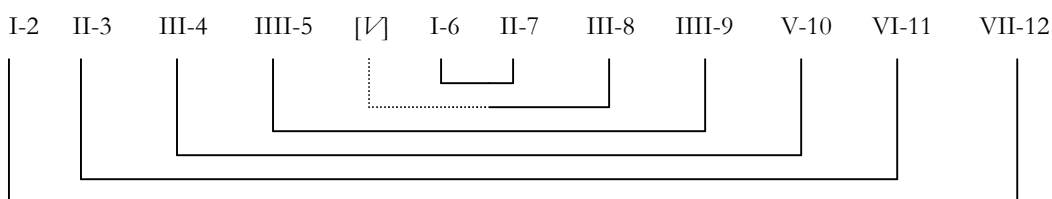
⁴⁵ Curt J. Wittlin, «La traducció catalana anònima de les *Històries romanes* I-VII de Titus Livi», *Estudis Romànics*, 13 (1963-1968), pp. 277-315 (pp. 286-287). En la breu descripció que fa del manuscrit, Wittlin diu que al lloc hi consta el títol «Livii Prima Decadis libri 7 Hispan». Aquest títol no correspon al que hi consta ara, que és «Livy in Catalan». Segurament Wittlin va veure l'enquadernació anterior a l'actual, abans que el manuscrit es restaurés i s'enquadernés de nou el 1966.

⁴⁶ Enllaç: <http://sunsite.berkeley.edu/Philobiblon/BITECA/1624.html> (desembre del 2009).

correccions més llargues afegides al marge han quedat lleument escapçades, però es poden reconstruir fàcilment. En origen, doncs, el manuscrit devia ser uns mil·límetres més gran.

El manuscrit porta dues foliacions. La foliació moderna, en xifres aràbigues i en llapis, comença al segon foli de guarda i numera fins a l'últim foli escrit (f. 245) sense interrupció en els folis que s'han perdut.⁴⁷ Una nota de la mateixa mà al foli que portaria el número 246 (en blanc i sense foliar) indica que aquesta foliació es va fer el 1885.⁴⁸ La foliació original, feta pel copista en xifres romanes i tinta vermella, comença al primer foli del primer quadern (inici del glossari) i segueix fins al foli on comença el pròleg de Bersuire (f. 6 de la foliació moderna), on torna a començar pel número I. Només hi ha un error en la foliació: el que hauria de ser el foli XXIX (f. 33 de la foliació moderna) porta el número XIX. Al manuscrit, hi falten quatre folis: un al primer quadern (seria el foli V abans que comenci de nou la numeració), un altre al segon quadern (f. XIII) i els dos últims del darrer quadern (ff. CCXLV i CCXLVI):

Primer quadern:

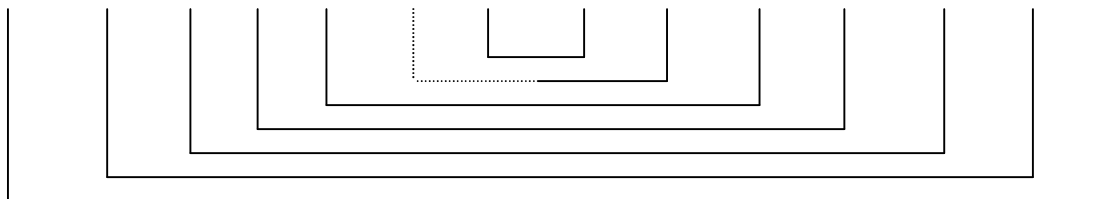

⁴⁷ Els dos folis de guarda formen part del manuscrit des de l'origen. El paper és el mateix i en tots dos hi ha la caixa d'escriptura marcada. El segon havia de ser el foli X: conté el número de foli i les nou primeres línies del text que corresponen a aquest foli, l'última inacabada (per això el foliador modern l'ha numerat). La còpia es va interrompre perquè el copista es va equivocar: en comptes de canviar de línia on tocava, ho va fer més endavant, i la columna quedava massa ampla. En adonar-se'n va tornar a començar la còpia en un bifoli nou i aquest va ser aprofitat com a foli de guarda. Gràcies a aquest error, sabem que el copista numerava els folis abans de copiar el text. Al primer foli de guarda (sense foliar) només hi ha anotades, per mans modernes, les diverses signatures que ha tingut el manuscrit. És probable que els dos folis de guarda siguin part del mateix bifoli, tot i que el seu estat actual no permet afirmar-ho (han estat units modernament amb una tira de paper).

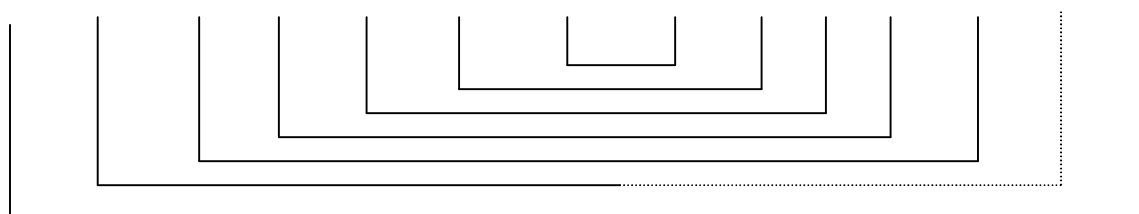
⁴⁸ La nota diu «245 folio / [...] Dec 1885».

Segon quadern:

VIII VIII X XI XII [XIII] XIII XV XVI XVII XVIII XIX XX XXI
 -13 -14 -15 -16 -17 -18 -19 -20 -21 -22 -23 -24 -25

Divuitè quadern:

CCXX[XII] CCXXXIII CCXXXIII CCXXXV CCXXXVI CCXXXVII CCXXXVIII CCXXXVIII CCXL CCXLI [CCXLII] [CCXLIII] [CCXLIV] [CCXLV]
 -236 -237 -238 -239 -240 -241 -242 -243 -244 -245 [-246] [-247]

El paper té tres marques d'aigua diferents, corresponents a tres dipòsits de paper de qualitat molt similar. La més freqüent és una imatge de tres muntanyes amb una creu simple i llarga sobre la muntanya central, més alta que les altres dues. És molt semblant al núm. 11718 del repertori de Briquet, documentada el 1390 a Gènova amb variants similars entre 1391 i 1412.⁴⁹ Aquesta marca es troba en tots els quaderns del manuscrit tret de dos i en el segon foli de guarda. La segona marca d'aigua és igual que l'anterior, però amb les muntanyes dins un cercle. S'assembla bastant al núm. 11892 de Briquet, documentada a Savoia el 1412 (amb variants idèntiques entre 1414 i 1419) i també al núm. 11862 (Grenoble, 1403). Aquesta última coincideix amb el núm. 1686 del repertori de Valls i

⁴⁹ Charles M. Briquet, *Les Filigranes: dictionnaire historique des marques du papier* (Amsterdam: The Paper Publications Society, 1968). Vegeu també el núm. 11719 de Briquet, documentat a Siena entre 1401 i 1419.

Subirà, que la documenta, però, el 1328.⁵⁰ Només porten aquesta segona marca els folis del setzè quadern. La tercera marca d'aigua és una flor de cinc pètals dobles amb una creu a la part superior, semblant als números 6391 (Utrecht, 1426; amb variants idèntiques entre 1433 i 1434) i 6383 de Briquet (Siena, 1410; amb variants idèntiques entre 1411 i 1416). Es troba a l'últim quadern i a un sol bifoli del catorzè quadern (folis 185 i 188). El copista ja disposava d'aquests dos estocs de paper abans d'arribar al final.

El manuscrit va ser restaurat completament el 1966, relligat i enquadrinat de nou amb un tipus de cobertes comú als manuscrits del British Museum.⁵¹ Els bifolis estripats o debilitats pel llom van ser reforçats, els pocs marges mutilats van ser reconstruïts amb paper o pergamí (segons el material del foli) i els forats tapats. Amb el nou relligat, els quaderns es distingeixen perfectament els uns dels altres. S'hi veuen marques d'almenys una relligadura anterior a l'actual, potser dues. De fet, queden rastres clars d'una restauració anterior a la de 1966 i no tan curosa,⁵² potser de quan es van numerar els folis el 1885. Tot i que alguns folis han hagut de ser reforçats o apedaçats,⁵³ l'estat de conservació del manuscrit és molt bo i el text es llegeix perfectament. Només en algun dels folis de pergamí la tinta s'ha esborrat una mica. No es pot saber amb certesa si el manuscrit va ser enquadrinat des de bon començament, però l'estat de conservació dels folis indica que

---

⁵⁰ Oriol Valls i Subirà, *Paper and Watermarks in Catalonia*, 2 vols. (Amsterdam: Paper Publications Society, 1970), I, p. 407.

⁵¹ Les cobertes actuals són de cartró i folrades amb tela de color grana, amb el llom i els vèrtexs de pell. Les cobertes inclouen tres folis de guarda de cartolina davant i tres més darrere. En un d'aquests folis de guarda moderns (el primer dels del final), una nota indica la data de la restauració: «Examined after Binding BM 19/7/1966», i a la contracoberta: «7 JUL 1966».

⁵² Per exemple, tires d'un paper més fosc i vell que encara tapen forats o estrips als bifolis exteriors dels quaderns 9, 13 i 16, o restes de grosses tires de paper arrencades segurament en la restauració de 1966 que reforçaven el centre d'alguns quaderns i ocultaven part de les correccions marginals (com als folis 10r i 16v). També hi ha estampats dos tipus de segell del British Museum en alguns folis, un de modern i un de més antic.

⁵³ Els primers folis del manuscrit estan més debilitats que els altres. També han quedat malmesos els folis que precedeixen o segueixen folis perduts i l'altra meitat del bifoli corresponent.

sempre han estat protegits i hem de suposar que, en principi, un manuscrit bo com aquest no s'hauria deixat sense cobertes.

El text és copiat a dues columnes (258 x 80 mm. cada una, amb un espai entre columnes de 19-20 mm.) d'entre 39 i 41 línies.⁵⁴ La caixa d'escriptura (258 x 178 mm. de mitjana) és marcada amb tinta molt fina foli per foli, sense payout per a les ratlles del text.⁵⁵ Els marges dels folis són molt amples, tot i haver estat reduïts per la guillotina (35-40 mm. el superior, 80 mm. l'inferior, i 60 mm. el lateral aproximadament). La disposició del text és molt regular en cada foli, i el copista respecta les marques de la caixa d'escriptura i té cura per la bona presentació (per exemple, les poques correccions que fa són molt netes,⁵⁶ separa bé les paraules, distingeix n/u, i puntua molt).⁵⁷ Fins i tot en alguns folis s'ha marcat una petita caixa d'escriptura al marge per copiar-hi les correccions més llargues (e.g. foli 242v).

La lletra del text és una gòtica cursiva ben cal·ligrafiada, feta per un copista professional. És més inclinada al final del volum. Data dels últims anys del segle XIV, però podria ser igualment dels primers del segle XV. La data més reculada s'adiu bé amb la decoració.⁵⁸ A l'inici de cada un dels set llibres i del glossari, hi ha una gran caplletra

---

⁵⁴ L'amplada de les columnes varia entre 77 i 82,5 mm. Alguna columna pot comptar 43 línies.

⁵⁵ Excepte en un bifoli de pergami (folis 32v i 33r). En aquest cas, però, el copista no respecta gaire el payout perquè no està ben fet. Les mesures de la caixa d'escriptura oscil·len entre 177 i 179 mm. d'amplada i 255 i 259 mm. de llargada.

⁵⁶ Les correccions del copista es limiten a restituir o substituir lletres o paraules omeses mentre copia. Són esmenes a errors trivials, com «gurses» per «guerres» (f. 3r), «muntantes» per «muntanyes» (f. 9r), «dey» per «rey» (f. 9v), «Car dix dix ell» per «Car ~~dix~~ dix ell» (f. 11r). Acostuma a col·locar les restitucions a la interlínia o a final de línia, si s'escau. Prefereix raspar i sobreesciure que no pas ratllar, però quan ratlla, ho sol fer en vermell.

⁵⁷ Utilitza punts volats tant per separar frases com sintagmes o elements d'una enumeració. També utilitza barres en diagonal, curtes i primes.

⁵⁸ Agraïxo l'opinió paleogràfica de Jaume Riera i les seves observacions sobre el manuscrit. També agraïxo a Francisco M. Gimeno, Sadurní Martí, Albert Soler i Jaume Torró les seves opinions per al treball de recerca de tercer cicle que precedí aquesta tesi.

il·luminada (5 x 5 cm.),⁵⁹ embotida i filigranada, feta en tres colors (blau, vermell i lila). Quatre d'aquestes inicials estan ornamentades a més amb una orla marginal de banda d'i que ocupa el marge esquerre i el marge superior o inferior del foli (vegeu làmina 1).⁶⁰ El tipus d'ornamentació d'aquestes inicials és propi dels manuscrits del segle XIV, habitual en exemplars del segon terç. Per tant el manuscrit podia haver estat copiat a finals d'aquest segle, o bé a principis del següent si l'il·luminador seguia un model menys modern.

La decoració del manuscrit és rica, tot i que no hi ha miniatures. No només hi ha aquestes grans caplletres a l'inici de cada llibre; també cada capítol (entre 23 i 48 a cada llibre) comença amb una caplletra filigranada més petita (3 x 2 cm.). Aquestes caplletres alternen tres colors: lletra blava amb filigrana vermella, o lletra vermella amb filigrana lila. Les filigranes, elaborades i a vegades molt llargues, poden acabar dibuixant una cara humana (e.g. folis 38v, 117r o 125v; vegeu làmina 2). També hi ha caplletres filigranades, idèntiques a les dels capítols però encara més petites, a l'inici de cada entrada del glossari (setanta en total). Les majúscules de tot el text que ho permeten estan safranades, així com les ascendents de les lletres de la primera línia de cada columna, que són més altes, i algunes crides que assenyalen correccions al marge. Calderons blaus i vermells separen paràgrafs del text, seguint les indicacions del copista,⁶¹ però només a partir de l'onzè quadern. Abans només hi ha calderons al pròleg de Bersuire i als capítols 25 i 22 del llibre I (en aquest últim només un). És possible que en l'antígraf francès de la traducció ja no hi hagués calderons en tot el text i que així passés a la traducció i a les còpies següents: en primer lloc, en els deu primers quaderns gairebé no hi ha indicacions del copista perquè l'il·luminador faci els calderons i, en segon lloc, en alguns manuscrits francesos tampoc hi ha calderons als

---

⁵⁹ La del segon llibre és una mica més grossa, de 6 x 6 cm. aproximadament.

⁶⁰ Són les del glossari i els llibres I, III i IV. En els altres llibres no hi ha orla marginal, però la filigrana de la inicial és més llarga i ocupa tot el marge.

⁶¹ Dues barres inclinades de color vermell indiquen que hi ha d'anar un calderó blau; dues barres de color negre indiquen un calderó vermell.

primers llibres per separar paràgrafs.⁶² Totes les rúbriques dels capítols estan escrites en vermell i encapçalades per un calderó blau, com les rúbriques d'inici de llibre. Les de final de llibre, en canvi, són escrites amb la mateixa tinta marró del text i quasi totes porten un calderó vermell davant.⁶³ Els incidents, glosses que Bersuire afegí al text (II.1.1), són copiats en vermell, amb un calderó blau davant i en general un altre de vermell darrere, per distingir-los de la narració.

El luxe de la il·luminació i la qualitat de la lletra i del format del manuscrit s'adiuen perfectament amb la cura amb què s'ha corregit el text. Ha estat corregit de principi a fi per una segona mà contemporània a la del copista i amb la mateixa atenció per la bona presentació. Aquesta mà intenta assimilar la seva lletra a la del copista, fins al punt que en correccions petites és impossible distingir-les. Intervé d'una manera polida, raspant més que ratllant, indicant escrupolosament les correccions amb crides i col·locant-les a la interlínia o al marge segons l'espai que té. A més de la pulcritud formal, les esmenes són molt bones i minucioses.⁶⁴ La correcció va ser feta abans de la il·luminació del manuscrit o simultàniament: la filigrana d'alguna caplletra passa per sobre la correcció o se la salta per no tapar-la (e.g. foli 148r), alguns calderons trepitgen marques de puntuació del corrector i les crides estan pintades de vermell o groc. És part, doncs, del procés d'execució del manuscrit, i demostra que es va fer amb tant interès pel contingut del llibre com per la seva bellesa.

---

⁶² Per exemple, als manuscrits P6 i P18. Que comenci a haver-hi calderons just al principi d'un quadern apunta que algú es devia adonar que apareixien calderons al text, i es van començar a marcar. L'onzè quadern comença al f. 138 i s'escau a mig capítol 13 del llibre IV.

⁶³ Les rúbriques són de la mà del copista. Només en falten dues en tot el manuscrit, la del primer capítol del llibre III (f. 83v) i la del capítol 15 del llibre VII (f. 231v). En el primer cas s'ha deixat prou espai en blanc. Probablement la rúbrica del llibre VII ja mancava en l'antígraf francès de la traducció: el manuscrit P5 també l'ha omès (II.1.2.2). La rúbrica final del llibre III ha estat escrita en vermell i amb calderó blau per error, com si es tractés d'una rúbrica d'inici de llibre.

⁶⁴ Les correccions s'analitzen amb detall en l'epígraf II.2.3.

És evident que el manuscrit L està acabat: tot corregit i il·luminat. Els pocs defectes de la decoració semblen tenir a veure amb l'antígraf francès de la traducció: la manca de dues rúbriques i de calderons als primers quaderns ja es troba en alguns manuscrits francesos.⁶⁵ El manuscrit no continuava més enllà d'on acaba ara perquè el llibre VII finalitza a poc més de mig quadern (f. 245r) i els darrers folis són en blanc (amb la caixa d'escriptura marcada). Però hi podria haver hagut el pròleg del traductor català —si el va escriure— al foli V perdut, entre el glossari i el pròleg de Bersuire. Amb tot, sembla estrany que el manuscrit contingui només set llibres i que no porti colofó ni taula, esperables en un manuscrit d'aquesta naturalesa. Podria haver portat la taula en un quadern sense foliar al principi que s'hauria perdut, o no haver-ne tingut mai. Podríem pensar que la còpia continuava en un segon volum que s'ha perdut. De tota manera, els manuscrits de la versió francesa rarament copien una sola dècada en dos volums diferents, i els pocs que ho fan la tallen a la meitat (abans o després del llibre V).⁶⁶ Tot això fa pensar més aviat que l'antígraf del manuscrit L ja no portava més text que el que conservem i que, per tant, aquest manuscrit és una còpia en net de la part de l'obra que estava disponible. Recordem que un inventari de 1471 registra un altre exemplar de la traducció que també acaba al llibre VII (I.2.3).

Sabem alguna cosa més sobre els antecedents del manuscrit L. En primer lloc, el seu antígraf, o un manuscrit anterior, probablement portava taula de capítols. El copista de L comet (o transmet) alguns errors en les rúbriques, com repetir la mateixa part d'una rúbrica en dos capítols successius, que s'expliquen si ell o l'antígraf les copiaven d'una

---

⁶⁵ És el mateix cas que l'absència d'incidents a partir de la meitat del llibre III fins al final. Alguns manuscrits francesos deixen de copiar els incidents a partir d'un determinat moment.

⁶⁶ P9 té quatre volums: el primer conté els llibres I-V de la primera dècada (BNF Fr. 716), el segon els llibres VI-X (Fr. 717), i els dos últims la tercera i la quarta dècada respectivament (Fr. 718 i 719). P8 també ocupa quatre volums, però separa la primera dècada abans del llibre V (Fr. 269: llibres I-IV, Fr. 270: llibres V-X, Fr. 271: tercera dècada, Fr. 272: quarta dècada).

taula.⁶⁷ En segon lloc, l'antígraf duia al marge anotacions breus que el copista de L va copiar igualment al marge. Són anotacions pròpies d'un lector que assenyala passatges del tipus: «nota» (la més freqüent) o «nota istoria», «nom de rei». La més llarga, al foli 40r: «Nota que los richs homes són dalt e los cavallers de baix». No es pot saber fins on remunten aquestes anotacions. A més d'aquestes notes, a l'inici de sis capítols, el copista de L també copia la indicació «istoria», en vermell o en la mateixa tinta del text.⁶⁸ Aquestes indicacions estan escrites al marge al costat de la rúbrica del capítol, tret d'un cas (f. 176r), en què apareix escrita entre el final d'un capítol i la rúbrica del següent. En el capítol en el qual apareix la primera indicació (f. 50r), el copista ha deixat un gran espai en blanc, de gairebé mitja columna. Això pot fer pensar que són indicacions per a l'il·luminador, com si s'hagués previst decorar el manuscrit amb miniatures. Però només hi ha un altre espai en blanc que aquest,⁶⁹ i massa poques indicacions i mal distribuïdes. És més probable que simplement siguin notes que ressalten la història que s'explica al passatge, com les anteriors, i que ja fossin també en l'antígraf de L. En el foli que porta la indicació «istoria» entre el final del capítol i la rúbrica del següent (176r), el copista hi ha escrit a més «nota istoria» al marge de l'inici del capítol (on sol haver-hi les indicacions «istoria» en la resta dels casos). Els dos tipus d'anotacions tenen la mateixa finalitat i la mateixa procedència, doncs.⁷⁰

El manuscrit L conté altres notes al marge, aquestes no copiades pel copista, sinó escrites per un lector del manuscrit no gaire més tardà a la còpia. Són breus glosses al text,

---

⁶⁷ Vegeu la nota 1 al capítol 5 i la nota 1 al capítol 21 de l'edició del llibre I. Els errors no semblen procedir de la font francesa.

⁶⁸ N'hi ha tres al llibre II (ff. 50r, 56r, 79v), una al llibre III (ff. 83v, 121r) i l'última al llibre V (f. 176r).

⁶⁹ Vegeu la nota 3 al capítol 21.

⁷⁰ El manuscrit Marciano Lat. XI,17, que conté les *Senils* de Petrarca i fou copiat a principis del segle XV, porta al marge del f. 16v l'anotació «storia pulchra» (vegeu la reproducció del manuscrit a Manlio Pastore Stocchi & Susy Marcon. Francesco Petrarca, *Seniles. Riproduzione del codice Marciano Lat. XI,17* (Venècia: Regione del Veneto – Marsilio, 2003). El manuscrit no és il·luminat ni hi ha caplletres.

una al segon llibre i la resta concentrades als primers capítols del primer llibre.⁷¹ Per exemple «[Asi]le fo lo primer temple que féu [R]omulus en Roma, segons appar en lo capítol precedent» (f. 11v, cap. 9), «Tarquinius marit Lucrecie» (f. 43r, llibre II). Als marges del manuscrit també hi ha altres signes que marquen passatges del text: manícules dibuixades amb molt de detall i decorades (e.g. folis 15v, 70v), serpentines (marques marginals; e.g. folis 8v, 11v, 22v), trèvols (e.g. foli 12r), ratlles horitzontals paral·leles (e.g. folis 50v, 51r), i «nota» amb clau o sense. És difícil distingir si són totes fetes per la mateixa mà i si són del mateix lector que escriu les notes.

De la llengua del text del manuscrit, no se'n desprèn la procedència geogràfica del copista, i menys la del traductor. No hi ha trets particulars que la identifiquin. La vacil·lació en les grafies de les vocals àtones a/e i ocasionalment o/u suggereixen que el copista pertanyia al català oriental. Destaca alguna paraula i algun tret morfològic propis del rossellonès —o més usual en aquest dialecte que en els altres—: per exemple, «puçelles» (cap. 9, ratlla 7), «aybre» (cap. 4, ratlla 26) o la forma arcaica «saubés» (cap. 45, ratlla 42). Però la presència d'aquest lèxic es pot explicar en general per la traducció literal del francès (és clar en el cas de «puçelles»).

Un manuscrit de preu com aquest, digne d'un príncep, va ser produït sense dubte en un taller i per mans expertes. La il·luminació i la lletra permeten situar la còpia no gaire més tard del moment en què es va fer la traducció, a partir de 1383, a l'entorn de Joan d'Aragó.⁷² Tot això fa pensar que el destí del manuscrit L podria ser la cort. De fet, l'aspecte de L és semblant a altres manuscrits luxosos d'obres històriques de la mateixa època, algun dels quals es relaciona amb membres de la família reial.

⁷¹ Les notes al llibre I s'indiquen a l'edició (cap. 2, n. 4 i 5; cap. 4, n. 3; cap. 8, n. 14; cap. 9, n. 7; cap. 17, n. 16).

⁷² El manuscrit manté mots traslladats idènticament del francès que es podrien haver normalitzat fàcilment en el procés de transmissió del text català (com «interroys», «litue» o «edile»).

El manuscrit 1734 de la Biblioteca de Catalunya és un d'aquests manuscrits. S'assembla molt al manuscrit L, especialment en la il·luminació i en la disposició del text. Presenta un disseny molt similar, la mateixa distribució del text, calderons blaus i vermells al llarg del text i una lletra bona i clara (vegeu làmina 5). És una còpia del *Llibre dels fets* de Jaume I que Joan de Barbastre, escrivà de la Cancelleria, féu el 1380 per encàrrec de Pere III.⁷³ El manuscrit L també és molt semblant al manuscrit 1811 de la Biblioteca Nacional de Madrid, una còpia de la *Crònica de Pere III* (o *de Sant Joan de la Penya*) de finals del segle XIV o principis del XV, anotada posteriorment per Pere Miquel Carbonell. Aquests manuscrits segueixen un disseny similar, quant a format, decoració, estil de lletra i disposició del text, i un d'ells es pot relacionar clarament amb la cort reial (ms. 1734). Són només alguns exemples, en cap cas una nòmina exhaustiva, però les semblances amb el manuscrit de les *Dècades* en català pot donar suport a la idea que aquest manuscrit podria haver estat destinat a la cort.⁷⁴

---

⁷³ Segons el colofó del manuscrit (f. 173v). El 27 de juny de 1386, Pere III va pagar a Joan de Barbastre la còpia d'una «Crònica de Jaume I» que el rei va regalar a la ciutat de Mallorca (Antoni Rubió i Lluch, *Documents per l'història de la cultura catalana mig-eva*, 2 vols. (Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2000 [1908-1921]), II, p. 295). La feina de Joan de Barbastre com a escrivà del rei es pot resseguir en altres documents (per exemple, fa una còpia de les *Ordinacions* el 1384, per al qual cobra tres mil sous; Rubió i Lluch, *Documents*, II, p. 273). Joan de Barbastre no sempre satisfieia les peticions del rei amb la rapidesa que aquest esperava: el 5 de gener i el 8 de febrer de 1371, Pere III li recrimina que no encara hagi «treslladat» els llibres que li havia manat i que s'entretengui en altres afers (Rubió i Lluch, *Documents*, I, p. 231 i pp. 231-232).

⁷⁴ Hi podríem afegir el manuscrit 246 de la Biblioteca de Catalunya, si bé és posterior. Presenta la mateixa distribució del text que els anteriors, calderons al llarg del text i unes grans caplletres inicials amb filigrana de tres colors molt similar a les del manuscrit L (folis 10r, 26r-v, 27r). És una compilació que conté una *Genealogia regum Francorum* basada en fonts franceses (ff. 9r-24r) i la *Genealogia regum Navarre et Aragonie* (ff. 26-40) de Jaume Domènec, tot en llatí. La genealogia dels reis de França acaba amb Violant de Bar, i la *Genealogia regum Navarre et Aragonie* acaba amb la narració del regnat de Pere III i l'arbre genealògic de Joan I. La compilació de les dues obres sembla haver estat feta a l'entorn de Joan I (és la seva genealogia i la de la seva dona); aquesta còpia, però, és posterior. Vegeu la descripció del manuscrit a Eulàlia Duran (dir.), *Repertori de manuscrits catalans (1474-1620)*, 4 vols. (Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1998-2008), I, pp. 168-171. El *Repertori* data el manuscrit a la segona meitat del segle XV, però Pere Bohigas el datava a la primera meitat, i tot i així les miniatures li semblaven arcaïques (*La ilustración y la decoración del libro manuscrito en Cataluña. Período*

2.2. L vs [O]

El manuscrit L no és l'exemplar original del traductor ([O]).⁷⁵ En primer lloc, el luxe del manuscrit ja ho fa difícil. En segon lloc, el text conté molts errors de còpia. Si bé és cert que un exemplar original pot contenir errors de còpia, el manuscrit L en reuneix molts, massa fins i tot. La proximitat entre el català i el francès fa que en la major part dels casos sigui impossible distingir si l'error s'ha produït en la transmissió francesa o en la transmissió catalana, però hi ha casos clars d'errors catalans que demostren la diferència entre L i [O]:

1] «ne los déus ne los hòmens no pogueren guardar ne ella ne sa *governació* [corregit en «generació» pel corrector] de la crueltat del rey Emilius» L (I, cap. 4, r. 30-32), «ne les diex ne les hommes ne porent garder ne lui ne sa *lignie* de la cruaulté du roy Enulius» F

2] «Entretant Servilius appellà lo poble e manà'ls que cascú li obeys e que ella *tenir* los drets en loch del rey fins a tant que ell fos guarit» L (I, cap. 35, r. 55-56), «Servilius appella le peuple et a commandé que chascun li obeissist, et que il *vouloit tenir* les drois en lieu du roy jusques a tant qu'il fust garis» F

És evident que en aquest cas l'omissió del verb «volia» és l'error d'un copista català: el traductor no hauria deixat mai la frase sense verb principal amb un infinitiu si hagués trobat l'omissió en el manuscrit francès que traduïa. La confusió «ella» en lloc d'«ell» també és més fàcil en català que en francès.

---

gótico y Renacimiento, 2 vols. (Barcelona: Asociación de Bibliófilos de Barcelona, 1965), I, pp. 256-257). Jaume Domènec va escriure la *Genealogia* per encàrrec de l'infant Joan d'Aragó cap al 1376 o 1380; després l'obra es va ampliar fins a la mort de Pere III. Vegeu Jordi Rubió i Balaguer, «L'arxiver Diego Garcia», dins *Humanisme i Renaixement* (Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1990 [1968]), pp. 345-348; i Miquel Coll i Alentorn, «Les genealogies en la nostra historiografia», dins *Historiografia* (Barcelona: Curial — Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991), pp. 301-302. Coll i Alentorn considera que Domènec és també l'autor de la *Genealogia regum Francorum*. A principis del segle XVI, Pere Miquel Carbonell, arxiver del regne, afegí al final del manuscrit una continuació de la *Genealogia regum Navarre et Aragonie* (ff. 40r-41r), i aprofità els primers folis per a una *Genealogia comitum Barchinonae* (ff. 1-2v) que també completa la *Genealogia* de Domènec.

⁷⁵ Entenc per original del traductor la primera còpia feta sobre l'esborrany (Alberto Bleuca, *Manual de crítica textual* (Madrid: Castalia, 1983), p. 39).

3] «Gueus Tul·lius cònsol, *ab ·C·* son companyó, dedicà sens sort la casa de Apol·lin» L (IV, f. 142r), «Gueyus Tullius consul *absent* son compaignon dedia ... » F

Aquest error, produït segurament en el dictat intern del copista, no és possible en francès.

4] «Ancus, donchs, regnà XXIII anys par e egual als altres reys anscians en *laor* e en glòria, en fet de pes e de bataylla» L (I, cap. 31, r. 52-53), « Ancus, donc, regna XXIII ans per et egaux aux autres roys ses devanciers en *l'art* et en la gloire de paix et de bataille» F

2.3. *Les correccions de L¹*

El manuscrit L mostra la mateixa cura per les qüestions formals (lletra, decoració, material de suport) que pel contingut del llibre. El text ha estat corregit amb detall de principi a fi per una mà diferent a la del copista, i més experta, com a part del procés de còpia (II.2.1). La pulcritud i l'atenció amb què el corrector, al qual anomeno L¹, escriu les esmenes, intentant emular la lletra del copista, impedeix a vegades distingir-les de les esmenes del copista, especialment si afecten poques lletres o són lliçons eliminades. La qualitat de les correccions és excel·lent. Esmena errors comesos o transmesos pel copista, afegeix marques de puntuació i també hi fa correccions gràfiques i lingüístiques. La gran quantitat d'esmenes que introdueix el corrector és molt superior al que seria esperable.⁷⁶ D'això se n'extreuen dues conclusions. La primera: el text del copista no és gaire bo. La segona: el corrector treballava amb precisió i sistematisme.

Comencem per les esmenes a lliçons. El corrector restitueix paraules, lletres o frases omeses, elimina elements sobrers, substitueix una lliçó per una altra i canvia l'ordre de paraules. Aquestes correccions han estat fetes sens dubte amb un model escrit. Altrament,

---

⁷⁶ Prenc com a referència els càculs de Blecua, *Manual de crítica textual*, p. 19, segons els quals la mitjana d'errors d'un copista per foli és d'un. En els trenta-vuit folis del primer llibre de la traducció de les *Dècades* es compten més set-centes correccions de L¹ (sense les esmenes en la puntuació). En el primer foli escrit del manuscrit (f. 2), L¹ intervé en més d'una vintena de llocs, i en el penúltim en una quinzena.

no hauria pogut restituir frases senceres ni fer esmenes com les següents (la cursiva assenyala la correcció de L¹):

1] «coses pertanyents a gurrres, axí com són tendes, papallons, carretes, cavalls, artelleria» L, «coses pertanyents a guærrres, axí com són tendes, papallons, carretes, cavalls, *armes*, artelleria» L¹ (f. 3r); «demanava» L, «demanava *e requeria*» L¹ (f. 44v); «des religions dels serveys divinals heren stades lexades o mal comanades» L, «des religions dels serveys divinals heren stades lexades o mal *continna*des» L¹ (f. 24v), «la *requesta* dels patricians» L, «la *riquesa* dels patricians» L¹ (f. 166v); «los déus e *los hòmen*» L, «los déus e *lurs devins*» L¹ (f. 199v).

L'atenció del corrector s'atura no només en errors evidents o fàcils de detectar amb l'ajuda (o no) d'un model escrit, sinó també en variants que no constitueixen pròpiament un error ni dificulten gens la comprensió del text (exemples 2). Es tracta sobretot de la restitució d'articles, determinants, pronoms o adverbis, però també d'algunes substitucions i canvis d'ordre que no afecten el sentit.

2] «gran trebayll» L, «*molt* gran trebayll» L¹ (f. 6v); «hagueren sperança» L, «*ells* hagueren sperança» L¹ (f. 32v); «la generació» L, «*sa* generació» L¹ (f. 8v); «en les ordes» L, «*entre* les ordes» L¹ (f. 15v); «ells foren altra vegada aquí vençuts» L, «ells foren *aquí* altra vegada vençuts» L¹ (f. 28v); «començà la dita fembra son reguart haver de crim a crim» L, «començà la dita fembra *de aver* son reguart de crim a crim» L¹ (f. 33v).

És evident que aquestes correccions responen a una tasca atenta i minuciosa: sense aquestes petites esmenes el text s'entén perfectament i és gramaticalment correcte.

Les esmenes del corrector són molt bones. S'equivoca en poquíssimes ocasions (exemples 3), i quan ho fa sovint es tracta de llocs problemàtics on la lliçó del copista tampoc és bona. En algun cas, la mala correcció prova d'esmenar un error que ja ve de la font francesa.

3] «Los fidenates ... ajustats ab si los coratges d'aquells de Vege per la covinença que los albans *entrassen* los romans, *farien* de lur vila e sí's són armats notòriament e apperta contra los romans.» L, «Los fidenates ... ajustats ab si los coratges d'aquells de Vege per la covinença que los albans *entre si e* los romans *fugiren* de lur vila e sí's són armats notòriament e apperta contra los romans.» L¹ (f. 21r-v, ed. cap. 24), «Les fidenattes ... ajoins a soy les couraiges de ceulx de Vege par la convenance que les albains *entraissent* [sic] les rommains *feroient* de leur ville, se sont appertement et noctoirement encontre les rommains armez et esmeuz.» G1 P5 T, vs «... les albains, *en traissant* les rommains, feroient de leur ville...» F^a 77

«ell hixiria *deçem*» L, «ell hixiria *daçem*» L¹ (f. 37v, ed. cap. 42), «forsenera» F^a 78

«per pahor de *destomar* la bataylla» L, «per pahor de *destorbar* la bataylla» L¹ (f. 22r, ed. cap. 24), «par paour *destournés* de la bataille» F^a 79

El corrector també esmena lliçons per raons d'estil (exemples 4). En aquests casos, la lliçó del copista ja és bona, perquè correspon a la lliçó original del traductor. La millor referència per determinar si una lliçó deriva del text original del traductor o és una variant introduïda posteriorment, és el text francès (el de la branca F^a en el primer llibre). La traducció catalana és molt literal. Si una lliçó coincideix amb el text francès, el més probable és que derivi del traductor, com passa en els exemples 4. En aquests exemples, l'esmena del corrector és estilística i, de fet, millora el text: substitueix una traducció literal, a voltes massa forçada (i que es pot confondre amb un error), per una solució més natural en català.

4] «en la ciutat de Roma havia temps a venir *més reis qui* serien semblants a Romulus que a Numa» L, «en la ciutat de Roma havia temps a venir *en què més reis* serien semblants a Romulus que a Numa» L¹ (f. 17v, ed. cap. 17), «en la cité de Romme aroit au temps a venir *plus de roys qui* seroient samblables a Romulus que a Nume» F^a

⁷⁷ Vegeu II.1.2.1 exemple 24. La lliçó de L arrossega l'error de la font francesa. Per tant, encara que sigui un error, és la lliçó del traductor. El corrector detecta que hi ha un error, però no té cap model per corregir-lo: la correcció és feta *ope ingenii*, i obliga a modificar el verb «farien» (= ferien), que ja estava bé.

⁷⁸ L'error s'ha produït en la tradició catalana, segurament en el dictat intern d'un copista per similitud fonètica. Edito «hixiria de seny» (vegeu nota 9 de l'edició del capítol 42).

⁷⁹ Aquí el corrector s'ha confós i ha vist un error on no n'hi havia cap (vegeu nota 11 a l'edició del capítol).

«La quarta classa fo de aquells qui havien fins en XXV mil·lia diners en moneda, dels quals hom féu aytantes centories com dels altres *avant*. Les armes de aquests foren mudades, car aquests no devien haver sinó lançes e godendarts.» L, «La quarta classa fo de aquells qui havien fins en XXV mil·lia diners en moneda dels quals hom féu aytantes centories com dels altres. *Mes* les armes de aquests foren mudades, car aquests no devien haver sinó lançes e godendarts.» L¹ (f. 31r, ed. cap. 36), «La quarte classe fu de ceulx qui avoient des L^M jusques a XXV^M deniers en pecunie, desquelz l'en fait tant de centuries comme des autres *avant*. Les armes furent muees, car ceulx ne devoient avoir fors que lances e godendars.» F⁸⁰

L'atenció per l'estil es tradueix també en algunes correccions sistemàtiques de noms propis, algunes més afortunades que altres. En el primer llibre, la ciutat d'Alba apareix sota dues formes ja en els manuscrits francesos, «Alba» (la correcta) i «Albana» (forma pròpia del gentilici que es confon amb el nom de la ciutat). El corrector, que s'adona de l'ús de dues formes per a un mateix nom, n'escull una, l'errònia, i substitueix «Alba» sempre per «Albana». El mateix fa amb el gentilici «fidenates» (propi de la ciutat de Fidenes), que substitueix sempre per «fidenes», també erròniament. Malgrat que la tria no sigui bona en aquests dos casos, el corrector es preocupa de regularitzar els noms per tal que apareguin sempre amb la mateixa forma.

Per últim, en més d'una vintena d'ocasions al llarg del manuscrit, en tots els llibres, el corrector afegeix variants alternatives a algunes lliçons del copista que no elimina (exemples 5). La variant del corrector és majoritàriament la bona, la que coincideix amb la font francesa. En canvi, la variant del copista, tot i que sovint fa sentit, és fruit d'un error de còpia (males lectures o repeticions de mots que han aparegut abans) o d'una substitució per

---

⁸⁰ Vegeu nota 9 a l'edició del cap. 36. La traducció és tan literal que segurament el corrector va creure que hi havia un error.

sinonímia. Les variants afegides pel corrector van precedides de l'abreviatura «al», o sigui, *alias*.⁸¹

5] «sa host era plena de *malícia*» L, «sa host era plena de *malícia, al. malautia*» L¹ (f. 83v) («maladie» F)

«yo sé ben que ells vos *abrassaran* d'escrits e de paraules e de acusacions contra los prínceps» L, «yo sé ben que ells vos *abrassaran, al. ajustaran ab assats*, d'escrits e de paraules e de acusacions contra los prínceps» L¹ (f. 122r); «vous assamblèrent assés» F

«—Aquest és lo forçador del dret de les gents. Per ço —dix ell—, si los déus volen que en terra haja *gents* de sanctedat...» L, «—Aquest és lo forçador del dret de les gents. Per ço —dix ell—, si los déus volen que en terra haja *gents, al. res*, de sanctedat...» L¹ (f. 137r); «riens de saintité» F

«... dementre que plau als tribuns dels cavallers *moure* la host en la terra dels volques» L, «... dementre que plau als tribuns dels cavallers *moure, al. manar*, la host en la terra dels volques» L¹ (f. 158v); «mener» F

«E com los anciates e los altres volques, qui ja havien apparellades lurs *hosts* per resestir en cas que de Roma vengués algun moviment...» L, «E com los anciates e los altres volques, qui ja havien apparellades lurs *hosts, al. copies*, per resestir en cas que de Roma vengués algun moviment...» L¹ (f. 233v); «leurs copies» F

«Les nobles *coses* que ells havien fetes en armes e en cavalleria per l'espai de CCCC anys...» L, «Les nobles *coses, al. obres*, que ells havien fetes en armes e en cavalleria per l'espai de CCCC anys...» L¹ (f. 237v); «nobles oeuvres» F

Tret dels casos comptats en què corregeix malament (exemples 3) i de les correccions d'estil (exemples 4), les esmenes del corrector sempre coincideixen amb les lliçons del text francès, fins i tot en els casos com els exemples 2, en què la correcció no és necessària per a

---

⁸¹ També podria ser l'abreviatura d'*alibi*. Veg. Adriano Capelli, *Dizionario di abbreviature latine ed italiane* (Milà: Ulrico Hoepli, 1967 [1912]).

la intel·ligibilitat del text.⁸² El corrector, doncs, resseguia amb cura el seu model i n'incorporava les correccions al manuscrit L. La qüestió és si corregia amb un exemplar del text francès o si corregia amb un exemplar de la traducció catalana —en aquest cas, les esmenes del corrector restituïrien les lliçons originals del traductor—. El català i el francès són llengües tan properes i la traducció catalana és tan fidel al text font, que és difícil trobar arguments sòlids a favor d'una o altra opció, perquè en la majoria dels casos no es pot saber amb seguretat si l'error és català o francès, i sense aquest suport és difícil valorar d'on podia treure la lliçó el corrector. Però els indicis apunten a un antígraf català.

En primer lloc, les males correccions (exemples 3) s'entenen si el corrector corregia amb un manuscrit del text català, especialment si l'error s'ha d'haver produït en la transmissió catalana. Per exemple, la correcció «ell hixiria *deçem*» per «ell hixiria *daçem*» (cf. «forsenera» F^a), que sembla un intent *ope ingenii* d'esmenar un error que ja devia tenir en el seu antígraf. Si el corrector hagués disposat d'una còpia del text francès, segurament hauria esmenat correctament errors com aquest, i no s'hauria equivocat esmenant lliçons bones (com «destornar»⁸³).

En segon lloc, faria estrany que el corrector afegís variants alternatives a lliçons que es veuen clarament errònies amb el text francès davant en comptes de corregir-les directament (exemples 5).

En tercer lloc, el corrector deixa errors del text sense esmenar (exemples 6 i 7 a sota). Es tracta d'errors no documentats en els manuscrits francesos consultats, però que

---

⁸² Compareu els exemples 2 amb els fragments corresponents en francès: «tresgrant labeur», «ilz eurent esperance», «sa lignie», «entre les ordres», «il furent ilec de rechief vaincus», «commença la dicte femme a avoir son regard de crime a crime». La lliçó del corrector coincideix amb la del text francès.

⁸³ És clar, a més, que el corrector no podia tenir de cap manera un manuscrit francès diferent a l'usat per fer la traducció. Si l'hagués tingut, hauria corregit bé l'error «entrassen» (exemples 3), que deriva de la font francesa, i hauria introduït la variant bona al capítol 2 del llibre I (vegeu II.1.2.1 exemple 19: L escriu «forma», L¹ afegeix la variant «fortuna», que és un error que porten els manuscrits de la branca F^a més propers al text català).

en la majoria dels casos tant poden haver estat comesos per un copista francès com per un copista català (que no estiguin documentats en manuscrits francesos no implica que no existissin en francès, exemples 6). En els altres casos, l'error és clarament català (exemples 7).

6] «destrucció de Munitor» L (f. 9v, ed. cap. 5) vs «restitution de Munitor» F^a

«la rebel·lió feta a Apius» L (f. 80r), vs «la violation faite a Appius» F

«des coses de la cosa pública» L (f. 70r), vs «des forces de la chose publique» F

7] «Gueus Tul·lius cònsol, *ab ·C·* son companyó, dedicà sens sort la casa de Apol·lin, la qual cosa no plach a Quincius, l'altre cònsol» L, «Gueus Tul·lius cònsol, *ab ·C·* son companyó, dedicà sens sort la casa de Apol·lin, la qual cosa no plach *pas* a Quincius l'altre cònsol» L¹ (f. 142r), «Gueyus Tullius consul *absent* son compaignon dedia ... laquelle chose ne pleut pas a Quintius» F

«lavors *o bedifficada e ensemps* una ciutat que ell appellà Lavina» L, «lavors *fo bedifficada ensemps* una ciutat que ell appellà Lavina» L¹ (f. 7v, ed. cap. 2), vs «lors a edeficee Enee une cité qui'l appella Lavine» F^a ⁸⁴

«meses los missatges en *sa mà*, ordonaren ... que hom no speràs que los leguats venguessen de Roma» L (f. 93r), vs «introduiz les messages en senat, il ordennerent ... que l'en n'attendist pas que les legas venissent de Rome» F ⁸⁵

«E aquí havia amenats bous de molt gran bellea, los quals passats lo fluvi de Tíbre ell *vebia* péxer en la ribera» (f. 10r) vs «E yleucques avoit amenés buefs de tresgrant biauté, lesquelz passés le fleuve du Tribre en naiant il *faisoit* paistre en la riviere» F

No es pot determinar amb seguretat la procedència de les correccions quan el corrector no actua. Un error pot no ser corregit perquè l'antígraf del corrector porta el mateix error o simplement perquè el corrector se'l descuida. Convé tenir present que el text és molt llarg,

⁸⁴ Tant en aquest cas com en l'anterior, el corrector intervé en la frase: restitueix «pas» en el primer exemple, i substitueix «o» per «fo» i elimina «e» en el segon. Però no esmena els errors «ab C» i «ensemps»: potser ja eren, doncs, en l'antígraf.

⁸⁵ Error produït en el dictat intern d'un copista català.

que el corrector potser no col·locava el manuscrit amb l'antígraf paraula per paraula en tot moment i que el cansament també influeix en la correcció.⁸⁶ No ha de sorprendre que li puguin passar per alt alguns errors. Ara bé, la manca de correcció és un indicatiu que se suma als altres: errors sense corregir, alguns de greus i alguns clarament catalans, en un text corregit amb tant de detall fan pensar que l'antígraf del corrector ja els duia i que, per tant, aquest era català.

El corrector treballava, doncs, amb un exemplar català del text. El més habitual seria que aquest exemplar fos el mateix que havia estat copiat. També és el més versemblant en aquest cas. Recordem que còpia i correcció es van fer en el mateix moment (II.2.1). La coincidència de la major part de les esmenes amb el text francès —i, doncs, amb les lliçons hipotètiques del traductor català— i els errors no corregits avalen aquesta hipòtesi. Poden suggerir el contrari les males correccions (exemples 3) i les correccions d'estil (exemples 4): el corrector les podria haver obtingut d'un antígraf diferent al de la còpia que duia aquests errors i variants. Ara bé, aquestes correccions s'expliquen més fàcilment per una altra via: són esmenes fetes *ope ingenii* pel corrector mateix. Si el corrector hagués disposat d'un exemplar de la traducció diferent al que va copiar el copista, segurament hauria introduït molts més errors i variants que no coincidirien amb el text francès. I això no passa. A més, el conjunt de les esmenes del corrector i com les escriu inclinen a creure que ell mateix introduïa canvis al text, i no es limitava a traslladar-los d'un antígraf ja revisat.⁸⁷

---

⁸⁶ De la mateixa manera que un copista comet més errors quan està cansat o quan no compta amb les condicions ambientals òptimes (Blecuca, *Manual de crítica textual*, p. 19).

⁸⁷ Així i tot, la gran quantitat d'esmenes que fa al text podria fer pensar que el copista del manuscrit no podia haver comès tants errors ell sol i que, per tant, l'antígraf del corrector havia de ser una còpia diferent i millor que la que el copista copiava. Ara bé, part de les esmenes de L¹ són gràfiques, per tant, independents de si l'antígraf era el mateix o no. A més, el copista es podria haver equivocat molt si no estava prou atent. D'altra banda, el text és molt llarg i la història coneguda: els errors es multipliquen fàcilment, ja en el text francès (els manuscrits copiats per a Carles V i per al duc de Berry, per exemple, ja contenen molts errors). Així mateix,

El corrector dedica part de la seva tasca a esmenar grafies i a introduir altres esmenes que afecten solucions morfològiques. Les seves solucions sempre són coherents, però no sistemàtiques del tot.⁸⁸

Les correccions gràfiques més habituals consisteixen a substituir *a* per *e*, o *e* per *a*, en posició àtona; substituir *ç* per *ss*, tant si es troba entre vocals com entre consonant i vocal, i en menys ocasions *c* per *s* o *ss*; substituir *g* [ ] per *j* davant de *a*; afegir *b* al mot *edifici* i els seus derivats i al pretèrit imperfecte d'indicatiu dels verbs *dir* i *fer* (exemples 8). Altres esmenes gràfiques com les dels exemples 9 són menys constants, però igualment es troben al llarg del text.

8] «sanat» L, «senat» L¹ (e.g. ff. 16v, 207r, 236v...); «Asie» L, «Asia» L¹ (f. 32r); «venjançe» L, «venjança» L¹ (f. 210r); «sa e alegra» L, «sa ne alegre» L¹ (f. 25r); «dextre, sane e integre» L, «dextra, sana e integra» L¹ (f. 235v); «torra» L, «torre» L¹ (ff. 16v, 172r); «levar les entràmenes» L, «lavar les entràmenes» L¹ (f. 8v); «guardaçen» L, «guardassen» L¹ (f. 37v); «daça» L, «lassa» L¹ (f. 109v); «ànçies» L, «ànssies» L¹ (f. 87r); «ça casa» L, «sa casa» L¹ (f. 35r); «paçassen» L, «passassen» L¹ (f. 229r); «ceylla» L, «seylla» L¹ (f. 17v); «àncies» L, «ànssies» L¹ (f. 39r); «assetgaren» L, «assetjaren» L¹ (e.g. f. 40r); «alotgar» L, «alotjar» L¹ (e.g. ff. 86v, 100v, 222v); «assagaren» L, «assajaren» L¹ (f. 50r); «enugar» L, «enujar» L¹ (f. 122v); «edificis» L, «hedificis» L¹ (f. 191r); «edificaren» L, «hedificaren» L¹ (f. 6r); «deya», «deyia» L, «dehya» L¹ (e.g. ff. 13r, 117r); «feyien» L, «fehien» L¹ (f. 41r).

9] «prenusticassen» L, «prenosticassen» L¹ (f. 2r); «voltos» L, «voltors» L¹ (f. 11r); «cridados» L, «cridadors» L¹ (f. 22r); «e·ll acusaren» L, «e·l acusaren» L¹ (f. 9r); «là era» L, «llà era» L¹ (f. 89v); «jovens» L, «jovens» L¹ (f. 39r); «e yi meteren» L, «e hi meteren» L¹ (f. 173v).

---

les variants que el corrector afegeix com a alternatives a una lliçó del copista que no elimina (exemples 5) poden suggerir que el corrector tenia un antígraf diferent i que per aquest motiu no s'atreví a donar més valor a la lliçó del seu antígraf que a la de la còpia que corregia. En resum, doncs, el més probable és que el corrector treballés amb el mateix exemplar que s'havia copiat, però les proves no són prou determinants per descartar del tot la possibilitat que ho fes amb un exemplar diferent.

⁸⁸ Es pot apreciar la gran quantitat d'esmenes d'aquest tipus a l'aparat de correccions gràfiques a l'edició del primer llibre.

Algunes correccions gràfiques impliquen un canvi fonètic, altres també un canvi morfològic (exemples 10). El corrector també substitueix molt ocasionalment certes formes pronominals o determinants per unes altres (exemples 11). Aquestes esmenes són properes a les correccions d'estil vistes més amunt (exemples 4 més amunt) i responen també a un criteri estilístic.

10] «eximplis» L, «exemplis» L¹ (f. 7r); «ixit» L, «exit» L¹ (f. 13r); «ten» L, «tan» L¹ (ff. 8r, 11v, 40v, 65r ...); «per ço» L, «per aço» L¹ (f. 8v, 10r); «engendrats» L, «engenrrats» L¹ (ff. 11r, 14r); «feya» L, «faya» L¹ (ff. 4r, 12v, 24r); «sanators» L, «sanadors» L¹ (f. 17v); «has meses» L, «has mesos» L¹ (f. 20v); «la presa e·l·ls presoners» L, «la presa e llos presoners» L¹ (f. 28v); «edifficaren imperis ... e·ls fundaren» L, «hedifficaren imperis ... e los fundaren» L¹ (f. 6r); «des cornes daurades» L, «los corns daurats» L¹ (f. 240v); «asprea» L, «aspresa» L¹ (f. 80r); «si mateix» L, «si mateixes» L¹ (f. 138v); «vergens» L, «verges» L¹ (f. 17v)

«la discòrdia dels ordes e lo *verín* de aquesta ciutat» L, «la discòrdia dels ordes e lo *verín*, *al. verí*, de aquesta ciutat» L¹ (f. 121v, «venin» F)⁸⁹; «aquells eren assetjats per les gents appellades saluins, e aquests eren los *marçethoys*» L, «aquells eren assetjats per les gents appellades saluins, e aquests eren los *marçethoys*, *al. marcedors*» L¹ (f. 180v, «marcelloys» F)⁹⁰

11] «durs dix» L, «dos dix» L¹ (f. 40r); «mes altres preguàries» L, «des mies altres preguàries» L¹ (f. 243v)

El corrector és prou hàbil per esmenar alguns mots llatins i llatinismes (exemples 12), però no n'esmena d'altres.

⁸⁹ Aquest és l'únic cas de lliçó alternativa afegida per L¹ que és una variant gràfica (vegeu exemples 5).

⁹⁰ En aquest cas, la lliçó del copista manté la forma del terme francès (amb la confusió *th* per *ll*), i la variant afegida per L¹, que no ha entès el nom, sembla un intent de dotar el mot de la morfologia catalana.

12] «*fugere hostes*» L, «*fugare hostes*» L¹ (f. 3v), cf. «*fundere hostes*» F ⁹¹

«delech» L, «deleth» L¹ (f. 166r), cf. «delet» F, *dilectus* lat.

«tribo», «tribons» L, «tribú», «tribuns» L¹ (f. 89r-v), cf. «tribun» F, *tribunus* lat. ⁹²

Totes les solucions del corrector són coherents: sempre opta per les mateixes solucions i no es contradiu, i les seves solucions gràfiques són etimològiques (llevat del cas de l'addició de *h*). Les intervencions del corrector traeixen una voluntat de regularitzar en part les grafies, però no en la totalitat del manuscrit. Les esmenes gràfiques i lingüístiques abunden menys com més avança el text, i en general no són sistemàtiques. Per exemple, no sempre que el copista escriu un femení acabat en *e* el corrector l'esmena, o correccions com les dels exemples 9-11 són ocasionals.

L'opció de fer aquest tipus d'esmenes té mèrit, però (sobretot si tenim en compte que el corrector ja tenia prou feina amb la correcció de lliçons). Tant si les va fer *motu proprio* seguint els seus criteris (o uns criteris dictats), com si les copiava de l'exemplar que utilitzava per corregir les lliçons, l'important és que ho va fer, i que, encara que no siguin sistemàtiques, no es tracta d'unes correccions disperses, sinó d'una gran quantitat d'esmenes. Aquesta actitud pot semblar extraordinària, però segurament ho és més per la quantitat d'esmenes que conté el manuscrit que per la seva naturalesa. Altres manuscrits catalans han estat repassats per correctors com L¹, amb criteris lingüístics més moderns. En la còpia de la traducció catalana del *De triplici via ad sapientiam et divinatorum contemplationem* d'Hug de Balma (El Escorial N.I.16, ff. 101v-160r), una segona mà ha introduït algunes esmenes gràfiques i morfològiques semblants a les del corrector del manuscrit de Livi,

---

⁹¹ Vegeu el fragment sencer: «Expandre. Expandre los enemichs, *fugere hostes*, no és altra cosa que los enemichs fer fugir» L (glossari, ratlles 168-170). El francès porta *fundere hostes* ('escampar, dispersar els enemics'). Alguns manuscrits de la tradició francesa porten l'error «fudere». D'aquí degué passar a «fugere» pel context. L¹ l'esmena per «fugare»: no té la lliçó correcta, però deu saber que en llatí *fugo* ('fer fugir') és de la primera conjugació.

⁹² En canvi, no esmena «centories» (cf. «centuries» F, «centuriae» lat.), que apareix repetidament al capítol 36 del primer llibre.

segons les descriu Requesens.⁹³ Aquestes esmenes es troben majoritàriament als primers tres folis del text —no es poden comparar, doncs, amb les de les *Dècades*—. El manuscrit data de la primera meitat del segle XV. Així doncs, ja hi devia haver una certa consciència lingüística o ortogràfica, i la preferència per unes formes i no unes altres.⁹⁴ No devia ser estrany esmenar les grafies o corregir la morfologia en manuscrits que tenien un valor, fos material o d'altra mena.

En algunes ocasions, el corrector s'ocupa també de repassar el traç de certes lletres per tal que no es confonguin, com diferenciar u de n (per exemple, al glossari el copista escriu «stines» i el corrector ho repassa en «stives», que és com s'ha de llegir) o allargar la i (e.g. «Servius» L, «Servjus» L¹, f. 30v), i fins i tot desenvolupa abreviatures (molt sovint desenvolupa «ax» L en «axi» ratllant l'abreviatura, per exemple).

El corrector també es dedica a afegir puntuació al text. Introdueix barres llargues i calderons angulars (/) per marcar pauses fortes (equivalents a punts o punts i a part), mentre que el copista utilitza habitualment punts volats i barres curtes amb la funció de separar frases i sintagmes indistintament o elements d'una enumeració. Part de les marques de puntuació del corrector se sobreposen als punts volats del copista, indicant clarament una pausa més forta. Per exemple, al capítol 27 del llibre I (ff. 23v-24r) el corrector marca tres pauses fortes, la primera amb una barra vertical i les altres dues amb calderons

---

⁹³ Joan Requesens i Piquer, «Hug de Balma (s. XIII) en català (s. XV): la seva *Theologia mystica* en el *Tractat de contemplació* de Francesc Eiximenis i edició del pròleg traduït», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 26 (2007), pp. 569-615 (pp. 592-593).

⁹⁴ Vegeu en aquest sentit Lola Badia, Joan Santanach & Albert Soler, «Els manuscrits lul·lians de primera generació als inicis de la *scripta* librària catalana», dins Anna Alberni, Lola Badia & Lluís Cabré (eds.), *Transllatar i transferir. La transmissió dels textos i el saber (1200-1500). Actes del primer col·loqui internacional del grup Narpan «Cultura i literatura a la baixa edat mitjana» (Barcelona, 22 i 23 de novembre de 2007)* (Santa Coloma de Queralt: Obrador Edendum – Universitat Rovira i Virgili, 2010), pp. 61-90: els manuscrits d'obres de Ramon Llull copiats per Guillem Pagès entre 1280 i 1301 mostren una voluntat de coherència gràfica i estilística i també la preferència per solucions lingüístiques modernes, que modifiquen les de manuscrits més antics de les mateixes obres.

angulars, que corresponen als punts i a part de les ratlles 20, 27 i 55 de l'edició. La primera i la tercera se sobreposen a un punt volat del copista; en la segona, no hi havia marca, ni tan sols majúscula. En alguna ocasió, la marca de puntuació del corrector esmena la del copista. Per exemple, «jatsia que ... ell hagués gran sperança de haver victòria als pobles de Ia part e d'altra · hom declarà aquesta proferta per la qual complir fortuna obrí tantost la porta» L vs « jatsia que ... ell hagués gran sperança de haver victòria / als pobles de Ia part e d'altra · hom declarà aquesta proferta, per la qual complir fortuna obrí tantost la porta» L¹ (I, cap. 20 ratlles 34-36). La del corrector és la bona.

Les intervencions de L¹ no s'ajusten a les d'un corrector habitual. No només corregeix els errors del text amb l'antígraf, sinó que s'atura en els detalls, fa retocs al text i perfila les grafies i la puntuació. És un revisor, quasi un editor. Havia de ser per força un professional de l'escriptura, molt més expert que un escrivà —això no treu que deixi errors per corregir i no sigui sistemàtic en les correccions gràfiques—. Un professional que treballa en un taller s'adiu bé amb aquest perfil.

Quant a l'edició del text, l'anàlisi de les esmenes del corrector porta a la conclusió que cal tenir en compte aquestes esmenes, per la qualitat de les correccions i pel fet que en la major part dels casos restitueixen lliçons bones. És clar que en esmenes com les dels exemples 2 (per exemple, «per espay de XXX anys» L, «per l'espay de XXX anys» L¹), la lliçó del traductor tant hauria pogut ser una com l'altra, independentment del que hi digués la font francesa (en l'exemple anterior, «par l'espasse de XXX ans»). Ara bé, és necessari posar un límit en els criteris d'edició. Per això, quan la lliçó coincideix amb el text francès s'accepta, i quan no hi coincideix es rebutja (vegeu II.4).⁹⁵ Pel que fa a les correccions

---

⁹⁵ Això inclou bones correccions de L¹ que esmenen errors que procedeixen amb tota probabilitat de la font francesa. Per exemple, al capítol 36 el copista copia «Rapuences», que és traducció del francès «Rapuenses», un error per «Ravenses» que porten els manuscrits francesos (cf. «Ramnenses» lat.). El corrector l'esmena

d'estil, malgrat que en general són solucions més bones que les del traductor, són innovacions que modifiquen el text del traductor; per tant, queden registrades a l'aparat crític, però no entren al text editat.

2.4. Correccions anteriors a L

El text del manuscrit L presenta rastres d'errors comesos i corregits amb anterioritat a la còpia. Aquests rastres es troben en parelles de mots coordinades amb les conjuncions *o* (majoritàriament) o *e*, en les quals un dels dos mots sempre és un error i l'altre és la lliçó bona corresponent. En cada cas, a més, un dels dos mots de la parella fou ratllat després pel corrector L.⁹⁶ Per exemple:

- 1] «ells no devallaven axí baixs que no devallassen o vinguesen a la multitud darrere» L, «ells no devallaven axí baixs que no ~~devallassen~~ o vinguesen a la multitud darrere» L¹ (f. 31v), cf. «ilz ne descendissent si bas que il ne venissent a la multitude desreniere» F^a
- 2] «no havien poder de haver conseyll o de fer conseyll de senat» L, «no havien poder de ~~haver conseyll~~ o de fer conseyll de senat» L¹ (f. 105v), cf. «n'avoient pas pooir de faire conseil de senat» F
- 3] «do dit Marcius no apparech o comparech. Perquè lo poble perseverà en sa ira, e fon lo dit Marcius condempnat en absència.» L, «do dit Marcius no ~~apparech~~ o comparech ...» L¹ (f. 65r), cf. «le dit M n'y est pas comparus ...» F⁹⁷
- 4] «manà als seus que lo jorn següent gitassen fora la vila lo bestiar fora la porta o per la porta Esquelina» L, «manà als seus que lo jorn següent gitassen fora la vila lo bestiar ~~fora~~ per la porta

---

correctament per «Ravençes», potser perquè el recorda del capítol 12, on ja havia sortit aquest nom. Malgrat, doncs, que la correcció és bona, els criteris d'edició no permeten acceptar-la perquè esmena un error de la font francesa.

⁹⁶ No sempre es pot identificar sense dubte la mà de L¹ pel color de la tinta de la ratlla que elimina un dels mots, perquè a vegades les tintes de les dues mans són de color molt semblant. Però aquestes correccions són sens dubte fetes per L¹: per una banda, els casos en què la tinta permet identificar clarament la mà de L¹ permeten donar la mateixa autoria a la resta de casos; per altra banda, aquest tipus d'esmenes no són pròpies del copista, que només corregeix quan s'adona de l'error mentre escriu (vegeu II.2.1, nota 56).

⁹⁷ Confusió entre la grafia *a* i l'abreviatura de *com-*. N'hi ha altres casos al manuscrit: «tots *comparassen* aquesta cosa» L, «tots *comparassen, al. aprovassen, aquesta cosa*» L¹ (f. 203v), «aprouvaissent» F.

~~o per la porta~~ Esquelina» L¹ (f. 49v), cf. «... il getassent hors de la ville le bestail par la porte Esquilinia» F ⁹⁸

5] «axí faeren o falliren les vaguacions» L, «axí ~~faeren o~~ falliren les vaguacions» L¹ (f.85r), cf. «ainsi faillirent les vagations» F

6] «E foren creats cònsols ... los quals en les kalendes sextiles, és a saber, en les kalendes d'agost —car lavors se començave l'any—, per aquell temps se començaven o començaren los consolats» L, «... se ~~començaven~~ o començaren los consolats» L¹ (f. 86v), cf. «... se commencierent leur consolat» F ⁹⁹

El primer mot de la parella (rarament el segon) sempre és un error de còpia: una repetició, una mala lectura, una confusió en el dictat intern o una *lectio facilior*. No obstant això, en general no ocasiona un error estrident i podria substituir la lliçó bona sense malmetre excessivament el text. Per aquest motiu el copista ha pogut copiar-los sense que li suposés un problema. L'altre mot de la parella sempre coincideix amb la font francesa, la qual cosa inclina a considerar-lo la lliçó bona.

Aquestes parelles de mots testimonien correccions anteriors a la còpia on apareixen i són habituals en els manuscrits medievals, però sovint es confonen amb els dobles sinonímics propis de les traduccions o de l'*usus scribendi* de l'època. L'origen d'aquests rastres de correccions anteriors és el següent: un copista comet un error per substitució, aquest error és corregit (en la mateixa còpia o en una còpia posterior) afegint la lliçó bona al marge o a la interlínia (potser fins i tot sense ratllar l'error), aquesta còpia corregida serveix d'antígraf a una nova còpia, i el nou escrivà copia l'error i la lliçó bona com si fossin variants alternatives. Em sembla clar en el cas de les *Dècades* catalanes. Wittlin ja va observar amb encert que existien aquestes parelles en el manuscrit L i en manuscrits de la traducció castellana de les *Dècades* i de la catalana del *Llibre del Tresor*, i les anomenà «semicorreccions»,

---

⁹⁸ «fora» repeteix el mot que apareix just abans i es duplica el sintagma («fora la porta o per la porta», «par la porte»). L1 veu clarament que «fora la porta» és un error abans de veure que segueix l'alternativa correcta perquè ratlla «fora» per escriure «per» a la interlínia. Deixo de banda la corrupció del nom «Esquelina».

⁹⁹ L¹ ha oblidat ratllar la conjunció.

però els donà explicacions diferents.¹⁰⁰ És important tenir en compte el context textual en el qual apareixen aquestes parelles i el fet que en el manuscrit L el corrector L¹ les corregeix. Si L¹ esmena aquests errors, significa que són errors que s'han produït en còpies del text català. Un dels exemples que reuneix Wittlin confirma, de fet, l'explicació que proposo: un exemplar de la traducció castellana de les *Dècades* (ms. A) conté l'error «començamiento», amb la correcció «conoscimiento» escrita damunt l'error a la interlínia; un altre exemplar (ms. C) conté els dos mots integrats al text: «...conoscimiento e començamiento».¹⁰¹ És un fenomen generalitzat, propi del procés de còpia de manuscrits.

En tot el manuscrit L es compten un centenar d'aquestes parelles, totes en els quatre primers llibres de la traducció. Això significa que, o bé la correcció d'aquests errors es va aturar al quart llibre, o bé el copista de L es va adonar (una mica tard) que incorporava errors i va deixar de fer-ho. La primera opció és més versemblant. Podem assumir que no era el mateix copista del manuscrit L qui cometia aquests errors: si un s'equivoca, ratlla o raspa l'error i escriu tot seguit la lliçó correcta, però no manté l'error i el coordina amb la lliçó correcta (i no cal dir que aquests errors no són lliçons voluntàries). Així doncs, una còpia anterior a L va introduir els errors. Com que L porta tant l'error com la lliçó bona, ambdós havien de ser almenys en el seu antígraf —per tant, els errors ja havien estat corregits—. Ara bé, no cal recular gaire ni imaginar gaires còpies anteriors a L. El mateix antígraf de L podia haver introduït l'error i haver estat corregit després, amb les

---

¹⁰⁰ Curt J. Wittlin, «Semicorreccions en traduccions medievals», *Estudis Universitaris Catalans*, 23 (1979), pp. 599-604. Vegeu també *Repertori d'expressions multinominals i de grups de sinònims en traduccions catalanes antigues* (Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1991), pp. 20-21. Wittlin, que només té en compte traduccions, creu que aquestes parelles són fruit de la indecisió del traductor (que dubta entre traduir d'una manera o d'una altra) o d'un copista (que no entén la grafia del seu antígraf i apunta les opcions); que el traductor dictava la seva traducció a un copista i aquest copiava tot el que deia, errors inclosos; o que un copista comet l'error, se n'adona, però no l'elimina per mandra o per no embrutar el manuscrit.

¹⁰¹ Wittlin, «Semicorreccions en traduccions medievals», p. 600.

lliçons bones al marge o a la interlínia, i el copista de L podia haver copiat les dues lliçons juntes.

El corrector L¹ esmena quasi totes aquestes parelles. És evident que L¹ sap que són errors, i quasi sempre encerta l'opció que ha de ratllar. En algun cas, és clar quina és l'opció bona i quina és l'errònia; el podria haver corregit sense necessitat de consultar l'antígraf. Però en general l'error no és tan clar, com es pot veure en els exemples 1-6. El nombre elevat de casos en què la correcció de L¹ coincideix amb el text francès permet concloure que restitueix la lliçó bona. Només podia detectar i esmenar aquests errors si el mateix antígraf de L duia les correccions al marge,¹⁰² o si corregia amb un altre antígraf que duia només les lliçons bones. L'anàlisi de les correccions de L¹ (II.2.3) suggereix que és molt probable que no disposés d'un antígraf diferent.

L¹ ratlla l'opció equivocada (o sigui, la que no coincideix amb el text francès) en poquíssims casos. Per exemple:

- 7] «Astus o Ancus ha haüda victòria» L, «Astus ~~o Ancus~~ ha haüda victòria» L¹ (f. 25v), cf. «Ancus a eu victoire» F^a
- 8] «yo vull que se'n vagen en altre exell o loch querir e cerquar lur statge o d'altre que d'açó» L, «yo vull que se'n vagen en altre ~~exell~~ o loch querir e cerquar lur statge o d'altre ^{part} que d'açó» L¹ (f. 52v), cf. «je veul que ilz s'en aillent querre leur essil d'autre part» F¹⁰³

Els errors de L¹ són tan escassos que es poden explicar simplement com a equivocacions ocasionals. No necessàriament havia de tenir un antígraf diferent al de la còpia amb les lliçons equivocades.

¹⁰² L¹ és un corrector intel·ligent, molt més expert que el copista (II.2.3).

¹⁰³ La frase conté errors i elements desordenats en relació amb el text francès: «lur statge» és una variant alternativa a «exell», la lliçó que deriva del text francès («essil»); i «en altre loch» és variant de «d'altre part» (cf. «d'autre part» F). Les variants bones podrien haver estat escrites al marge, i van ser incorporades en el lloc equivoccat.

Algunes parelles que conté el manuscrit L tenen origen en la transmissió manuscrita de les *Décades* en francès i són, doncs, errors heretats del manuscrit font de la traducció catalana (exemples 9-11). Òbviament el corrector L¹ no esmena cap d'aquestes parelles.

- 9] «pus grans batalles ... per rahó de l'espai del temps e de les religions *en lo qual o en les quals* hom demanà les dites batalles» L (f. 234v), «plus grandes batailles ... pour cause de l'espasse des temps et des religions [sic] *ouquel ou quelles* l'en demena les dictes batailles» e.g. P6 V1 ¹⁰⁴
- 10] [els prínceps antics] «edificaren imperis romans e realmes» (f. 6r), cf. «edefierent empires et royaumes» F vs «edefierent empires (et) romaines» P9 H G1 ¹⁰⁵
- 11] «abans que nostra fe cathòlica vengués en la *ciutat notícia* de un verdader déu, hom solia encerquar la volentat dels déus per los cants dels oçells o per los volaments» L (f. 2r), cf. «avant que nostre foy catholique venist en la noctice d'un vray dieu, l'en souloit enquerir la voulenté des diex par les champs des oisiaux ou par les mouvemens» F ¹⁰⁶

Quan la parella no es documenta en cap dels manuscrits francesos, no sempre és fàcil de veure si l'error es va produir en la transmissió francesa o en la transmissió catalana i, per tant, si L¹ no l'esmena perquè l'error procedeix de la font o bé per descuit. Com en el cas següent:

- 12] «aquí ordonen lurs batalles o batallers» L (f. 93v), «leur bataille» F; «Spurius Surlus Furlus» L (f. 69v), «Spurius Furlus» F

¹⁰⁴ L'antecedent del relatiu pot ser «temps» o «religions» (error per *regions*). La frase és massa diferent en el text llatí per poder-la-hi comparar («Maiores iam hinc bella et uiribus hostium et vel longinquitate regionum uel temporum spatio quibus bellatum est dicentur» lat.). He trobat l'error en P6 i V1, però segurament es troba també en altres manuscrits que no he consultat.

¹⁰⁵ En aquest cas, l'error és clarament d'origen francès: un copista ha confós «royaumes» per «romaines», influint pel context. Tres manuscrits francesos porten l'error. El manuscrit font de la traducció havia de dur l'error i la correcció, de manera que en la traducció catalana error i lliçó bona es transmeten juntes (II.1.2.1, exemple 20).

¹⁰⁶ En aquest cas, l'error no està documentat en cap manuscrit francès consultat, però ha de tenir origen en la tradició francesa: és molt fàcil confondre *notice* per *cite* en francès (sobretot si el copista ha canviat de ratlla a mitja paraula), però no ho és gens confondre en català *notícia* i *ciutat*.

Algunes de les parelles de mots que porta el manuscrit L i que L¹ corregeix són variants gràfiques o lingüístiques d'una mateixa paraula (exemples 13) o d'un mateix nom propi (exemples 14). El corrector L¹ sempre ratlla una de les dues variants, actuant de manera totalment coherent amb la correcció de formes gràfiques i lingüístiques a què sotmet el text (II.2.3).

13] «tresportat o transportat» L, «~~tresportat~~ o transportat» L¹ (f. 8r); «playa o plahia» L, «~~playa~~ o plahia» L¹ (f. 44v); «femenil o femení coratge» L, «femenil o ~~femení~~ coratge» L¹ (f. 40v)

14] «Lavina o Levina» L, «~~Lavina~~ o ~~Levina~~» L¹ (f. 8r); «Savina o Sabina» L, «~~Savina~~ o Sabina» L¹ (f. 16v); «vejants o veyans» L, «~~vejants~~ o ~~veyans~~» L¹ (f. 72r)

L'explicació és la mateixa que per a la resta de parelles: l'autor de la correcció considerarà que calia afegir una variant millor. L'atenció de L¹ per les grafies ja ha quedat provada en l'epígraf anterior. Aquestes parelles demostren que un altre corrector, anterior a L, també s'havia preocupat d'esmenar formes gràfiques i lingüístiques.

3. CARACTERÍSTIQUES DE LA TRADUCCIÓ

El traductor català de les *Décades* es va mantenir fidel al text que traduïa, com és habitual en les traduccions medievals de l'època. La proximitat entre el francès i el català afavoreix la traducció literal. Altres traduccions catalanes d'obres franceses en prosa fetes al segle XIV són molt literals, com traduccions automàtiques, quasi còpies dels seus originals.¹⁰⁷ El text

¹⁰⁷ Per exemple, la traducció del *Libre del tresor* feta per Guillem de Copons el 1418 o la traducció anònima de la versió francesa feta per Raoul de Presles del comentari a la *Ciutat de Déu* de Sant Agustí que féu Thomas Waleys. Per a aquestes dues traduccions, vegeu Curt J. Wittlin (ed.). Brunetto Latini, *Llibre del Tresor, versió catalana de Guillem de Copons* (Barcelona: Barcino, 1976-1979); i «Traductions et commentaires médiévaux de la *Cité de Dieu* de saint Augustin», *Travaux de linguistique et de littérature*, 16 (1978), pp. 531-555.

de les *Dècades* catalanes és molt llarg, i és natural que el traductor no sempre actuï de la mateixa manera: és més fidel en uns fragments i menys en uns altres, i tradueix una paraula o una expressió amb solucions diverses segons el context. Però en les *Dècades* destaca una sèrie d'hàbits que el traductor segueix al llarg del text.

En general, la traducció se cenyeix al text francès, tant en la sintaxi i en l'ordre dels mots com en el lèxic.¹⁰⁸ No és estrany trobar gerundis precedits per la preposició *en* (e.g. «besà la terra en cahent», llibre I, cap. 45, r. 45; «al·leguaven en requirent», II, f. 47r; «en ixent d'ací», VII, f. 239v), el pronom *ell* fent referència a un subjecte inanimat o en construccions impersonals (e.g. «ell [i.e. el riu] leixà los infants en sech», I, cap. 5, r. 4, o «ell vol dir ...», III, f. 93v), o la forma *car* per *que* (e.g. «Sapiats car los romans cambiaven cascun any tots lurs magistrats», glossari r. 58).¹⁰⁹ A vegades el traductor tradueix paraules o expressions franceses per formes idèntiques en català, però que no tenen exactament el mateix significat. Per exemple, tradueix repetidament al llarg de la traducció *toutefois* ('no obstant') per *tota vegada* (que en català significa 'sempre'); tradueix «de pleine venue» ('de seguida') per «de plena venguda» (I, cap. 10, r. 14-15).

Les modificacions en relació amb el text francès són mínimes, i sovint tenen la funció d'aclarir el significat d'un passatge i facilitar la comprensió. El traductor tendeix a substituir els pronoms pels noms als quals corresponen, sobretot en fragments que poden provocar confusions. El capítol 6 del primer llibre n'és un bon exemple: «li vouloit donner nom» és traduït per «volien donar nom a la dita ciutat» (r. 10); «yleuc» per «en aquella bregua» (r. 21); i «de blasma» per «blastomà lo dit Remus» (r. 25). N'hi ha moltíssims casos en tot el text: «los enemichs del dit seu pare» (I, cap. 42, r. 27) correspon a «des ennemis de lui»; «sacrefices necessaires a ce» és traduït per «sacrificis necessaris a aytal crim» (I, cap.

---

¹⁰⁸ Es pot veure fins a quin punt és literal la traducció comparant-la amb el text francès a l'edició del llibre I i als fragments dels llibres II-VII editats a l'Apèndix 3.

¹⁰⁹ En francès *car* i *que* són equivalents.

23, r. 59-60); «pour en acheter» per «per comprar lo dit forment» (II, f. 64r); «a dit li demanderrez» per «dix labores lo sargant demanador» (III, f. 107v); «il pris les temptes» per «Gegamus hac preses les tendes» (IV, f. 141v). Igualment substitueix un nom de significat general per un nom concret d'acord amb el context: «exilla du royaume» és traduït per «foren exel·lats de Roma» (III, f. 107v); o «esleus a faire la besoingne» per «elegits a fer la mort» (I, cap. 35, r. 20). També afegeix paraules que se sobreentenen en el text francès: a l'inici del capítol 4 del llibre I, per exemple, repeteix *regnà* en una seqüència de frases paral·leles on el verb s'omet: «Aprés Apis, regnà Capis. Aprés Capis, regnà Capetus. Aprés Capetus, regnà Tiberius» correspon a «Emprés Apis, regna Capis. Aprés Capis, Capetus. Emprés Capetus, Tiberius»; al capítol 18 (r. 13), «de prodigis e de senyals, fossen lamps o altres signes» tradueix «des prodiges ou des signes, feussent foudres ou autres»; «pour querre le dit Nume» és completat «per querir lo dit Numa Pompilius» (I, cap. 16, r. 63).

A vegades, el traductor interpreta el text amb més llibertat. Al capítol 37, un «preudomme» que ofereix un bou en sacrifici (cf. «patri familiae» lat.) ha esdevingut un «pagès» en la traducció catalana (r. 42, 50 i 54); al capítol 17, «la crainte des diex» ('la por als déus') ha esdevingut «la fe dels déus» (r. 23). En altres ocasions, s'allunya una mica més encara de la font i completa el text amb afegits breus de collita pròpia. Molts d'aquests afegits simplement fan explícits elements del text, altres són petites amplificacions retòriques: «comme se elles feussent sanz ame» és traduït per «com si fossen cors sens ànima» (cap. 21, r. 28); «le parement de lui que elle li avoit fait» per «do aparell que ella li havia fet en ses sposalles» (cap. 23, r. 8; ni el text llatí ni el francès esmenten la circumstància del regal); «reservoir traison et faintise» per «reservava traïció e fenta en son cor» (cap. 24, r. 11); «forseneries femenines» per «oradures femenines de sa muller» (cap. 39, r. 4); «est cheue morte» per «caygué morta, freda» (cap. 47, r. 28); «furent chaciez et deboutez» per «foren gitats e empents de la plaça» (III, f. 84v); «il ot paour ... que les temptes ne fussent prises par aucune partie» per «ell hach pahor que ses tendes no fossen

preses per alguna partida dels enemics, e per açò se retresqué» (III, ff. 85v-86r). Aquests en són només alguns exemples.¹¹⁰

El traductor no abusa dels doblats sinonímics.¹¹¹ Fins i tot redueix a un sol mot alguns doblats de la traducció francesa. Per exemple, «les pais et les terres» és traduït per «les terres» al pròleg de Bersuire (r. 9),¹¹² «dommagieuses et atayneuses» per «dampnatgoses» (I, cap. 14, r. 7), «centurions ou chievetaïnes» per «capitanies» (llibre I, cap. 24, r. 60), «horreur et frayeur» per «pahor» (II, f. 66r).

La traducció de les *Décades* presentava la dificultat de traduir molts neologismes, mots que Bersuire havia creat de nou a partir del llatí perquè en francès encara no existia la paraula per expressar certs conceptes de la civilització romana, i noves acepcions a mots ja existents.¹¹³ La majoria de neologismes són al glossari, però també n'hi ha en la resta del text. L'opció del traductor català és traslladar la forma d'aquests mots literalment. En la majoria dels casos, calca el mot francès exactament, adaptant-lo a la morfologia catalana quan cal: per exemple, «auspicada», «clas», «lustrar», «pondo» (totes al glossari). En alguns casos, el mot traduït manté fins i tot la terminació francesa: per exemple, «edile», «interroys», «manipulayre», «litue». Com en francès, algunes paraules ja existien en català al segle XIV, però aquí adquireixen un nou significat: per exemple, «còpies», «empatxament», «signe».

¹¹⁰ És evident que, sense el manuscrit original del traductor i amb només un testimoni conservat, no es pot assegurar que aquests afegits i les altres modificacions exposades més amunt siguin tots obra del traductor. Ara bé, la naturalesa i la regularitat d'aquestes actuacions fan totalment versemblant que sigui així.

¹¹¹ Vegeu alguns exemples de doblats: «vestedura o hàbit» tradueix «vestemens» (glossari, r. 263), «sargant o saig» tradueix «sergent» (III, f. 107v), «truffa o scarn» tradueix «moquerie» (II, f. 66v), «vergonya o malstar» tradueix «honte» (I, cap. 47, r. 21), «via o camí» tradueix «voye» (IV, f. 141v).

¹¹² El traductor acostuma a traduir tant *pays* com *terres* sempre per *terres*.

¹¹³ Vegeu I.1.2. Per a l'adaptació de mots llatins al francès en la versió francesa de Bersuire, vegeu Frédéric Duval, «Le Glossaire de traduction, instrument privilégié de la transmission du savoir: Les *Décades* de Tite-Live par Pierre Bersuire», dins Pierre Nobel (ed.), *La Transmission des savoirs au Moyen Âge et à la Renaissance*, 2 vols. (Besançon: Presses universitaires de Franche-Comté, 2005), I, pp. 43-64.

El traductor és tan fidel al text francès del seu antígraf que en reproduïx la majoria dels errors. Fins i tot trasllada literalment algunes paraules inexistents en francès originades per l'error dels copistes de la branca F^a. Per exemple, «peletras», un error fruit de la confusió per «pelerins» ('pelegrins'), queda «peletras» igualment en el text català (cap. 35, r. 43).¹¹⁴ Bona part d'aquests errors —com molts dels que hem vist en l'apartat anterior— són difícils de detectar, i més encara de corregir *ope ingenii* amb encert. Tot i així, en algunes ocasions el traductor intenta esmenar fragments incomprendibles del text francès, sovint a causa de l'omissió d'una paraula. Per exemple, esmena errors tan evidents com la repetició de l'exemple següent: «Et pour ce, dist il, *que pour ce* qu'il n'a pas granment...», que esdevé en català «E per ço —dix ell— que no ha guayre que...» (cap. 25, r. 19-20); o d'altres errors més difícils, com aquest: la frase «les cités, ausi comme les autres choses seulent venir et naytre de bas commencement, mes ensuyvant, selonc que les dieux et leurs vertu *leur* aydent, *eles* seulent leurs richces et leurs nom essaucier» (P21) esdevé en F^a «les cités, aussi comme les autres choses, seulent venir et naistre de bas commencemens, mais ensivant, selonc ce que les diex et leur vertu aident, *et leur* seulent leurs richces et leur nom essaucier», una frase incompleta que el traductor esmena així: «les ciutats, axí com les altres coses, solen venir e néixer de baix començament, mas en temps següent, segons ço que los déus e la lur virtut los ayden e los solen lurs riqueses e lur nom exalçar, segons açò crexen» (cap. 9, r. 9-11). En el capítol 26, el text francès de F^a presenta tres passatges conflictius; en la traducció catalana s'ometen les paraules errònies de tots tres passatges (vegeu les notes 2, 5 i 9 a l'edició del

---

¹¹⁴ És clar en el següent exemple: «hom no sap aquelles XXX fembres en quina guisa elles foren elegides ... si hom guardà aquelles qui havien pus de edat ... o foren elegides *de cavall* —és a saber, per sort—» (cap. 12, r. 50-53). La lliçó comuna del text de Bersuire és «*eslevés par sort*», però els manuscrits de F^a ja porten l'error «elles furent esleues de cheval — c'est-a-dire par sort —», on «de cheval» és una repetició: el text segueix «En celui meisme temps furent conscriptes a Romme troys centuries de gent *de cheval*...». El traductor (ni cap lector) no podia entendre l'expressió «esleues de cheval» perquè no existeix, però la va donar per bona.

capítol): aquestes omissions podrien ser errors casuals d'un copista, però el fet que s'ometin precisament en els tres llocs problemàtics del capítol fan pensar més aviat en la intervenció del traductor.

Són pocs els errors que comet el traductor, i quasi tots són confusions ocasionals que s'expliquen fàcilment si traduïa amb rapidesa. Per exemple, al capítol 1 del primer llibre (r. 16 de l'edició), tradueix el francès «meurs» ('costums') per «murs», quan només dues línies més amunt ha traduït bé la mateixa paraula; al capítol 11 del mateix llibre (r. 6) s'equivoca traduint «courroux» ('ira') per «córrer», i, en canvi, ho tradueix bé en els altres llocs del text on apareix el mot; al capítol 4 (r. 21), tradueix «aus» (contracció *a + les*) per l'adverbi temporal «ans» en un fragment un xic confús. Un treball fet amb pressa o poc acurat en alguns moments explica que tradueixi un mot que coneix perfectament per un terme en català gràficament molt semblant però amb un significat que no hi correspon. També confon en més d'una ocasió l'adverbi francès *ou* ('on') i la conjunció homònima ('o') (vegeu, per exemple, cap. 12, r. 52), i alguns nominatius singulars acabats amb *s* per subjectes plurals (vegeu, per exemple, pròleg de Bersuire, r. 6).¹¹⁵ Algunes confusions del traductor es deuen a una mala separació dels mots en l'antígraf que no va detectar. Per exemple, al capítol 32 (r. 35), ha confós el participi «sustentés» ('sostinguts') per *sus tentes* i ha traduït «sobre tendes»; al pròleg de Titus Livi (r. 9-10), el francès «Et si en si grant tourbe d'escripteurs ...» ('i si en una multitud tan gran d'escriptors...') ha esdevingut «E si, axí gran multitud d'escriptures ...» per la confusió de «si en si» per *si ensi* (= si així, 'si així?'). Encara que aquests mots ja estiguessin mal separats en l'antígraf francès, o copiats massa junts, un traductor més atent podria haver-los entès correctament pel context. A banda aquestes confusions, no hi ha errors greus de traducció ni gaires errors causats per la incomprensió del traductor. Com el següent: «com lurs gents haguessen comprat forment

---

¹¹⁵ En aquests dos casos, no sempre es pot atribuir l'error exclusivament al traductor. En determinats contextos pot ser també un error de copista.

encamarat, lo tiran Aristomes ... retengué les naus» (II, f. 64r), on «encamarat» és una mala lectura de «a Cumez». Sovint un error d'aquest tipus és induït per un error o una grafia confusa que ja porta el text francès de F^a. Per exemple: el traductor no ha entès l'adverbi «laval» ('a baix'), que en F^a no ocupa el lloc que li correspon a la frase, i el tradueix pel verb «lava'l» (vegeu la nota 13 a l'edició, cap. 37); és l'únic lloc on apareix aquest adverbi. O ha confós «paix» per «pes» (cap. 31, r. 53) segurament perquè ha llegit la variant «pes» que es documenta en P⁹ (en lloc de *paix* o *païs*).

Els pocs errors que comet el traductor, i també les seves esmenes a errors de la font, mostren que coneixia bé la llengua francesa. La fidelitat al text que traduïa i la rapidesa amb què devia treballar expliquen que li passessin per alt errors del text francès que dificulten la comprensió. No hem d'oblidar que el seu text de partida ja acumulava una gran quantitat d'errors en el llibre I (pertanyent a la branca F^a).

4. CRITERIS D'EDICIÓ

La finalitat de l'edició és presentar el text crític del primer llibre de les *Dècades* en català. La traducció catalana es presenta acarada amb la traducció francesa de Bersuire. El fet que la transmissió de les *Dècades* es redueixi a un sol testimoni (el manuscrit L) i a un testimoni parcial (el corrector L¹) condiciona l'edició. L'edició tendeix, és clar, a acostar-se a l'hipotètic text original del traductor, depurant-lo dels errors de còpia introduïts durant la transmissió. Ara bé, amb un únic manuscrit conservat no es pot assegurar que tot el que no coincideix amb la font francesa vingui del traductor i no sigui innovació de mans posteriors. Per tant, és l'edició de l'estadi en què el text s'ha conservat. A més a més, l'edició també està molt condicionada pel tipus de text: carregat d'errors i molts dels quals són d'origen incert.

Per a la fixació del text, s'ha tingut en compte la font de la traducció, el text francès de la branca F^a (II.1.2.1) Per tant, els nombrosos errors de la traducció catalana que es documenten en els manuscrits francesos es mantenen en l'edició. És clar que en certs casos d'errors poligenètics la presència de l'error en la traducció catalana i en un manuscrit francès podria ser casual, però el text de F^a és tan proper a la traducció que justifica l'opció de mantenir l'error en l'edició. Els errors de la traducció que no es documenten en cap dels manuscrits francesos però que amb seguretat tenen origen en la tradició francesa, també es mantenen (per exemple, «somes» on en francès diu «femmes»).

A banda la gran quantitat d'errors, el principal problema per a la fixació del text conservat és la incertesa sobre en quin estadi de la transmissió es va originar una part d'aquests errors. La proximitat entre el francès i el català obre diverses possibilitats: poden ser errors de copistes francesos (i no estar documentats en cap manuscrit), errors de copistes catalans o errors comesos pel traductor. En aquests casos dubtosos i d'impossible solució, s'ha operat de la següent manera: i) en errors per substitució (un mot confós per un altre), esmento quan és més probable o sembla més versemblant que l'error s'hagi comès en català, i no esmento quan és més probable que l'error ja s'hagués comès en francès; ii) esmento sempre omissions o mancances de paraules soles sense significat (preposicions, conjuncions, articles...), i errors de gènere i nombre causats per la distracció d'un copista; iii) en canvi no restitueixo fragments més grans (noms, complements més grans, frases senceres) però ho indico en nota (no sabem com hauria traduït aquests fragments el traductor i, de fet, no hi ha gaires casos d'aquests que L¹ no hagi corregit); iv) si hi ha la possibilitat clara que l'error pugui ser del traductor, no l'esmento. El fet que aquests errors es puguin haver originat tant en la transmissió francesa com en la catalana obliga a prendre una decisió. Per prendre-la, preval la claredat del text i la major probabilitat que la majoria d'aquests errors siguin del text català: la majoria són errors causats per una distracció de copista o pel dictat intern, i no sembla que el traductor els hagués deixat passar (en canvi, és

fàcil que s'escapin a un corrector). En un text amb tants errors com aquest, establir un límit clar per decidir què s'accepta i què no és necessari.

Les correccions de L¹ són un altre testimoni, parcial, de la traducció catalana, i per això són molt importants per a l'edició. La decisió d'acceptar o deixar de banda les correccions de L¹ depèn de la hipòtesi que corregia amb un antígraf català (II.2.3). La qualitat de les correccions millora considerablement el text de L perquè corregeix molts dels errors de còpia que L transmet. Accepto les lliçons corregides per L¹ quan coincideixen amb el text francès, la qual cosa succeeix quasi sempre, perquè això és la prova que deriven de l'original del traductor. En conseqüència, quan una correcció de L¹ no coincideix amb el text francès però sí que hi coincideix la lliçó de L, no l'accepto, encara que sigui una solució més bona en català que la de L, perquè aquestes esmenes són fetes *ope ingenii* i generalment intenten corregir errors que ja eren presents en la font francesa o són correccions estilístiques. Pel que fa a les correccions gràfiques que fa L¹, no les accepto per dos motius: i) per no barrejar dos hàbits gràfics diferents, el del copista i el del corrector, ii) perquè, encara que les seves solucions gràfiques acostumen a ser més coherents que les de L, L¹ és un testimoni parcial. Només accepto la correcció gràfica de L¹ quan la grafia de L pot portar confusió (e.g. *levar* vs *lavar*).

Les notes al text són exclusivament filològiques. Expliquen errors del text català i en justifiquen l'esmena quan cal, i expliquen els errors de la tradició francesa que han passat a la traducció. També registren accidents diversos del manuscrit. Les cites del text llatí procedeixen de l'edició de la Fundació Bernat Metge revisada per Antoni Cobos.¹¹⁶ El comentari de Trevet se cita sempre segons el manuscrit Lat. 5745 de la Bibliothèque Nationale de France.

---

¹¹⁶ Titus Livi, *Història de Roma* (Barcelona: Fundació Bernat Metge, 2002).

L'aparat crític inclou: (i) les correccions del corrector (L^1), (ii) les correccions del copista (L), (iii) les meves esmenes al text. En el cas (i), l'aparat sempre és positiu: s'enregistren totes les intervencions de L^1 i, per tant, quan no es diu res, significa que L^1 no intervé. Com que L^1 és considerada un testimoni parcial, el que interessa és la lliçó que aporta, no com l'ha escrit. Per això no s'indica si ha ratllat, raspat o expuntuat, escrit a la interlínia, al marge o sobreescrit [1-2]. El mateix val pel copista [3]. Quan és impossible distingir si la correcció fou feta pel copista o pel corrector, s'indica L o L^1 [4]. Les meves esmenes al text, cas (iii), s'indiquen com en l'exemple [6]. Totes les correccions gràfiques i lingüístiques s'han relegat a un aparat al final de l'edició.

[1] gitat] gitat L , fo gitat L^1 (L^1 afegeix *fo* a la interlínia, però no he acceptat la correcció.)

[2] conformar] informar L , conformar L^1 (L^1 raspa *in* i escriu *con* a sobre.)

[3] en] *add.* L (El mateix copista afegeix *en* a la interlínia.)

[4] féu] stabli feu L , feu L o L^1 (El mot raspat no permet saber qui el va eliminar.)

[5] transportat] tresportat o transportat L , transportat L^1 (L^1 ratlla *tresportat* o.)

[6] de²] e L (És el segon *de* de la ratlla; corregeixo l'error del copista; L^1 no intervé.)

En la transcripció del text, s'han regularitzat les grafies i/j, u/v i l'ús de majúscules i minúscules, i s'han desenrotllat les abreviatures. El signe z s'ha transcrit per s/r/ m, segons correspon en cada cas. Les paraules s'han separat i accentuat segons la normativa actual. S'utilitza el punt volat per indicar vocals elidides quan la normativa no permet l'ús de guió o apòstrof. No s'han accentuat els noms amb forma llatina (e.g. Romulus) ni els noms molt corromputs (e.g. Poliman, actualment Pilèmenes), però sí els noms que coincideixen amb la forma actual (e.g. Hèrcules). Un índex al final de l'edició dóna les formes actuals dels noms propis del llibre. Convé remarcar alguns casos especials de transcripció: (i) la forma verbal *fon* s'ha transcrit sempre així, tot i que en alguns casos el copista escriu clarament *fou* i en altres no es distingeix la grafia, (ii) el mot *desús* s'ha conservat aglutinat per coherència amb

la forma *dessús* que també utilitza el copista, (iii) el mot abreujat «Jhus xps» és transcrit sempre Jesucrist.

He fet poques esmenes gràfiques, només quan la grafia del copista no correspon al so o quan pot induir a confusió: (i) he corregit c per ç en els casos en què la grafia correspon al so fricatiu, (ii) he editat casos com «ell hagués» (= e ll'hagués) amb una l («e ll'hagués»). Aquests dos casos s'indiquen a l'aparat.

Els incidents s'editen a l'estil d'una glossa medieval, separats del text i amb una crida. Respectar la disposició que tenen en el manuscrit comportaria haver d'utilitzar recursos tipogràfics molestos per distingir-los de la narració i deixar les mateixes frases interrompudes que deixa el copista de L (com passa amb el tercer incident del capítol 20).¹¹⁷

A l'inici de cada capítol s'indica entre claudàtors el número que li correspon, segons la numeració dels manuscrits de F^a que numeren els capítols.¹¹⁸ El fragment omès per la pèrdua del foli XIII (que correspon a gairebé tres quartes parts del capítol 18 i a la primera meitat del capítol 19) es pot seguir amb el text francès.

L'edició del text francès està condicionada per la traducció catalana. No pretén ser una edició crítica de la traducció de Bersuire, ni tan sols de la branca F^a, sinó un suport al text català, que s'entén millor amb la font al costat. El manuscrit editat és G1 (Bibliothèque de Genève, Fr. 77), el més proper a la font de la traducció catalana (II.1.2.1).

L'aparat del text francès dóna compte només de les lliçons dels manuscrits de la branca F^a que coincideixen amb la traducció catalana quan no ho fa G1. No s'hi enregistren, doncs, les variants dels manuscrits de F^a que no afecten el text català, siguin

---

¹¹⁷ Aquestes interrupcions indiquen que un copista (el de L o un precedent) no va saber copiar els incidents al lloc que els corresponia.

¹¹⁸ Una part dels manuscrits francesos, entre els quals els de F^a, considera el pròleg de Titus Livi com a capítol 1. L'altra part numera a partir del que és pròpiament el primer capítol. No tots els manuscrits francesos numeren els capítols (H, per exemple, no ho fa).

errors o siguin lliçons bones, ni variants gràfiques, excepte en els casos en què permeten explicar un error de la traducció catalana. Així doncs, l'absència de lliçó a l'aparat no significa que els manuscrits llegeixin necessàriament com G1. L'aparat no té la funció de demostrar la filiació de la branca F^a ni tampoc la proximitat de la traducció catalana amb uns manuscrits o uns altres; això ja s'ha fet a l'estudi (II.1.2.1). Dels set manuscrits de la branca F^a, s'han exclòs de l'aparat T i K. El primer deriva de P5 i no aporta variants diferents pertinents per a la traducció catalana (II.1.2.1 vi). El segon és proper a G1 i tampoc no aporta variants rellevants no presents en altres manuscrits (II.1.2.1 vii).

Com que G1 és un manuscrit tan proper a la traducció catalana, no és necessari crear un text fictici, un hipotètic antígraf francès de la traducció catalana, incorporant a l'edició de G1 les lliçons d'altres manuscrits que coincideixen amb la traducció catalana. L'aparat ja fa aquesta funció. Edito G1, doncs, sense gaires intervencions. Aquestes intervencions es limiten a esmenar errors únics d'aquest manuscrit causats per la distracció del copista i que de cap manera afecten la traducció catalana: grafies errònies (e.g. «tetricue» per «cetricue», cap. 16 r. 58); repeticions de paraules o lletres (e.g. «de denfans» s'ha corregit en «d'enfans», cap. 23 r. 40); s'han restituit algunes omissions d'articles, preposicions, conjuncions o pronoms quan dificulten la lectura innecessàriament (com la restitució de «se» a «aussi comme se elle eust fait ce que li diex li avoient commandé, elle est arriere tournee», cap. 31 r. 35-36); finalment també he esmenat petits errors com «armés» per «arme» (cap. 48 r. 29) o «il» per «y» (cap. 2 r. 32) amb la mateixa intenció de no obstaculitzar el seguiment del text amb la traducció. Totes aquestes esmenes són reunides en un aparat al final de l'edició, en el qual també es consignen les poques correccions del copista (o d'un corrector) del manuscrit.

En la transcripció del text francès s'han regularitzat les grafies i/j, u/v (també a l'aparat), les majúscules i la grafia ç. S'han separat i apostrofat els mots segons la normativa actual del francès, però es manté l'aglutinació de *très* seguit d'adjectiu o adverbi perquè les

edicions de textos medievals l'han considerat tradicionalment un prefix. S'accentuen les paraules acabades en *-é i -és* tòniques, excepte els monosíl·labs (e.g. *cité, après, gardés* però *ches, pie, pres*). No s'utilitzen dièresis. La puntuació també segueix la normativa. En els diàlegs s'utilitzen els guions llargs segons l'ús modern, i no les cometes (ús tradicional), per claredat i per proximitat amb el sistema català.

5. CONCLUSIONS DE L'ESTUDI TEXTUAL

1. La traducció catalana de les *Dècades* depèn de dues fonts diferents: una per al llibre I i una altra per als llibres II-VII i el glossari. El més probable és que el traductor català utilitzés un manuscrit francès que ja havia estat copiat de dues fonts diferents.

2. El llibre I de la traducció catalana depèn de la branca F^a, que comprèn els manuscrits G1, H, K, P5, P9, P18 i T. És una branca molt corrompuda, que ha incorporat una gran quantitat d'errors. Aquests errors es troben en la traducció catalana, que coincideix perfectament amb el text de F^a.

Dins de la branca F^a, la traducció catalana és extremadament propera a un manuscrit: G1. La majoria dels errors i de les variants de la traducció catalana es troben en aquest exemplar, que pertanyia al duc Joan de Berry. El text català també és proper a P9 per la coincidència en alguns errors que només es troben en aquest manuscrit i per les rúbriques, però només fins al capítol 31/32. P9 és un manuscrit molt contaminat, que alterna fonts de branques diferents i conté molts errors més dels que es troben en el text català, cosa que no passa amb G1.

3. El llibre I de la traducció també incorpora algunes lliçons bones que no són en F^a i que indiquen que la font havia estat corregida en alguns llocs. A més a més, la traducció també incorpora glosses que només es troben en el comentari llatí de Nicolau Trevet a l'*Ab urbe condita*, i que amb tota probabilitat eren originàriament notes al marge del manuscrit font de la traducció (o d'un antecedent).

4. Els llibres II-VII i el glossari de la traducció catalana s'acorden en general amb les lliçons comunes de la tradició manuscrita francesa. Contenen poquíssims errors i no es poden filiar amb una branca concreta de la tradició. Ara bé, bona part dels errors que ha incorporat la traducció es troben en P6, tot i que no sempre exclusivament. Aquest és un altre dels manuscrits del duc de Berry.

5. L'extrema proximitat del llibre I de la traducció catalana amb G1 permet suposar que el manuscrit francès que es va utilitzar per fer la traducció catalana procedia de la cort de Berry i que va arribar després que l'infant Joan d'Aragó demanés l'obra al duc el 1383. Hi dona suport el fet que molts dels errors dels llibres II-VII coincideixen amb P6.

6. El manuscrit de la traducció catalana de les *Dècades* (Londres, British Library, Harley 4893) data de finals del segle XIV o els primers anys del XV. És un volum de gran format, amb bifolis de paper i pergamí, ricament decorat i escrit amb molta cura per la presentació. És un treball de taller. La decoració de les caplletres d'inici de llibre és arcaica; ja no es troba a finals del segle XIV, sinó que és pròpia de manuscrits més antics. El luxe del manuscrit fa pensar que estava destinat a la cort.

7. El text del manuscrit està sistemàticament corregit per una segona mà (L¹). Aquest corrector esmena lliçons del text, però també grafies, solucions lingüístiques i puntuació.

Les esmenes a lliçons que fa el corrector sempre són bones, i les esmenes gràfiques sempre són coherents. Corregia amb un antígraf català, que podia ser el mateix que s'havia fet servir per copiar el text.

8. El fet que la font del llibre I de la traducció catalana sigui una branca amb tants errors fa que el text català sigui sovint difícil d'entendre. Com que l'edició d'aquest llibre aspira a presentar un text tan proper a l'hipotètic original del traductor com ho permet l'únic manuscrit conservat, tots els errors que deriven de la font francesa s'han de mantenir.

